

ISSN 2520-6966

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 90

Серія "Історичні науки"

№ 9

Ніжин
2018

УДК 80:008
ББК 81+83
Л64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя
(НДУ ім. М. Гоголя)
Протокол № 5 від 27.06.2018 р.

Рішенням Атестаційної колегії від 30 червня 2015 р. та наказом МОН
України від 13 липня 2015 р., № 747 збірник перереєстрований і
включений до переліку наукових видань, публікації яких зарахо-
вуються до результатів дисертаційних робіт з історії

ISSN 2520-6966

Збірник засновано у 1990 р. проф. Г. В. Самойленком

Збірник з 2013 року виходить двома серіями:
"Історичні науки", "Філологічні науки"

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник – д. філол. н., проф. Г. В. Самойленко

члени редакційної колегії:

д. і. н., проф. М. К. Бойко; д. політ. н., проф. О. Д. Бойко; д. і. н.,
проф. А. О. Буравченков; д. і. н. В. Ф. Голубев (Білорусь); д. і. н., проф.,
член-кор. НАН України В. М. Даниленко; д. і. н., проф. В. О. Дятлов;
д. і. н., проф. С. А. Леп'явко; д. і. н., проф. Є. М. Луняк; д. і. н.,
проф. С. І. Михальченко (РФ); д. і. н., доц. Мязга М. М. (Білорусь); к. і. н.,
доц. О. Г. Самойленко; к. і. н., доц. Є. М. Страшко; д. і. н.,
проф. Л. В. Таран; д. і. н., проф. Ю. І. Шаповал

Література та культура Полісся. Вип. 90. Серія "Історичні
Л64 науки". № 9 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ
ім. М. Гоголя, 2018. 268 с.

УДК 80:008
ББК 81+83

© Г. В. Самойленко, упорядкування, 2018
© НДУ ім. М. Гоголя, 2018

UDC 80:008
LBC 81+83
L64

Collection of research papers is approved by
Scientific Board of Gogol State University at Nizhyn
(NDU named after Gogol)
Record № 5 of 27 June, 2018

According to Resolution of Higher Attestation Board of 30 June 2015
and order of the Ministry of Education and Science № 747 this
collection of research papers is re-registered and listed among the
scientific periodicals appropriate for publishing the results of dissertation
theses in history

ISSN 2520-6966

This periodical was founded in 1990 by Prof. H. V. Samoylenko

Since 2013 the periodical has been published in two series:

"History Research", "Philology Research"

Editorial Board:

Editor-in-Chief – Doctor of Sciences (Philology), Prof. H. V. Samoylenko

members of the editorial board:

Doctor of Sciences (History), Prof. M. K. Boyko; Doctor of Sciences
(Political Sciences), Prof. O. D. Boyko; Doctor of Sciences (History), Prof.
A. O. Buravchenkov; Doctor of Sciences (History) V. F. Golubev (Belarus);
Doctor of Sciences (History), Prof., Corresponding Member of the National
Academy of Sciences V. M. Danylenko; Doctor of Sciences (History), Prof.
V. O. Dyatlov; Doctor of Sciences (History), Prof. S. A. Lepyavko; Doctor of
Sciences (History), Prof. Ye. M. Lunyak; Doctor of Sciences (History), Prof.
S. I. Mykhalchenko (Russian Federation); Candidate of Sciences (History),
Associate Prof. M. M. Myazga (Belarus); Candidate of Sciences (History),
Associate Prof. O. H. Samoylenko; Candidate of Sciences (History),
Associate Prof. Ye. M. Strashko; Doctor of Sciences (History), Prof. L. V. Taran;
Doctor of Sciences (History), Prof. Yu. I. Shapoval

Literature and Culture of Polissya. Vol. 90. Series "History
L64 Research". № 9 / editor-in-chief H. V. Samoylenko. Nizhyn: NDU
named after Gogol, 2018. 268 p.

UDC 80:008
LBC 81+83

© H. V. Samoylenko, arrangement, 2018
© NDU named after Gogol, 2018

ІСТОРІЯ

УДК 94(477)(470+571+438)"1672/1685"
DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-4-13

Ю. В. Шкарбан

аспірант кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Українське питання у російсько-польських відносинах 1672–1685 рр.

У статті розкривається роль гетьмана Івана Самойловича у російсько-польських відносинах 1672–1685 рр. Аналізуються дії та ідеї гетьмана щодо укладення мирного договору. Розглядаються статті гетьмана щодо укладення "Вічного миру", прагнення гетьмана не допустити розколу України та зберегти українські території.

Ключові слова: дипломатія, козаки, Польща, Москва, мирний договір, "вічний мир", статті.

В історіографії дана тема частково висвітлювалася в роботах Т. Чухліба [9;10], О. Алмазова [2], В. Станіславського [8] та С. Луніна [6]. Зокрема дані дослідники, а особливо Олександр Алмазов у своїх дослідженнях висвітлювали роль Івана Самойловича в зовнішній політиці. Розглядали його ставлення до підписання угод та поділу українських територій.

Основу російсько-польських відносин складав Андрусівський договір 1667 р. Під час останнього засідання каджинської комісії польські дипломати, відчуваючи негативну реакцію Українського гетьманату на підтвердження домовленостей 1667 р., говорили: "Якось переживаємо, що зараз козаки побачать, що прийти до згоди на комісії маємо, коли почують, що мир і спокій із Москвою затверджені" [10, с. 49].

Переговори щодо польсько-російського союзу було продовжено в 1671 р. Дипломати Речі Посполитої вимагали не посылати царські війська в Україну, а обмежитися лише військовими демонстраціями

поблизу кордону. Керівник російського представництва А. Матвеєв наполягав на тому, щоб на переговорах були присутні представники України. На це поляки відповіли, що московський цар хоче ніщо інше, як ворогуючих із королем правобережних козаків "прийняти під свою царської величності високу руку". Після чого А. Матвеєв висловив таку думку: "Не питаючи їх, якого великого государя вони, козаки, прийняли милість і благодіяння, від бусурман відійдуть, і у того великого государя бути в підданстві захочуть, і принудити їх до іншого великого государя в послухання неможливо" [7, с. 539].

Отже, російська сторона не відкидала можливості переходу правобережної частини Гетьманату під її протекцію. Водночас великий коронний гетьман Речі Посполитої Я. Собеський так оцінював міжнародну ситуацію та становище козацької України: "... Бо хто ж божевільний буде починати з Україною війну, коли турецький цісар, котрий узяв її в свою оборону, досі ще не з'ясував своїх планів? Адже ж перед ним дрижить увесь світ, і хоч венеціани і інші пишуть, що та війна, напевне, обернеться проти нас, але по-старому і вони, і Сицилія, і Мальта чинять усіякі приготування до тієї війни". 30 березня 1672 р. Річ Посполита укладає новий договір із Московською державою, який підтверджував Андрусівське перемир'я, а також зобов'язував царя не допускати надання Лівобережною Україною військової допомоги Петру Дорошенку та направити польському королю для війни проти султана й гетьмана підлеглих калмиків і донських козаків [8, с. 49].

До певної зміни зовнішньополітичного курсу названими вище державами призвели події, пов'язані зі смертю в 1673 р. короля Речі Посполитої Михайла Корибута-Вишневецького та у 1676 р. – найвдалішого з московських царів допетровської епохи Олексія Михайловича. Їхні наступники спробували, хоча й не кардинально, але дещо змінити правила гри й примусити свого супротивника відмовитися від потенційного виграшу, яким для кожного була Україна. Найбільш професійно в цьому напрямку почав діяти обраний 1674 р. і коронований через два роки польський король Ян III Собеський. У 1675 р. він підписав союзницький Яворівський договір із французьким королем Людовіком XIV, що був спрямований на війну з бранденбурзьким електором та проти поширення гегемонії австрійських Габсбургів. Наступного року поблизу Журавно польський король уклав перемир'я із султаном, а ще через рік – мирний договір з австрійським імператором та шведським королем. Усі ці міждержавні акти зміцнювали позиції Речі Посполитої в протистоянні з Московською державою й Османською імперією.

У свою чергу Московія, незважаючи на існування андрусівських і московських домовленостей із Польщею, у 1675 р. підписує мирний договір з Австрією, положення якого були спрямовані проти посилення королівських повноважень і збереження традиційних шляхетських вольностей у Речі Посполитій. Відень також обіцяв вступити до ініційованої росіянами антитурецької ліги після завершення війни з Францією. Одночасно московський уряд остерігався того, що у разі переможного завершення спільної з поляками боротьби проти турків Польща відразу розпочне наступ проти Росії. Саме тому остання почала вишукувати можливість укладення сепаратного миру з Османською імперією. Однак у цьому її випереджає польський король, який 17 жовтня 1676 р. підписує перемир'я з Мегмедом IV.

Таким чином, у жовтні 1676 р. припинилася чотирирічна польсько-турецька війна, але конфліктна ситуація, що склалася навколо Правобережної України, не була повністю вирішена. Про свої "права" на неї заявила Московська держава, яка звинуватила Польщу в порушенні андрусівських домовленостей. Загострилися російсько-польські міждержавні відносини, а згодом розпочалася нова війна за Правобережжя, але вже поміж Портою, з одного боку, і Росією та Лівобережною Гетьманщиною – з іншого. Однак московський цар і лівобережний гетьман, не звертаючи уваги на пункти Журавненського договору, продовжували тримати свої війська в правобережних містах.

Цією ситуацією скористався І. Самойлович. Коли у 1675 р. московський цар запропонував польському королю об'єднати свої війська для боротьби проти П. Дорошенка, він відмовив його це робити з огляду на небажання виникнення більш тісного союзу між Польщею й Росією. Адже повернення собі "втраченої" частини Гетьманату стало одним із головних завдань зовнішньої політики уряду І. Самойловича [10, с. 52].

У листопаді 1677 р. стольник Карандеєв запропонував І. Самойловичу "порадитись із старшиною про військові і інші справи свої, які будуть до укладення польських договорів, а вперед... прислати статті". Незважаючи на те, що на старшинській раді такі пропозиції-статті були вироблені, генеральному писарю В. Кочубею, який віз їх до Москви, Самойлович доручив донести царю Федору Олексійовичу свою рішучу позицію. Вона полягала в тому, що росіяни не повинні вести розмову з польськими послами про віддачу Речі Посполитій якої-небудь частини Правобережної України, а особливо Києва й Чигирин. Гетьман Самойлович писав до дяка І. Іванова в листі від 19 грудня 1677 р. про те, що українським народом на

переговорах з поляками "як скотиною якою мали б торгувати", але "народ малоросійський за гноблення і особливо гоніння на віру відторгнувся від Речі Посполитої і вільно піддався государю московському". Самойлович навіть хотів виїхати до Москви, щоб особисто взяти участь у переговорах, але росіяни, передбачаючи реакцію польських дипломатів, відмовили його від цього. Московський цар у своїй грамоті до лівобережного гетьмана від 10 січня 1678 р. стверджував, що всі правобережні міста, відвойовані в турків, ніколи не будуть віддані Польщі. Він обіцяв, що прислані українцями статті впишуть до інструкції московським дипломатам. Крім того, в Україну постійно присилатимуться "списки з їхніх розмов з поляками". Занепокоєність долею правобережних земель відображалась у зверненні І. Самойловича до стольника В. Тяпкіна: "Між тим, як у нас в козацькому народі постійно одна думка і один намір і справа, хто володіє Києвом і Чигирином, тому повинний бути покірний весь малоросійський народ" [5, с. 345].

17 серпня 1678 р. в Москві було укладено черговий польсько-російський договір, який підтверджував положення 1667 р. 31 січня 1679 р. в Гродно знову відбулося спільне засідання польських та російських дипломатів, на якому мали вирішити проблему "Вічного миру". Польща вкотре вимагала від Москви повернення Києва. Посли відповідали, що поляки самі віддали Київ і всю Правобережну Україну в руки турків, внаслідок чого виникла нова війна і "бунт козацький, які за вітчизну свій Київ мають" [9, с. 52]. Отже, підсумовували російські послы, Польща не мала жодного права вимагати повернення Києва та українських земель. Поки московські та польські дипломати звинувачували один одного в невиконанні андрусівських домовленостей, лівобережний гетьман І. Самойлович проводив власну політику щодо Правобережної України, яка на той час полягала у так званих "великих згонах" місцевого населення на Лівобережжя.

Тим часом знову з черговою ініціативою вирішення міжнародного статусу Українського Гетьманату виступає О. Ордин-Нащокін, який тоді вже став ченцем на ім'я Антоній. Він запропонував скликати в Києві з'їзд представників Речі Посполитої та Московської держави, які спільними зусиллями мали повернути ("revocare") на свій бік українське населення, яке визнавало владу Ю. Хмельницького й турецький протекторат. У цьому випадку передбачалося, щоб правобережні козаки жили зі своїми "вольностями" під зверхністю обох монархів, а отже, йшлося про встановлення російсько-польського кондомініуму над Правобережжям. Однак така пропозиція досвідченого дипломата викликала не лише спротив польської сторони, а й

неприйняття московськими "думними людьми" на чолі з патріархом Іоакимом [3, с. 390].

Наприкінці травня – у першій половині червня 1683 р. у Москві перебувало австрійське посольство, яке представляло інтереси польського короля. На питання цісарських посланців С. Блюмберка й Я. Жировського щодо належності Києва Правобережній Україні московські бояри на чолі з князем В. Голіциним дали таку відповідь: "... По вчинених під Журавном договорах, польський король Поділля і всю Україну по старих рубежах уступив на сторону султана..., а коли поміж Царською Величністю і Султаном Турським по війні учинені мирні договори, і Саптан написав Царській Величності Київ з іншими містами" [8, с. 58]. Наприкінці спільних засідань московська сторона знову відмовлялася від Правобережжя й погоджувалася на утримання лише Лівобережної України, але разом із Києвом [8, с. 58].

У червні 1683 р. московський цар надіслав Самойловичу записи переговорів з австрійськими послами Я. Жировським і С. Блюмберком, які, протегуючи Речі Посполитій, домовлялися з російським урядом про укладення "вічного миру". Проаналізувавши попереднє бачення московської й віденської дипломатії, наприкінці року гетьман відмовився від пропозиції царського уряду прислати українських представників на засідання московсько-польської комісії в Андрусові та Каджині. Вважаємо, що це було своєрідним протестом лівобережного правителя проти укладення сепаратного договору між Річчю Посполитою та Московською державою. Крім того, з досвіду попередніх переговорів в Україні було добре відомо, чим закінчуються такі "запрошення" – польська сторона відмовлялася з "хлопами" разом засідати. Однак свої пропозиції щодо вирішення долі Правобережної України Самойлович передає царським послам: 1) Київ обов'язково повинен залишатися під гетьманським регіментом; 2) кордон поблизу Києва потрібно відсунути західніше; 3) територію Засожжя необхідно передати Українському гетьманові; 4) наступні переговори можуть відбутися лише за умови рівноправної участі в них українських представників; 5) про "комісійні з'їзди" треба повідомляти завчасно. Власне, російсько-польські переговори 1683 р. і були зірвані з огляду на позицію Самойловича відносно "сожського" питання, адже царські та королівські дипломати так і не змогли дійти згоди щодо цієї проблеми [3, с. 329].

Російський дослідник І. Греков зазначає, що в другій половині 1684 р. гетьман І. Самойлович переконував князя В. Голіцина й княгиню Софію, що вступати в союз з Річчю Посполитою не можна, а якщо і вступати, то лише на основі "вічного миру", який би перед-

бачав відхід від Польщі Правобережжя й Запорожжя. Гетьманський уряд попереджав свого сюзерена щодо можливості укладення сепаратного миру Австрії й Польщі з Туреччиною, що оберне "всю вагу війни на російське царство". Також І. Самойлович повідомляв Москву про серйозну небезпеку з боку Франції, яка могла завадити планам розгортання в майбутньому війни проти Туреччини. В листопаді, під час розмови з дяком Є. Українцевим, гетьман нагадав росіянинові про ставлення поляків до чергової владної "смути" в Москві навесні-влітку 1682 р., коли польський король "цьому радів, султана і хана умовляв на війну проти государів..." А тому це, на його думку, могло повторитися і в майбутньому. Окрім того, Самойлович говорив про неможливість довіряти полякам через їхню постійну зрадливість, надавав інформацію щодо малочисельності військ європейських союзників Речі Посполитої, згадував про труднощі оборони Чигирини від турків та відзначав неможливість швидкого завоювання Криму, загострював увагу на проблемі віросповідання православних у Польщі тощо. Під таким тиском гетьманського уряду московський цар у зверненні до польського короля від 9 червня 1684 р. як аргумент висунув тезу про те, що ще Б. Хмельницькому були віддані не тільки міста й містечка поблизу Києва, але і вся територія по Случ і Горинь. Разом з тим про участь українських послів у переговорах у Батурин було повідомлено [2, с. 392].

Негативно на Лівобережній Україні сприйняли звістку про виїзд до Москви великого посольства К. Гжимультовського для підписання "вічного миру". Українська політична еліта розуміла, що такий мир міг бути досягнений лише за рахунок поділу її держави. Одержавши звістку про польське посольство, Самойлович звернувся до царя зі спеціальним меморіалом, в якому пропонував московському уряду вимагати від короля не тільки подніпровські землі, але й Поділля, Волинь, Підляшшя, Червону Русь та Засожжя. На початку березня 1684 р., з огляду на те, що коронна армія на чолі з С. Яблоновським вирушила до молдавського кордону, гетьман Іван Самойлович на чолі стародубського полку зайняв частину Засожжя включно з гомельською, чечерською, пропойською та кричевською волостями. Це був своєрідний демарш Українського гетьманату, застосований всупереч зовнішньополітичній позиції Москви, яка не хотіла розгортати жодного територіального військового конфлікту з Варшавою.

На початку 1685 р. до московської столиці з Батурина відправляється український посол Л. Кочубей. Він мав прохати царя, щоб той добивався від поляків повернення території на лівому березі р. Сож, а також обговорити питання відносно майбутнього об'єднання

лівобережної частини Українського гетьманату з Правобережжям та усією Західною Україною "... яких славні міста Галич, Львів, Перемишль, Ярослав, Люблін, Луцьк, Володимир, Острог, Заславль, Корець..." [9, с. 351].

Незабаром у листах до стольника С. Алмазова, окольничого Л. Неплюєва та думного дяка Є. Українцева лівобережний гетьман висловив протест проти укладення московсько-польського договору. У січні 1686 р. він вислав до Москви своїх представників Г. Самойловича та І. Мазепу з настійливим проханням до царського уряду відкласти справу про підпорядкування Правобережної України польському монарху. Поштовою до цієї поїздки стала отримана в гетьманській канцелярії звістка щодо можливого виїзду польських комісарів з Варшави до Москви. "Проти того учинення союзу винародилося у нас поняття і роздуми...", – говорилося в інструкції українським послам. Однак, якби все ж таки "вічний мир" передбачалося укласти, то, на вимогу української сторони, справу "тогочасного Дніпра" потрібно було відкласти і не розглядати її на переговорах. У разі ж її розгляду послі мали вимагати розширення кордонів на захід і південь від Києва та клопотатися про забезпечення прав православних на території Речі Посполитої. Українські науковці зазначали, що, пропонуючи такий варіант укладення "вічного миру", І. Самойлович свідомо розраховував на затягування часу, а польський історик Я. Перденія зробив висновок, що вимоги українського гетьмана були найважливішими під час переговорів у Москві [3, с. 328].

Разом з тим гетьманський уряд випрацював більш ґрунтовний проект, згідно з яким цар як протектор Лівобережної України не повинен був укладати мирний договір з польським королем. Цей важливий не лише в історії українсько-російських, але й міжнародних відносин того часу документ був віднайдений В. Станіславським у російському архіві та опублікований ним у вітчизняному науковому виданні [8, с. 352]. Документ, що отримав назву "Статті Івана Самойловича", з'явився 27 січня 1686 р. у результаті наказу московського уряду та переговорів І. Самойловича з представником царя севським воєводою Л. Неплюєвим. У "статтях" гетьманського уряду відзначалося, що українське керівництво ще задовго до тогорічного польського посольства К. Гжимультовського виступало проти укладення договору між Москвою і Варшавою [6, с. 368]. Окрім того, викладалися багато причин неможливості, на думку лівобережного гетьмана, ухвалення чергового російсько-польського миру: 1) він би порушував попередні мирні домовленості царя з султаном (очевидно, йшлося про Бахчисарайський договір 1681 р.); 2) поляки дотримуються іншої

віри, з огляду на що не будуть дотримуватися мирних постанов; 3) у Речі Посполитій завжди порушувалися права православних, а отже, вони не будуть дотримуватися і після "вічного миру"; 4) може розпочатися війна з Османською імперією; 5) важко було б організувати пропонований поляками похід на Крим; 6) якщо польському королю відійде Правобережна Україна і Запорозжя, то Польща заявить усім про слабкість московського царя; 7) Правобережна Україна раніше була відвойована у поляків Військом Запорозьким, яке добровільно піддалося царю; 8) гроші, які б мала виплатити Москва Речі Посполитій як компенсацію за володіння Лівобережною Україною за умови не укладення миру, стали б у великій пригоді цареві; 9) Польща не надала допомоги цареві під час оборони українсько-російськими військами Чигирин; 10) можливо, що польська сторона готується до укладення сепаратного миру з турками і татарами, а їхня готовність підписати "вічний мир" з росіянами є лише відволікаючим маневром; 11) у разі зриву підписання договору, українські війська разом з царською армією зможуть протистояти польським походам на Україну; 12) цар не повинен втягуватися у довголітню і виснажливу війну європейських країн з турками; 13) протягом минулих війн на боці Польщі воювало багато українських та донських козаків, багато з яких загинуло; 13) Річ Посполита не знала великих нападів турків на свою територію; 14) поляки разом з австрійцями ведуть лише оборонну війну проти султана, а царю пропонують організувати обтяжливий похід на Крим [7, с. 218].

У разі наполягання польської сторони відносно термінового укладення миру український правитель пропонував цареві все ж таки на деякий час затриматися з його підписанням і подивитися, як буде діяти польський король та австрійський цісар: чи будуть вони наполягати на продовженні війни з турками з огляду на позицію Франції [7, с. 353]. Але, як засвідчили наступні події, царський уряд не прислухався до цих пересторог, а також не прийняв до відома позицію І. Самойловича.

Отже, з усього вищесказаного бачимо, що гетьман Іван Самойлович рішуче виступав проти поділу України і тому всіляко намагався не допустити її розколу. Він виступав проти укладення "Вічного миру", висвітливши свої думки в статтях гетьманського уряду, проте ця думка була проігнорована російською владою.

Література

1. Величко С. Літопис / пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ: Дніпро, 1991. Т. 2. 642 с.

2. Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). Москва, 2012.

3. Греков И. Б. "Вечный мир" 1686 года: рукопись дис. ... канд. ист. наук. М., 1950. С. 392.

4. Журавльов Д. Усі гетьмани України. Київ: Гетьман, 2012. 508 с.

5. Історія України в особах: Козаччина / авт. кол.: В. Горобець, О. Гуржій, В. Матях та ін. Київ: Україна, 2000. 302 с.

6. Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 520 с.

7. Лунін С. І. Іван Самойлович. Харків: Фоліо, 2009. 123 с.

8. Сас П. М. Історія України XVI–XVIII століття. Львів: Дивосвіт, 2001. 291 с.

9. Станіславський В. "Статті" Івана Самойловича щодо "Вічного миру". *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2000. С. 385.

10. Чухліб Т. Московський протекторат і зовнішня політика урядів І. Самойловича й І. Мазепи. *Історія України*. 2003. № 47. С. 3–10.

11. Чухліб Т. В. Особливості зовнішньої політики І. Самойловича та проблема міжнародного становища українського Гетьманату в 1672–1686 рр. *Український історичний журнал*. 2005. № 2. С. 48–67.

12. Шевчук В. Козацька держава. Етуди до історії українського державотворення. Київ: Абрис, 1995. 392 с.

References

1. Velychko S. Litopys / per. z knyzhnoi ukraïnkoï movy, koment. V. O. Shevchuka; vidp. ped. O. V. Myshanych. Kyiv: Dnipro, 1991. T. 2. 642 с.

2. Almazov A. S. Polytycheskyi portret ukraïnskoho hetmana Yvana Samoïlovycha v kontekste rusko-ukraïnskykh otnoshenyi (1672–1687 hh.). Moskva, 2012.

3. Hrekov Y. B. "Vechnyi myr" 1686 hoda: rukopys dys. ... kand. yst. nauk. M., 1950. S. 392.

4. Zhupavlov D. Uci hetmany Ukpaïny. Kyiv: Hetman, 2012. 508 с.

5. Ictopiia Ukpaïny v ocoбах: Kozachchyna / avt. kol.: V. Hupobets, O. Hupzhii, V. Matiakh ta in. Kyiv: Ukraina, 2000. 302 с.

6. Krypiakievych I. Ictopiia Ukpaïny. Lviv: Svit, 1990. 520 с.

7. Lunin C. I. Ivan Camoïlovych. Khapkiv: Folio, 2009. 123 с.

8. Sac P. M. Ictopiia Ukpaïny KhVI–KhVIII ctolittia. Lviv: Dyvocvit, 2001. 291 с.

9. Stanislavskiy V. "Statti" Ivana Samoïlovycha shchodo "Vichnoho myru". *Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi*. Kyiv, 2000. S. 385.

10. Chukhlib T. Mockovskiy ppotektopat i zovnishnia polityka upiadiv I. Camoïlovycha y I. Mazepy. Ictopiia Ukpaïny. 2003. № 47. С. 3–10.

11. Chukhlib T. V. Ocoblyvosti zovnishnoi polityky I. Camoïlovycha ta pproblema mizhnapodnoho ctanovyshcha ukraïnckoho Hetmanatu v 1672–1686 pp. *Ukrainckiy ictopychnyi zhupnal*. 2005. № 2. С. 48–67.

12. Shevchuk V. Kozatska depzhava. Etiudy do ictopii ukraïnckoho depzhavotvopennia. Kyiv: Abrys, 1995. 392 с.

Ю. В. Шкарбан

аспірант кафедри історії України
Нежинського державного університету імені Ніколая Гоголя

Український вопрос в русско-польских отношениях 1672–1685 гг.

В статье раскрывается роль гетмана Ивана Самойловича в российско-польских отношениях 1672–1685 гг. Анализируются действия и идеи гетмана о заключении мирного договора. Рассматриваются статьи гетмана по заключению "Вечного мира", стремление гетмана не допустить раскола Украины и сохранить украинские территории.

Ключевые слова: дипломатия, казаки, Польша, Москва, мирный договор, "вечный мир", статьи.

Yu. Shkarban

Post-graduate student History of Ukraine Chaire
Mykola Gogol State University of Nizhyn

The Ukrainian Question in Russian-Polish Relations 1672–1685

The article reveals the role of Hetman Ivan Samoilovich in the Russian-Polish relations of 1672–1685. It analyzes the actions and ideas of the Hetman's about of the peace treaty. Articles of Hetman concerning the conclusion of the "Eternal Peace" are considered.

The hetman's desire to prevent the split of Ukraine and to preserve Ukrainian territory.

Key words: diplomacy, Cossacks, Poland, Moscow, Articles of Hetman Ivan Samoilovich, peace treaty, "Eternal Peace", articles.

УДК 902(477.51)

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-14-32

І. С. Кедун

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Підземні споруди ніжинського "грецького кварталу" на сучасному етапі дослідження

Стаття присвячена останнім дослідженням підземних споруд на території "грецького кварталу" у м. Ніжин. В дослідженні аналізується наявна джерельна та історіографічна база й остаточно локалізується розташування Ніжинського грецького магістрату. Також описується сучасний стан досліджень його підземних споруд.

Ключові слова: *грецький квартал, магістрат, підвали, архітектура.*

Загальновідомо, що частина міста Ніжин належала до так званого грецького кварталу. Найбільш значущі його будівлі – це три грецькі храми, які збереглися до теперішнього часу і утворюють історико-культурний комплекс грецького братства "Грецький квартал". Дві церкви розташовані в самому центрі Ніжина архангела Михайла і Всіх Святих. Церква Костянтина і Олени розташована на Троїцькому (грецькому) кладовищі [1].

Поява ніжинського "грецького кварталу" пов'язана з активною діяльністю численної грецької общини в місті протягом XVII–XIX ст. [2]. Загальновідомий на сьогодні факт, що з 1657 року грецькі купці отримали торговий привілей від Богдана Хмельницького й оселилися у Ніжині, заснувавши тут грецьке братство і розпочавши активну торгівельну, культурну та юридичну діяльність.

Греки у Ніжині були незалежними від полкової влади, мали свій магістрат, будували храми, відкривали школи і бібліотеки, розгортали благодійницьку діяльність [3].

Вже у 1679 р. ніжинські греки звернулися до духовної та світської влади з проханням дозволити побудувати в Ніжині свій православний храм, оскільки не розуміють "руського набожества", тобто слов'янської церковної служби, і тому не можуть "священникам виразно сповідувати гріхи свої". Видатну роль в історії ніжинського грецького братства відіграв його засновник священник Христофор (або Христодул) Димитрій, який став ініціатором цього звернення.

Він став першим ктитором і першим братчиком, збудував два храми і 16 років був при них благочинним, все своє майно заповів братській церкві [4].

Одержавши у 1680 р. благословення від Константинопольського патріарха Якова та Чернігівського архієпископа Лазаря Барановича, отець Христофор розпочав будівництво дерев'яного храму на честь архистратигів Божих Михаїла та Гавриїла. У 1696 році будівництво та оздоблення храмів було вже завершено, і вони відчинили двері для мешканців міста.

Ймовірно, час будівництва собору збігається з появою перших підвальних приміщень на території грецького кварталу.

Постійне зростання грецької громади в Ніжині та наявність коштів дозволили грекам розпочати у 1714 році перебудову дерев'яної Михайлівської церкви. За дозволом гетьмана І. Скоропадського на місці попереднього дерев'яного храму закладено кам'яний фундамент. Будівництво тривало понад 10 років, його завершив у 1729 році священник Микола Босняк.

У 1760-х роках почалась реконструкція і Всіхсвятської церкви, яка набула сучасного вигляду завдяки будівництву, розпочатому 1800 році. Але оскільки первісний проект за тривалий час було втрачено, для завершення перебудови запросили відомого чернігівського архітектора Антона Карташевського.

До нашого часу дійшла пояснювальна записка до проекту відбудови Всіхсвятської церкви, написана рукою А. Карташевського 14 лютого 1800 року. Зокрема, там зазначалося: "Оная церковь давно уже начата строится. Ныне стены оной, выведенные от поверхности земли вышиною в три сажени с небольшим, весьма крепки, толсты и совершенно прочны. Под сею церковью сделаны внизу погреба, а наверху тёплая церков со сводами... Но как старый план затерян, то при сочинении нового положено, что тёплой церкви быть ненужно. Потому и назначено сломать своды внутренне среди самой церкви и над алтарем... Впрочем, вся фигура, пропорция и величина всей церкви как внутри, так и с наружи объяснено в плане, фасаде и профиле". Саме за цим проектом у 1805 році і завершено будівництво церкви. Втім з огляду на аналогічну цеглу, систему кладки та розчин в досліджуваних підземних приміщеннях, ймовірно, вони будувались приблизно синхронно з підвалом згаданої церкви.

Загалом історія ніжинської грецької громади досить активно вивчалась істориками, починаючи з XVIII ст. До вивчення історії грецької колонії в Ніжині звертались такі дослідники, як О. Ф. Ша-

фонський [5], Д. Н. Бантиш-Каменський [6], Ф. А. Кітченко [7], Н. К. Сторожевський [8], І. О. Сребницький [9] А. А. Дмитрієвський [10], О. М. Лазаревський [11], М. І. Стороженко [12], М. М. Полохинський [13], В. І. Савва [14], Д. І. Багалій [15], М. Н. Петровський [16] та інші.

Втім, мабуть, найбільший вклад у дослідження грецької общини в Ніжині вніс К. В. Харлампович. Його праця "Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст." присвячена аналізу історіографічної розробки та джерельної бази (опрацьовано близько 10000 справ) [17], а також дослідженню історії грецької колонії в Ніжині.

На сучасному етапі до окремих аспектів життя грецької громади активно звертаються Г. В. Самойленко, О. Г. Самойленко, О. М. Морозов, С. Ю. Зозуля, А. В. Гедьо, М. К. Подгайко та інші.

Втім окремої уваги заслуговує монографія А. В. Гедьо, М. К. Подгайко "Ніжинський грецький магістрат", де подається сучасний аналіз основних архівних зібрань та публікацій з історії ніжинської грецької громади [18]. Але, на жаль, проблема локалізації самого магістрату в роботі детально не розглянута.

Останнім часом вивчення даної проблеми значно поживалось, в зв'язку з активізацією діяльності грецької общини міста, зокрема проведено конференцію "Грецька громада Ніжина. Історія та сучасність" (м. Ніжин, 27–28 квітня 2017 р.) [19].

Також видано тематичні збірки [20], до яких увійшли історичні розвідки, присвячені окремим аспектам грецької тематики.

Втім основна увага дослідників була присвячена побутовим, юридичним, економічним та міжконфесійним аспектам життя грецької громади. Проблема інженерії споруд як елемента повсякденного життя грецької общини залишається малодослідженою. Окремі розвідки О. С. Морозова [21] та С. Ю. Зозулі [22] присвячені лише наземній частині грецького кварталу. А отже, інформація про підвальні приміщення, за винятком свідчень А. Карташевського, відсутня.

Виявлена на сьогодні джерельна база частково опрацьована дослідниками і зберігається в Державному архіві Чернігівської області [23] та Центральному державному історичному архіві в м. Київ [24]. Також низка справ XIX ст. зберігається в НВ ДАЧО [25].

Таким чином, на сучасному етапі досліджень походження та призначення відомих на сьогодні підземних споруд у районі Всіх-святського собору в історіографії не висвітлено.

Втім серед ніжинців багато років ширилися перекази про розгалужену систему підземних ходів, які перетинають майже всю територію міста. Згідно з легендами, ці ходи поєднують між собою всі

храми Ніжина. Подібні припущення систематично поживляються періодичними провалами ґрунту в різних частинах міста. Подібну ситуацію спостерігаємо в більшості міст, що мали історичне минуле.

Проте більш логічним є пояснення наявності великої кількості підвальних приміщень в Ніжині саме через активну торгівлю.

На сучасному етапі незаперечним є факт про значний обсяг торговельних операцій в Ніжині у XVII–XIX ст. Саме зі значною вагою греків як торговців і пов'язане створення грецького осередку в місті. Зауважимо, що низка дослідників навіть називають місто найбільшим центром торгівлі Лівобережної України у другій половині XVII ст. [26].

На думку К. Харламповича, в Ніжині товари надходили в приватні чи церковні склади, склепи, комори (церква стягала певні гроші і за ті товари, що ховалися в її помешканнях, й за ті, що в приватних). Можливо, що саме з цих складів відпускали товари, коли продавалися вони гуртом іншим купцям. Роздрібна ж торгівля йшла в крамницях – йшла, доки продавець чи його прикажчик перебував у Ніжині, бо часто греки виїжджали на ярмарки в інші українські міста й містечки [27]. Про перелік товарів можна судити зі скарг місцевих мешканців в 1767 р. Міщани скаржаться, що греки та інші "не только привозимые ими товары шолковые и бумажные, разную бакалею, виноградные вина и прочие, но и здешние малороссийские напитки, водки разные горелки, медъ, пиво врознь, в квартиры и в чары в наемныхъ домахъ и лавкахъ продають и всякія съестные вещи перепродають" [28].

Відомо, що для зберігання вин використовувалися і підвали Всіхсвятської церкви. Оренда підвалів сприяла наповненню церковної скарбниці. Факт господарського використання церковних підвалів підтверджують свідчення володимирського генерал-губернатора князя І. М. Долгорукова, який двічі (у 1810 та 1817 роках) відвідав Ніжин та залишив докладні описи своїх мандрівок. Мандрівник докладно описав грецькі храми, грецький магістрат, поміж іншим його неприємно вразив той факт, що у величезному підвалі церкви практичні греки зберігали вино, яке потім продавали на ніжинських ярмарках [29]. Зауважимо, що наявність торгових підвальних приміщень в зазначеному районі згадують і місцеві мешканці. Так, за спогадами Віри Серпіївни Москаленко, 1914 р. н., на території, де сьогодні розташований сквер Л. Губіної та прилегла територія, були купецькі будинки з підвальними приміщеннями. До Жовтневої революції точно функціонували, за часів радянської влади припинили своє функціонування (націоналізовані). Зруйновані вони у післявоєнний період.

Також біля пам'ятника Лисянському був купецький будинок, можливо, з підвалами [30].

Саме необхідність великої кількості складських приміщень може бути логічним виправданням будівництва значного комплексу підвальних приміщень у грецькому кварталі, втім як і в інших частинах міста.

Зауважимо, що схожі за формою підземні приміщення були виявлені вздовж кута вулиць Московської та Гоголя під час проведення охоронних досліджень 2003 року. Вони являли собою залишки підвалів кін. XVIII–XIX ст. Довжина вцілілого фрагмента підвалів становить 4 м при висоті 1,5 м. Під час проведення робіт було висунуте припущення, що виявлене підземне приміщення пов'язане зі Всіхсвятським собором XVIII ст., який розташовано поруч. На користь цього свідчить ідентичність цеглин підвалів та фундаменту Всіхсвятського собору, а також аналогічна система кладки. Втім під час дослідження встановлено, що швидше за все зафіксоване приміщення є залишками підвалів міського магістрату, що розташовувався вздовж кута згаданих вулиць. Георадарна перевірка підтвердила, що згадані підвали не поєднуються з підвалами біля Всіхсвятського собору.

Схожі склепіння зафіксовано і в низці інших підвальних приміщень Ніжина, зокрема, це келії Благовіщенського монастиря які також датовані XVIII ст. [31].

Загалом важкі для виконання перекриття склепіння набувають популярності на території Лівобережної України у XVIII ст., хоча значно переважали балкові у міцності та особливо вогнестійкості. Зауважимо, що досить часто подібні конструкції в підвальних приміщеннях передбачали наявність наземних поверхів споруд. Прикладом можуть слугувати Всіхсвятський собор, келії Благовіщенського монастиря та ін.

Велика кількість цегляних споруд вимагала наявності потужного цегляного виробництва. Відомо, що на 1780 рік у Чернігівському намісництві існувало 44 підприємства з виробництва цегли [32]. Також 8 з них знаходилося в самому Ніжині [33].

Таким чином, логічно припустити про можливе торгівельне або складське призначення виявлених споруд. Проте, на думку С. Ю. Зозулі, виявлені підвали належали до будівлі Ніжинського грецького магістрату. За версією С. Ю. Зозулі та О. С. Морозова, період будівництва мурованої споруди магістрату, а отже, і підвалів, що будувались "відкритим" способом, відноситься до 1780-х років [34].

На сьогоднішні достеменно можна засвідчити їх використання як рейнських погребів у 1865–66 роках. Про це свідчать документи, що

зберігаються в НВ ДАЧО. Для більшої ясності наведемо документ повністю:

11 Ч. декабрь 1865 г.

*Всепресветлейший, державнейший,
великий государь император
Александр Николаевич,*

Самодержец всероссийский, государь всемилоостевийший!

*Просит нежинской 2-й гильдии купец Алексей Алексеев сын
Кириленко, а о чем пишу следующие пункты:*

1-й

В городе Нежине под Нежинским Греческим Магистратом, имею я ренсковой погреб, из котрого производится продажа разных напитков, по свидетельству выданному мне из Нежинской Городской Думы. А как я таковой погреб желаю иметь и в будущем 1866 году и потому всеподданнейше прошу. К сему прошению [речення іншим почерком].

Дабы повелено было на содержание в будущем 1866 году ренского погреба выдать мне установленное свидетельство. 1865 года декабря дня. К подаю подлежит в Нежинскую [35].

Зауважимо, що подібна практика на той час була досить популярна в місті. Так, наприклад, місцевий єврей-купець II гільдії Зельман Берков свідчить про володіння ним рейнськовим погребом, який розташований "в городе Нежин под домом, принадлежащим Нежинским греческим церквям, с которого производится продажа вина и водки, по Свидетельству выданному мне из Нежинской Городской Думы". В грудні Зельман Берков 1865 року подав прохання на видачу йому свідоцтва на володіння рейнськовим погребом на майбутній рік [36].

Що ж до власне будинку Ніжинського грецького магістрату на сьогодні в історіографії існують дві думки: перші вважають, що грецький магістрат розташовувався в будівлі, згаданій у плані кінця XVIII – початку XIX ст., зображеному у книзі Л. А. Пляшко як "Магістрат грецької общини". Втім останнім часом дослідники заперечують цю тезу і стверджують, що дана будівля насправді мала житлове призначення і належала ніжинському греку, купцю Чернову [38].

Інша ж точка зору, висловлена К. В. Харламповичем [39], О. С. Морозовим та С. Ю. Зозулею, здається більш аргументованою. На їх думку, Будинок грецького магістрату знаходився на площі перед Всіхсвятським собором. Відомо, що до 1785 року у будинку магістрату знаходився суд грецького братства. Коли саме був побудований суд, достовірно невідомо, але є дані про те, що він існував

вже у першій половині XVIII ст. Зокрема, А. Шафонський повідомляє про нову печатку братства, що має дату 1736 р. Окрім цього, у праці К. Харлампович описується документ Харківського історичного архіву, в якому згадується про зведення компромісійного суду в 1734 році [40]. Проте К. Харлампович не зазначає, де конкретно була розташована його будівля.

Він проіснував до 5 листопада 1785 року, коли, згідно з указом цариці Катерини, було відкрито Ніжинський грецький магістрат. Згідно з цим указом він заміняє собою компромісійний суд грецького братства [41]. Бурмистри і ратмани замінили так званих "присутствующих", а будинок суду, відповідно, став будинком магістрату [42]. Отже, ймовірно, будівля вже існувала до 1785 року.

Про саме існування будівлі Ніжинського грецького магістрату дізнаємось також з "Описания города Нежина" [43], де вона згадується як "Греческое правление каменное". Згідно цим же описом, споруда розміщувалась поруч з храмом Архістратиґа Михаїла та Всіхсвятським храмом. Магістрат описується як мурована споруда (на відміну від міського магістрату, дерев'яну будівлю якого тільки збирались перебудувати). Споруда Ніжинського грецького магістрату не збереглася до наших днів.

За версією С. Ю. Зозулі, напівзруйновану частину будівлі Ніжинського грецького магістрату зображено на фотознімку 1950-х років. На фотографії видно, що магістрат знаходився прямо перед грецькою Всіхсвятською церквою. Втім зазначимо, що збереглись також фото 1941 року, де будівля зображена в кращому ракурсі для встановлення її місця розташування. На ньому чітко видно, що основна частина будівлі майже прилягає до Всіхсвятського собору, а існуюча на сьогодні господарська будівля розташована паралельно основній.

Згідно з версією С. Ю. Зозулі та О. С. Морозова, грецький магістрат розташовувався приблизно по центру так званого "грецького кварталу" – простір між провулками, в якому знаходились грецькі церкви (Всіхсвятська, Михайлівська, а також ошатна триярусна дзвіниця), торгові ряди тощо. Уздовж лінії забудови цих провулків знаходились флігелі магістрату, а перпендикулярно – основна споруда.

Розташування магістрату приблизно по центру так званого "грецького кварталу" зафіксоване і в плані 1823 року [44].

Проте на вищезгаданих фотографіях, що датуються 1941–1950-ми рр., зображена основна частина будівлі (магістрату?) і, на думку С. Ю. Зозулі, його східний флігель. Завдяки їй можна зробити висновки про розміри і зовнішній вигляд грецького магістрату та його більш точне розташування.

Як вважає С. Ю. Зозуля, він складався із п'яти приміщень, з яких три – адміністративного і два – господарського призначення [45]. Вони розташовувались таким чином: посередині – основна споруда магістрату, а рівновіддалено по обидва боки від неї – два прямокутні флігелі. Перший з них – західний – зберігся до нашого часу з невеликою прибудовою і використовується нині релігійною громадою Всіхсвятської церкви як господарче приміщення. Східний був зруйнований разом із залишками основної споруди (проте його можна побачити на вищезгаданому фото).

Зважаючи на цей факт, С. Ю. Зозуля та О. С. Морозов зробили припущення щодо перебудови грецького магістрату. Окрім цього, вони проводять аналогію з основною спорудою комплексу поштової станції (на основі візуальної схожості), яка набула сучасного вигляду внаслідок пізнішої перебудови. А враховуючи те, що саме в ці роки відбувалось будівництво храму Всіх Святих, проект якого був розроблений архітектором А. Карташевським, цілком можливо реконструкція магістрату відбувалось протягом кінця XVIII ст. або першого десятиріччя XIX ст. [46]. Втім беззаперечних доказів щодо належності флігелів до магістрату на даний час не існує, і тому погодитись, як і заперечити таку точку зору, немає підстав.

У 1872 році у зв'язку зі скасуванням Магдебурзького права (1831 р.) Ніжинський грецький магістрат було скасовано, а доля його будинку невідома. Скоріш за все, після занепаду грецької церковної громади в Ніжині споруда магістрату відводилась під склади або взагалі не мала ніякого функціонального призначення. Споруда була розібрана в 50-х роках XX ст.

Разом з тим відомо про існування в Ніжині грецького Михайлівського монастиря. Загальновідомим є також факт використання протягом деякого часу Всіхсвятської церкви як монастирської трапезної, але невдовзі її розібрали "за ветхостію". На місці храму заклали глибокий мурований підвал, звели міцні стіни першого поверху сучасного храму [47].

Про функціонування і майно монастиря на сьогодні майже нічого не відомо, а отже, цілком імовірним здається використання підземних галерей для монастирських потреб. Подібні підземні споруди XVII–XVIII ст. відомі в декількох монастирях на Чернігівщині. Серед них: Свято-Миколаївський Пустинно-Рихлівський монастир [48], Єлецький монастир [49], в якому відомі навіть підземні храми, та ін.

Таким чином, встановлено 3 можливі призначення виявлених підвальних приміщень: торгівельні склади, підвали грецького магістрату або монастирські приміщення.

Проте, зважаючи на встановлення точного місця розташування грецького магістрату, можна впевнено стверджувати, що досліджувані підвали принаймні з кінця XVIII до другої половини XIX ст. використовувались як погребі для зберігання вин. У другій половині XX ст. вони були закинуті, а входи до них засипані.

Доступ до підземних приміщень в районі Всіхсвятського собору з'явився внаслідок провалу ґрунту у 2002 році. Поява цього провалу сприяла поширенню легенд про підземелля Ніжина. Водночас це дозволило констатувати наявність значних за площею підземних порожнин у центрі міста, які створювали небезпеку подібних провалів у майбутньому. Існувала нагальна потреба локалізувати ці приміщення, щоб у майбутньому запобігти провалам поверхні внаслідок господарської діяльності. Вирішити цю проблему було можливо завдяки охоронним археологічним дослідженням підземних споруд.

У 2015 році співробітники археологічної лабораторії НДУ імені Миколи Гоголя провели попередні розшуки в цьому напрямку.

Роботи включали збирання інформації шляхом опитування місцевого населення, а також бібліографічні розшуки. Також було здійснено попереднє обстеження підземних приміщень на місці провалу. На цій підставі було розроблено цільову програму з проведення археологічних досліджень.

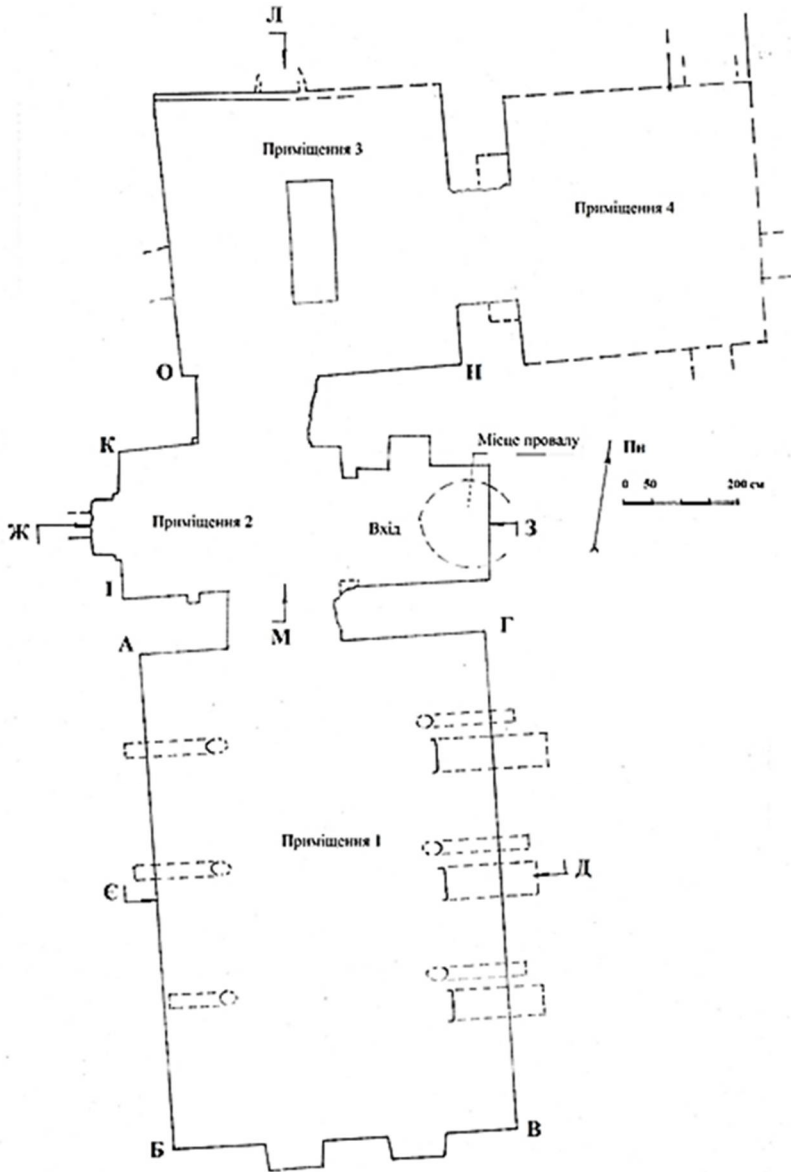
Програма передбачала здійснення комплексу заходів: обстеження території грецького кварталу методами неруйнівної археології (за допомогою георадару), вивчення писемних джерел в архівних установах, а також архітектурно-археологічні і реставраційно-архітектурні дослідження (розчищення та обміри приміщень з метою їх консервації та, за можливості, реставрації і музесфікації).

У 2016 році було проведено обстеження ймовірної території розташування підземних приміщень за допомогою георадару. Роботи здійснювались Лабораторією методів неруйнівних археологічних досліджень (м. Київ) на чолі з А. В. Кадунюком.

Польові роботи були проведені в період з 14 квітня до 26 травня 2016 року. В ході робіт було виконане профілювання на чотирьох ділянках. У результаті інтерпретації геофізичних профілів були виявлені аномалії, які можуть відповідати підземним спорудам типу тунелів або галерей. Всі виявлені об'єкти було картографовано, на основі отриманих даних розроблено моделювання виявлених порожнинних об'єктів, щоб об'єднати їх у зрозумілу систему протяжних лінійних (схему аномалій); виявлені потенційні порожнини перетворені на 3D моделі. Винесення їх на геодезичну схему дало можливість робити висновки щодо реальних розмірів виявлених

порожнинних аномалій. На підставі створеної 3D моделі можна припустити наявність великої мережі підземних споруд, тунелів, розташованих під центральною частиною досліджуваної території. Виявлені об'єкти не локальні, їх розподіл на плані має системний характер. У центральній частині знаходиться велике приміщення, можливо, площею 10x10 м. Є припущення, що це одне з центральних підземних приміщень. Втім, виходячи з характеру аномалії, можна також припустити, що це – масив дуже ослаблених і замочених ґрунтів. Звіт про георадарне дослідження ввійшов як додаток до Наукового звіту про охоронні археологічні дослідження 2016 році у м. Ніжин Чернігівської області, який передано на збереження до наукового архіву Інституту археології НАН України. Надалі було розпочато вивчення писемних джерел з історії підземних споруд. У результаті опитування священиків Всіхсвятського собору (інформація О. С. Морозова) з'ясувалось, що ще у 2002 році в районі біля Всіхсвятської церкви провалився вантажний автомобіль, цей провал досі відкритий. В ході огляду провалу було виявлено підземні приміщення, які за попередніми припущеннями були визначені як підвали Ніжинського грецького магістрату. Окрім цього, з'ясувалось, що протягом тривалого часу провалля, які сформувалися від просідання ґрунту над підземними приміщеннями, довгий час використовували для утилізаційних потреб. Це робило роботу з очищення доступного об'єму підземель від сучасного сміття необхідною умовою подальших розшукув.

У 2017 році було розпочато розчищення приміщень від сміття та ґрунту і будівельних решток, що накопичились унаслідок обвалів архітектурних конструкцій (загальна потужність насипу на окремих ділянках перевищувала 1,5 м). Вдалось частково розчистити 4 приміщення (приміщення № 1–4, рис. 1), доступ до яких був можливим та не становив небезпеки, пов'язаної з обвалами конструкцій. У ході робіт було виявлено значну кількість матеріалів, переважно фрагменти керамічного посуду кінця XIX–XX ст. Окрім цього, було знайдено скляний посуд, пляшки (скоріш за все – аптечного призначення). Це дає підставу зробити припущення, що у кінці XIX ст. підземні приміщення ще використовувались для складських потреб аптечної установи. Серед виявлених будівельних матеріалів були глазуровані плитки (одна з них – із зображенням гексаграми) з клеймами, а також фрагмент керамічного фітоморфного барельєфу. Скоріш за все, ці матеріали лишились від ремонтів або перебудов споруди магістрату.

Рис. 1. НАЕ – 2017. Підзем. прим. Ніжинського грецького магістрату. Загальний план досліджених приміщень

В ході розчищення приміщень № 1–2 було знайдено шість мідних монет XVIII ст, три першої третини XIX ст. та дві – радянської доби. Зважаючи на те, що найстаріша монета датована 1758 роком, можна припустити, що приміщення вже існувало принаймні у другій половині XVIII ст. Під час очищення та обстеження підземних споруд було виявлено, що цегляні кладки в декількох локаціях різняться, їх виникнення можна віднести до різного часу, що є свідченням ремонтів або перебудов приміщень. Основний об'єм архітектурних конструкцій складений з великоформатної цегли на вапняному розчині, що характерно для пам'яток архітектури Ніжина XVIII – початку XIX ст. У розчині при візуальному обстеженні помітні домішки піску. Товщина швів між рядами кладки становить 2–2,5 см. Цегла виготовлена з досить щільної теракотового кольору глини, має деформовані грані, округлені ребра і обтічні кути. Це свідчить про її кустарне виробництво: під час ручного способу виготовлення глина, що залишалася в формі від попередніх забивок, спотворювала контури виробів. Крім того, тривале використання форми призводить до її деформації. На геометричність форми цегли могла впливати також деформація цегли-сирця під час просушування.

За спостереженням М. П. Цапенка, найбільш поширеною на території Північного Лівобережжя за ранньомодерної доби була цегла розміром 32x16x8 см. Втім у цілому розміри цегли XVII–XVIII ст., яка використовувалася у будівництві Ніжина, були дуже різноманітними.

Загальною для Чернігівщини тенденцією буда відмова від великоформатної цегли на кінець XVIII ст. Але це не означало перехід до її цілковитої стандартизації. Відомо, що таку стандартизацію неодноразово намагалися запровадити у межах Російській імперії, однак ці намагання довго не мали успіху.

Першу спробу запровадити стандартний розмір цегли у Московському царстві зробили наприкінці XVI ст., за правління Бориса Годунова. Приказом кам'яних справ, який завідував "казенним" (тим, що здійснювалося коштом державної казни) будівництвом, було встановлено формат цеглин, що відповідає розміру 28–32x14–16x7–8 см. Таку цеглу називали "великою государевою". Стандартизація передбачала, що довжина цегли повинна бути вдвічі більшою за ширину, що повинно було полегшити розрахунки необхідних обсягів цегли та її перев'язку у муруваннях.

У 1718 р. Петром I був затверджений новий стандарт цегли 11x5 ½ x 3 ¾ дюйми, тобто 28x14x7 см. Однак лише у 40–60-х рр. XIX ст. в Російській імперії були впроваджені жорсткі правила, які регламентували стандартний розмір цегли (6x3x1,5 вершки, тобто

27x13x7 см) та дотримання певних умов її виробництва: попередньої підготовки глини, обов'язкового використання клейм, просушки цегли-сирцю під спеціальними навісами, випалу в печах певної конструкції та інше. Тільки з цього часу цегла стає стандартною за форматом та наближеною до сучасної.

Формат цегли, з якої складено головний об'єм підземних приміщень поблизу церкви Всіх Святих у Ніжині, такий: 30–32x14–15x 5,5–6,0 см (за пропорціями: довжина вдвічі більша за ширину). Таким чином, за форматом вона відповідає стандартам Російської імперії XVII–XVIII ст., хоча дещо перебільшує стандарт 1718 р.

Вимірюваний відповідно до методики, розробленої І. А. Кисельовим, параметр "10 рядів з 10 швами" у перших двох приміщеннях досліджуваних підземних споруд становить 70–72 см при товщині швів 2–2,5 см, що також відповідає XVIII ст. Слід зазначити, що величина цього параметру залежить на 60 % від товщини цегли і значно меншою мірою (23 %) від товщини шва.

Система перев'язки цегли у муруванні переважно ланцюгова, що характерно для споруд Чернігівщини середини XVIII ст. Зіставивши всі дані, можна зробити висновок про те, що підземні приміщення буди споруджені у XVIII ст., що відповідає часу забудови грецького кварталу. За характером мурування та конструкцією найближчою аналогією до них є комплекс підземних приміщень, досліджених 1992 року на території Борисоглібського монастиря у Чернігові та датованих XVIII ст.

Свідченням пізнішої реконструкції підземного комплексу ніжинських приміщень є вбудовані у їх простір стовпи (підпорні?) та перемички. Використані для їх улаштування будівельні матеріали візуально відрізняються від тих, з яких складений основний об'єм.

Так, кладка північної стіни приміщення № 3 відрізняється за форматом цегли. Вона тут менша, ніж у основному об'ємі: довжина – 25 см, ширина – 13–14 см, товщина – 5 см, що наближено до стандарту 1840 року, однак є меншим за нього. Майже посередині приміщення № 3 вбудовано цегляний стовп. Розміри цегли в його кладці такі ж, як і в попередній локації, однак товщина швів між рядами є меншою та не перевищує 2 см. Візуально також відрізняється фактура будівельного розчину. Судячи з усього, в ньому присутній цемент, що поширюється у будівництві Російської імперії з 40-х рр. XIX ст. Це дозволяє віднести дане мурування не раніш ніж до даного часу. Судячи з усього, воно складене з більш ранньої, повторно використаної цегли.

Аналізуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що підземні приміщення, знайдені біля Всіхсвятської церкви, дійсно можуть

належати до цокольного поверху грецького суду, а потім – магістрату. Дата їх побудови припадає на час не раніш ніж початок XVIII ст., що збігається з початком будівельної діяльності грецького братства в м. Ніжин.

В ході свого існування приміщення підземного комплексу зазнали кількох послідовних перебудов. Одна з них припадає на кінець XVIII, друга – на середину XIX ст.

В ході обстеження та розчищення вдалося створити необхідні умови для здійснення архітектурних обмірів приміщень № 1–4, до яких забезпечено безперешкодний доступ. Було також встановлено факт наявності ще принаймні трьох поєднаних з цими приміщеннями підземних кімнат. Утім в конструкціях їх перекриття та стін наявні численні вивали та тріщини. З огляду на це роботи в них можливі лише після здійснення відповідних протиаварійних заходів (встановлення підпорних конструкцій тощо).

Література

1. Подгайко М. К. Культурна спадщина Ніжинського грецького братства. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія.* Маріуполь, 2014. С. 56–62.
2. Гедьо А. В., Подгайко М. К. Ніжинський грецький магістрат: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2013. 414 с.
3. Астаф'єв О. Греція як складова українського світогляду. *Греки в Ніжині*: збірник статей і матеріалів. Ніжин, 2001. Вип. II. С. 8
4. Морозов Олександр. Грецькі храми в Ніжині: історія і сучасність *Грецьке Православ'я в Україні* / ред.: І. В. Бичко, В. А. Бугров, Н. Ф. Клименко та ін. Київ: Прайм, 2001. С. 124.
5. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Москва, 1846. 724 с.
6. Бережков М. Н. Город Нежин в начале XIX в. По описанию московских путешественников. Нежин, 1895. С. 6–8.
7. Китченко Ф. Действительные причины упадка торговли нежинских греков за 95 лет назад. *Черниговские губернские ведомости.* 1852. № 46.
8. Сторожевский Н. Нежинские греки. К., 1863. 32 с.
9. Сребницкий И. Нежин. *Гимназия высших наук и лицей князя Безбородько.* Санкт-Петербург, 1881. С. 15.
10. Дмитриевский А. А. Греческие Нежинские храмы и их капитальный вклад в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии. *Православное обозрение.* 1885. С. 373; Дмитриевский А. Описание рукописей и книг поступивших в Церковно-археологический музей при Киевской духовной академии Греческой Нежинской Михайло-Архангельской церкви. *Труды Киевской духовной академии.* 1885. Приложение к № 9–12. С. 98–160.
11. Лазаревский А. М. Полк нежинский. *Описание старой Малороссии.* Киев, 1893. Т. 2. 560 с.

12. Стороженко Н. К. К истории нежинских греков. *Киевская старина*. Киев, 1890. № 6. С. 540–544.
13. Полохинский М. М. Иноземцы в старой Малороссии. *Труды XII археологического съезда в Харькове 1902 г.* Москва, 1905. Т. II. С. 175–367.
14. Савва В. И. Матеріаловъ изъ архива нѣжинскихъ греческихъ братствъ и магистрата. *Сборники историко-филологического общества при институте кн. Безбородька в Нежине*. 1909. Т. VI. С. 1–53.
15. Багалий Д. И. Судьба магистратскаго самоуправленія въ малороссійскихъ городахъ XVII–XVIII в. *Сборник в честь М. К. Любавскаго*. Петроград, 1927.
16. Петровський М. Надання Ніжину магдебурзького права. *Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки*. Київ, 1928. С. 207–212.
17. Гедьо А. В. Ніжинський грецький магістрат: монографія. Донецьк: ДонНУ, 2013. С. 24.
18. Там само.
19. Міжнародна наукова конференція "Грецька громада Ніжина. Історія та сучасність" (м. Ніжин, 27–28 квітня 2017 р.) Присвячена 360-й річниці універсалу гетьмана Б. Хмельницького, наданого ніжинським грекам (2 травня 1657 р.), 330-й річниці заснування "Ніжинського грецького православного братства" (11 вересня 1687 р.) та 200-й річниці відкриття Ніжинського грецького Олександрівського училища.
20. Греки в Ніжині. Ніжин, 2001. Вип. II; Грецька громада Ніжина. Історія та сучасність / упоряд. О. С. Морозов. Ніжин, 2017. 104 с.
21. Морозов Олександр. Грецькі храми в Ніжині: історія і сучасність. *Грецьке Православ'я в Україні* / ред.: І. В. Бичко, В. А. Бугров, Н. Ф. Клименко та ін. Київ: Прайм, 2001. С. 129.
22. Зозуля С. Ю., Морозов О. С. Втрачені пам'ятки Ніжина – споруди міського та грецького магістратів. *Сіверщина в історії України*. Глухів–Київ, 2017. Вип. 10. С. 62; Зозуля С. Ю. Формування архітектурного ансамблю грецького кварталу в Ніжині та перспективи його регенерації на сучасному етапі. *Греки в Ніжині*. Ніжин, 2001. Вип. II; Грецька громада Ніжина. Історія та сучасність / упоряд. О. С. Морозов. Ніжин, 2017. С. 84–104.
23. Державний архів Чернігівської області. Ф. 101. Од. зб. 4379.
24. ЦДІАК. Ф. 51. Оп. 1, оп. 3. та ін.
25. Ніжинський відділ Державного архіву Чернігівської області. Ф. 341.
26. Подгайко М. К. Культурна спадщина Ніжинського грецького братства. *Вісник Маріупольського державного університету*. Сер.: Історія. Політологія. Маріуполь, 2014. С. 57.
27. Харлампович Костянтин. Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII–XVIII ст.). *Греки в Ніжині*. Ніжин, 2001. Вип. II. С. 34.
28. Сборник Русского исторического общества. Т. 144. С. 32.
29. Олександр Морозов. Грецькі храми в Ніжині: історія і сучасність. *Грецьке Православ'я в Україні* / ред.: І. В. Бичко, В. А. Бугров, Н. Ф. Клименко та ін. Київ: Прайм, 2001. 129 с.
30. Свідчення Москаленко Віри Сергіївни 1914 р. н.
31. Цапенко М. Архитектура Левобережной Украины в XVII–XVIII в. С. 34.

32. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Москва, 1846. С. 461.
33. Там само. С. 465.
34. Зозуля С. Ю., Морозов О. С. Втрачені пам'ятки Ніжина – споруди міського та грецького магістратів. *Сіверщина в історії України*. Глухів–Київ, 2017. Вип. 10. 62 с.
35. НВ ДАЧО. Ф. 341. Оп. 1. Спр. 1231. Арк. 4–4 зв.
36. Там само. Арк. 4.
37. Пляшко Л. А. Город, писатель, время. К., 1985.
38. Зозуля С. Ю., Морозов О. С. Втрачені пам'ятки Ніжина. С. 62.
39. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII–XVIII ст. Ніжин, 2011; Зозуля С. Ю., Морозов О. С. Втрачені пам'ятки Ніжина. С. 62.
40. Харлампович К. В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині. С. 74.
41. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Москва, 1846. С. 474.
42. Юридический вестник. 1863. Санкт-Петербург, 1864. № 12 (42). С. 34–49.
43. Описание города Нежина, его улиц и домов. Перепись населения по домам, составленная 15 февраля 1766 г. в городской магистратуре (підготовка до друку, зауваження до тексту документа та покажчик топонімів і географічних назв С. Зозулі та О. Морозова). *Ніжинська старовина*. Пам'яткознавство Північного регіону України № 2: Опис міста Ніжина 1766 року (публікація архівної пам'ятки): збірник регіональної історії та пам'яткознавства: зб. наук. пр. / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Київ, 2008. Вип. 7 (10). С. 15–197.
44. ДАЧО. Ф. 678. Оп. 1. Д. 115.
45. Описание города Нежина, его улиц и домов. С. 15–197.
46. Зозуля С. Ю., Морозов О. С. Втрачені пам'ятки Ніжина. С. 62.
47. Морозов Олександр. Грецькі храми в Ніжині: історія і сучасність. *Грецьке Православ'я в Україні* / ред.: І. В. Бичко, В. А. Бугров, Н. Ф. Клименко та ін. Київ: Прайм, 2001. С. 129.
48. Руденко В., Луценко Р. Печери Рихлівського Пустинно-Миколаївського монастиря. *Чернігівські старожитності*. Чернігів, 2016. Вип 4 (7). С. 84–86.
49. Ефимов А. Елецкие пещеры при монастыре того же имени. *Труды XIV археологического съезда*. Москва, 1909. Т. 2. С. 73–80.

References

1. Podhaiko M. K. Kulturna spadshchyna Nizhynskoho hretskoho bratstva. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Ser.: Istoriiia. Politolohiia. Mariupol, 2014. S. 56–62.
2. Hedo A. V., Podhaiko M. K. Nizhynskiy hretskiy mahistrat: monohrafiia. Donetsk: DonNU, 2013. 414 s.
3. Astafiev O. Hretsiiia yak skladova ukrainskoho svitohliadu. *Hreky v Nizhyni: zbirnyk statel i materialiv*. Nizhyn, 2001. Vyp. II. S. 8

4. Morozov Oleksandr. Hretski khramy v Nizhyni: istoriia i suchasnist Hretske Pravoslavia v Ukraini / red.: I. V. Bychko, V. A. Buhrov, N. F. Klymenko ta in. Kyiv: Praim, 2001. S. 124.
5. Shafonskyi A. Chernyhovskoho namesnychestva topohrafycheskoe opysanye. Moskva, 1846. 724 s.
6. Berezhkov M. N. Horod Nezhyn v nachale KhIKh v. Po opysanyiu moskovskykh puteshestvennykov. Nezhyn, 1895. S. 6–8.
7. Kytchenko F. Deistvytelnye prychny upadka torhovly nezhynskykh hrekov za 95 let nazad. Chernyhovskye hubernskye vedomosty. 1852. № 46.
8. Storozhevskiy N. Nezhynskye hreky. K., 1863. 32 s.
9. Srebnytskyi Y. Nezhyn. Hymnazyia vysshnykh nauk y lytsei kniazia Bezborodko. Sankt-Peterburh, 1881. S. 15.
10. Dmytryevskiy A. A. Hrecheskyye Nezhynskyye khramy y ykh kapytalnyy vklad v Tserkovno-arkheolohycheskyi muzei pry Kyevskoi dukhovnoi akademyy. Pravoslavnoe obozrenye. 1885. S. 373; Dmytryevskiy A. Opysanye rukopsey y knyh postupyshykh v Tserkovno-arkheolohycheskyi muzei pry Kyevskoi dukhovnoi akademyy Hrecheskoi Nezhynskoi Mykhailo-Arkhanhelskoi tserkvy. Trudy Kyevskoi dukhovnoi akademyy. 1885. Prylozhenye k № 9–12. S. 98–160.
11. Lazarevskiy A. M. Polk nezhynskiy. Opysanye staroi Malorossyy. Kyev, 1893. T. 2. 560 s.
12. Storozhenko N. K. K ystory nezhynskykh hrekov. Kyevskaia staryna. Kyev, 1890. № 6. S. 540–544.
13. Polokhynskiy M. M. Ynozemsy v staroi Malorossyy. Trudy KhII arkheolohycheskoho s'yezda v Kharkove 1902 h. Moskva, 1905. T. II. S. 175–367.
14. Savva V. Y. Materialovъ yzъ arkhyva nъzhynskykh hrecheskyykh bratstv y mahystrata. Sbornyky storyko-fylolohycheskoho obshchestva pry ynstytute kn. Bezborodka v Nezhynе. 1909. T. VI. S. 1–53.
15. Bahalyi D. Y. Sudba mahystratskaho samupravleniia vъ malorossiyskykh horodakhъ XVII–XVIII v. Sbornyk v chest M. K. Liubavskaho. Petrohrad, 1927.
16. Petrovskiy M. Nadannia Nizhynu mahdeburzkooho prava. Chernihiv i Pivnichne Livoberezhzhia: ohliady, rozvidky. Kyiv, 1928. S. 207–212.
17. Hedo A. V. Nizhynskiy hretskiy mahistrat : monohrafiia. Donetsk : DonNU, 2013. S. 24.
18. Tam samo. 414 s.
19. Mizhnarodna naukova konferentsiia "Hretska hromada Nizhyna. Istorii ta suchasnist" m. Nizhyn 27–28 kvitnia 2017 r. Prysviachenykh 360-ii richnytsi universalu hetmana B. Khmelnytskoho, nadanoho nizhynskym hrekam (2 travnia 1657 r.), 330-ii richnytsi zasnovannia – "Nizhynskoho hretskoho pravoslavnoho bratstva" (11 veresnia 1687 r.) ta 200-ii richnytsi vidkryttia Nizhynskoho hretskoho Oleksandrivskoho uchylshcha.
20. Hreky v Nizhyni. Nizhyn, 2001 Vyp. II: Hretska hromada Nizhyna. Istorii ta suchasnist / uporiad. O. S. Morozov. Nizhyn, 2017. 104 s.
21. Morozov Oleksandr Hretski khramy v Nizhyni: istoriia i suchasnist. Hretske Pravoslavia v Ukraini / red.: I. V. Bychko, V. A. Buhrov, N. F. Klymenko ta in. Kyiv: Praim, 2001. S. 129.

22. Zozulia S. Yu., Morozov O. S. Vtracheni pamiatky Nizhyna – sporudy miskoho ta hretskoho mahistrativ. Sivershchyna v istorii Ukrainy. Hlukhiv–Kyiv, 2017. Vyp. 10. s. 62. ; Zozulia S. Yu. Formuvannia arkhitektumoho ansamblu hretskoho kvartalu v Nizhyni ta perspektyvy yoho reheneratsii na suchasnomu etapi Hreky v Nizhyni. Nizhyn, 2001. Vyp. II; Hretska hromada Nizhyna. Istorii ta suchasnist / upor. O. S. Morozov. Nizhyn, 2017. S. 84–104.
23. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti. F. 101. Od. zb. 4379.
24. TsDIAK. F. 51. Op. 1, op. 3. ta in.
25. Nizhynskiy viddil Derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti. F. 341.
26. Podhaiko M. K. Kulturna spadshchyna Nizhynskoho hretskoho bratstva. Visnyk Mariupolskoho derzhavnoho universytetu. Ser.: Istorii. Politolohiia. Mariupol, 2014. S. 57.
27. Kharlampovych Kostiantyn. Hretska koloniia v Nizhyni v yii mynulomu (KhVII–KhVIII st.). Hreky v Nizhyni. Nizhyn, Vyp. II. 2001. S. 34.
28. Sbornyk Russkoho ystorycheskohoobshchestva. T. 144. S. 32.
29. Oleksandr Morozov Hretski khramy v Nizhyni: istoriia i suchasnist. Hretske Pravoslavia v Ukraini / red.: I. V. Bychko, V. A. Buhrov, N. F. Klymenko ta in. Kyiv: Praim, 2001. 129 s.
30. Svidchennia Moskalenko Viry Serhiivny 1914 r. n.
31. Tsapenko M. Arkhytektura Levoberezhnoi Ukrainy v XVII–XVIII v. – S. 34.
32. Shafonskyi A. Chernyovskoho namesnychestva topohrafycheskoe opysanye. Moskva, 1846. S. 461.
33. Tam samo. S. 465.
34. Zozulia S. Yu., Morozov O. S. Vtracheni pamiatky Nizhyna – sporudy miskoho ta hretskoho mahistrativ. Sivershchyna v istorii Ukrainy. Hlukhiv–Kyiv, 2017. Vyp. 10. 62 s.
35. NV DACHO. F. 341. Op. 1. Spr. 1231. Ark. 4–4 zv.
36. Tam samo. Ark. 4.
37. Pliashko L. A. Horod, pysatel, vremia. K., 1985.
38. Zozulia S. Yu., Morozov O. S. Vtracheni pamiatky Nizhyna. S. 62.
39. Kharlampovych K. Narysy z istorii hretskoi kolonii v Nizhyni XVII–XVIII st. Nizhyn, 2011; Zozulia S. Yu., Morozov O. S. Vtracheni pamiatky Nizhyna. S. 62.
40. Kharlampovych K. V. Narysy istorii hretskoi kolonii v Nizhyni. S. 74.
41. Shafonskyi A. Chernyovskoho namesnychestva topohrafycheskoe opysanye. Moskva, 1846. S. 474.
42. Iurydycheskyi vestnyk. 1863. Sankt-Peterburh, 1864. № 12 (42). S. 34–49.
43. Opysanye horoda Nezhyzna, eho ulyts y domov. Perepys nase-lenya po domam, sostavlennaia 15 fevralia 1766 h. v horodskoi mahystrature (pidhotovka do druku, zauvazhennia do tekstu dokumenta ta pokazhchyk toponimiv i heohrafichnykh nazv S. Zozuli ta O. Morozova) Nizhynska starovyna. Pamiatkoznavstvo Pivnichnoho rehionu Ukrainy № 2: Opys mista Nizhyna 1766 roku (publikatsiia arkhivnoi pamiatky): zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva: zb. nauk. pr. / Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. Kyiv, 2008. Vyp. 7 (10). S. 15–197.

44. DАChO. F. 678. Op. 1. D. 115.
45. Opysanye horoda Nezhyna, eho ulyts y domov. S. 15–197.
46. Zozulia S. Yu., Morozov O. S. Vtracheni pamiatky Nizhyna. S. 62.
47. Morozov Oleksandr. Hretski khramy v Nizhyni: istoriia i suchasnist. Hretske Pravoslavia v Ukraini / red.: I. V. Bychko, V. A. Buhrov, N. F. Klymenko ta in. Kyiv: Praim, 2001. S. 129.
48. Rudenko V., Lutsenko R. Pechery Rykhlivskoho Pustynno-Mykolaivskoho monastyria // Chernihivski starozhytnosti. Chernihiv, 2016. Vyp. 4 (7). S. 84–86.
49. Efymov A. Eletske peshchery pry monastyre toho zhe ymeny. Trudy XIV arkeolohycheskoho s'yezda. Moskva, 1909. T. 2. S. 73–80.

И. С. Кедун

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Подземные сооружения нежинского "греческого квартала" на современном этапе исследований

Статья посвящена последним исследованиям подземных сооружений на территории "греческого квартала" в г. Нежин. В исследовании анализируются источники и историографическая база и окончательно локализуется расположение нежинского греческого магистрата. Также описывается современное состояние исследований его подземных сооружений.

Ключевые слова: греческий квартал, магистрат, подвалы, архитектура.

Ivan Kedun

candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History and International Relations, Nizhyn State University named after Nikolai Gogol

Underground buildings of the Nizhyn 'Greek quarter' at the present stage of the study

The article is devoted to the latest research of underground structures on the territory of the "Greek quarter" in Nizhyn. Also it's describes the history of their discovery and stages of study. The research analyzes the available source and historiographic base and finally locates the location of the Nizhyn Greek magistrate. Particular attention is drawn to the state of architectural constructions. The system of masonry, brick and building mortar is analyzed. On the basis of the complex of architectural and archaeological research, the quote is that the underground premises found at the Church of All Saints can indeed belong to the basement of the Greek court and then to the magistrate. The date of their construction wasn't earlier than the beginning of the XVIII century, which coincides with the beginning of the construction activity of the Greek brotherhood in Nizhyn. It also describes the current state of research of its underground structures.

Key words: Greekquarter, magistrate, basements, architecture.

УДК 9+92(477)

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-33-38

Н. А. Котельницький

кандидат історичних наук, член-кореспондент Центру українських досліджень Інституту Європи РАН

Печатка з архіву М. А. Шліппенбаха – унікальне джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-ті рр. XIX ст.)

Розвідка присвячена запровадженню до міжнародного наукового обігу унікального джерела з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України – печатки з архіву М. А. Шліппенбаха. Висвітлено історію віднайдення наукового артефакту. Акцентовано увагу на важливості історичного джерела для дослідження проблем дворянської генеалогії та геральдики основних представників опозиційного руху.

Ключові слова: М. І. Петрункевич, сурзучий відбиток печатки, М. А. Шліппенбах, І. І. Петрункевич, дворянська гербова композиція.

Актуальною проблемою у дослідженні історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України 60–80-х рр. XIX ст. є питання генези, соціальних витоків та національного коріння виникнення цієї опозиційної течії у широкомасштабному визвольному русі Російської імперії другої половини XIX ст. Зокрема, великий інтерес становить проблема дворянської генеалогії, вплив аристократичного походження на світогляд та ментальність провідних репрезентантів цього руху. На жаль, і до сьогодні вказані наукові питання залишаються поза увагою вітчизняної історичної науки. Відповідно завдання цієї розвідки полягає у початку постановки наукової проблеми в українській історіографії та введенні до міжнародного наукового обігу унікального артефакту – печатки з архіву М. А. Шліппенбаха, що дозволить розпочати роботу з вивчення геральдики яскравих представників земської опозиції Північного Лівобережжя – візуалістичного, але не менш важливого сегменту дослідження частини регіонального нобілітету – опозиційної фронди російському деспотизму.

Печатка відомого прогресивного громадського діяча Тверської губернії Михайла Івановича Петрункевича (1869–1942) була виявлена Н. А. Котельницьким, дослідником життя та діяльності у Чернігівській губернії його батька – великого політика, яскравого представника української національної аристократії, засновника та лідера

земського ліберального руху у Російській імперії Івана Ілліча Петрункевича (1843–1928) [1].

У ході тривалого спілкування та приватного листування Н. А. Котельницького з правнуком І. І. Петрункевича по материнській лінії – Миколою Андрійовичем Шліппенбахом (1928–2010) [2], яке відбулось завдяки сприянню відомого чернігівського краєзнавця, публіциста, бібліографа, члена Національної спілки краєзнавців України, головного консультанта Чернігівської державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка Л. В. Студьонової, вдалося дізнатися, що останній зберігає особисту печатку свого діда – М. І. Петрункевича. М. А. Шліппенбах, дізнавшись, що Н. А. Котельницький досліджує життя та діяльність І. І. Петрункевича на території Північної України, зробив шляхетний жест: люб'язно подарував автору цієї розвідки унікальний та неоціненний історичний артефакт – сургучний відбиток печатки династії Петрункевичів. Дарунок став "родзинкою" особистої музейної колекції Н. А. Котельницького.

На наявному у нашому розпорядженні невеликого розміру круглому сургучному відбитку з рівним чітким краєм (33 мм у діаметрі), зображений французький щит, увінчаний прямим ґратчастим шоломом під дворянською короною. У нашоломнику виходить армована правиця, яка тримає вигнуту шаблю. Витончений намет обрамляє композицію. Здавалося б, перед нами родовий дворянський герб. Однак на щиті замість гербової композиції – переплетені літери, які віддалено нагадують вензель імператора Петра Великого. Під щитом добре читається розташований півколом напис: "МИХАИЛЬ ИВАНОВИЧЪ ПЕТРУНКЕВИЧЪ" [3].

Печатка дісталася М. А. Шліппенбаху після смерті його діда, який помер від голоду під час Другої світової війни, у дні блокади Ленінграда, разом із залишками особистих речей і меблів, уцілілими завдяки їх переміщенню у підвал житлового будинку [4, арк. 1–1 зв.].

Як і його батько, до лютого 1917 р. М. І. Петрункевич був яскравим політиком, представником тверського ліберального дворянства, багаторазово обирався предводителем дворянства Новоторзького повіту Тверської губернії, кілька виборчих каденцій очолював Новоторзьку повітову земську управу, був організатором і попечителем земських кредитних установ Тверської губернії для потреб селянських господарств. За словами М. А. Шліппенбаха, печатку М. І. Петрункевич використовував для поштового пересилання ділової документації і приватної кореспонденції. Логічно, що особиста печатка при таких посадах і широкому спектрі діяльності підтверджувала статусність листування діяча.

У своїх листах до автора цієї публікації М. А. Шліппенбах виклав відому йому інформацію про печатку, висунувши гіпотезу, що наявність на ній дворянських геральдичних атрибутів може бути частиною родового герба іменитої династії Петрункевичів [5, арк. 1]. Однак, на превеликий жаль, нам поки що не вдалося знайти зображення герба роду Петрункевичів, що, очевидно, обумовлено тим, що ця яскрава дворянська династія відносилася до дрібного нобілету, а тому могла і не мати затвердженого чи самобутнього герба.

У зв'язку з цим можна констатувати, що досліджуваний відбиток печатки з монограмою, вміщений у дворянську гербову композицію, є особистим персоніфікованим знаком М. І. Петрункевича (про це свідчить повне ім'я власника під гербовою композицією). Однак питання з монограмою і її розшифровкою залишається відкритим.

Взагалі ж, різного рангу титульні корони і геральдичні композиції вельми часто використовувалися у побуті аристократії: їх розміщували на родове срібло або порцеляну, на візитівки або особисті печатки. Корони були невід'ємним атрибутом поширених дворянських персональних монограм, якщо у того чи іншого дворянського роду не було герба. Додамо, що подібного роду печатки з дворянськими монограмами не є великою рідкістю.

Тим не менше можливість встановити власника такої печатки, а тим паче факт того, що її володар – вельми неординарна і значуща фігура в історії, роблять подібного роду артефакти дуже цінними історичними пам'ятками і джерелами для різного роду досліджень, у тому числі і з точки зору допоміжних історичних дисциплін, зокрема – сфрагістики та геральдики. Попереду – продовження вивчення артефакту, розшифровка монограми.

Окремо потрібно наголосити на тому, що введення до міжнародного наукового обігу цього унікального історичного джерела дозволяє ініціювати постановку проблеми про віднайдення, формування та студювання геральдичної галереї провідних діячів земського ліберального руху Сіверщини. Цей крок стане яскравим доповненням композиційної структури дослідження щодо впливу українського, національно-аристократичного походження як на сам земсько-ліберальний рух, так і на його видатних представників.

Література

1. Див. : Котельницький Н. А. Иван Ильич Петрункевич: жизнь и деятельность на Черниговщине: историко-биографический очерк. Москва: Летний сад, 2015. 124 с.; він же. Иван Петрункевич: истоки. *Русское слово: общественно-публицистический иллюстрированный журнал*. Издание русского национального меньшинства в Чешской Республике. 2016. № 7.

С. 20–21; він же. Іван Петрункевич – видатний син Борзнянщини. – Плиски, 2017. 16 с.; він же. Династія козацьких дворян. Петрункевичі: етносоціальне коріння та генеза походження. *Пороги. Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці*. 2017. № 4. С. 6–7; він же. Народний меценат. Іван Ілліч Петрункевич (1843–1928): життя та діяльність на Чернігівщині. *Пороги. Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці*. 2017. № 6. С. 12–13.

2. Див.: Котельницький Н. А. Николай Андреевич Шлиппенбах – наследник И. И. Петрункевича. *Опыты историко-антропологических исследований*. Москва: РУДН, 2012. С. 132–141; він же. Письма Н. А. Шлиппенбаха как источник по изучению общественно-политической деятельности И. И. Петрункевича в Украине. *Materialy IX mezinarodni vedesko – praktika conference "Efektivni nastroje modernich ved – 2013"* (27 dubna – 05 kvetna 2013 roku). Dil 19. Historie. Praha, 2013. Str. 13–15; він же. Між голодом та славою. М. А. Шлиппенбах – нащадок родини Петрункевичів. *Пороги. Культурно-політичний часопис для українців у Чеській Республіці*. 2017. № 7. С. 7–8; він же. Микола Андрійович Шлиппенбах – нащадок І. І. Петрункевича. *Сіверянський літопис*. 2017. № 6. С. 143–153; Він же. Николай Шлиппенбах, потомок И. И. Петрункевича. *Русское слово*. Общественно-публицистический иллюстрированный журнал. Издание русского национального меньшинства в Чешской Республике. 2018. № 1. С. 40–45.

3. Особиста музейна колекція Н. А. Котельницького. Сургучний відбиток печатки династії Петрункевичів.

4. Особистий архів Н. А. Котельницького. Лист М. А. Шлиппенбаха до Н. А. Котельницького від 5.12.2008 р., м. Сестрорецьк.

5. Особистий архів Н. А. Котельницького. Лист М. А. Шлиппенбаха до Н. А. Котельницького від 10.09.2008 р., м. Сестрорецьк.

References

1. Dyv. Kotelnytskyi N. A. Yvan Ylych Petrunkevych: zhyzn y deiatelnost na Chernyovshchynе: ystoryko-byohrafycheskyi ocherk. Moskva: Letnyi sad, 2015. 124 s.; vin zhe. Yvan Petrunkevych: ystoky. Russkoe slovo: obshchestvenno-publytsystycheskyi yllustrrovannyy zhurnal. Yzdanye russkoho natsyonalnoho menshynstva v Cheshskoi Res-publyke. 2016. № 7. S. 20–21; vin zhe. Ivan Petrunkevych – vydatnyi syn Borznianshchyny. – Plysky, 2017. 16 s.; vin zhe. Dynastiia kozatskykh dvorian. Petrunkevychi: etnosotsialne korinnia ta geneza pokhodzhennia. Porohy. Kulturno-politychnyi chasopys dlia ukraintsiv u Cheskii Respublitsi. 2017. № 4. S. 6–7; vin zhe. Narodnyi metsenat. Ivan Illich Petrunkevych (1843–1928): zhyttia ta diialnist na Chernihivshchyni. Porohy. Kulturno-politychnyi chasopys dlia ukraintsiv u Cheskii Respublitsi. 2017. № 6. S. 12–13.

2. Dyv.: Kotelnytskyi N. A. Nikolai Andreevych Shlyppenbakh – naslednyk Y. Y. Petrunkevycha. Oпыты ystoryko-antropolohycheskykh yssledovanyi. Moskva: RUDN, 2012. S. 132–141; vin zhe. Pysma N. A. Shlyppenbaha kak ystochnyk po yzucheniyu obshchestvenno-polytycheskoi deiatelnosti Y. Y. Petrunkevycha v Ukrayne. Materialy IX mezinarodni vedesko – praktika conference "Efektivni

nastroje modernich ved – 2013 (27 dubna – 05 kvetna 2013 roku). Dil 19. Historie. Praha, 2013. Str. 13–15; vin zhe. Mizh holodom ta slavoivu. M. A. Shlippenbakh – nashchadok rodyny Petrunkevychiv. Porohy. Kulturno-politychnyi chasopys dlia ukraintsv u Cheskii Respublitsi. 2017. № 7. S. 7–8; vin zhe. Mykola Andriiovych Shlippenbakh – nashchadok I. I. Petrunkevycha Siverianskyi litopys. 2017. № 6. S. 143–153; Vin zhe. Nikolai Shlyppenbakh, potomok Y. Y. Petrunkevycha. Russkoe slovo. Obshchestvenno-publytsystycheskyi yllustruyovannyy zhurnal. Yzdanye russkoho natsyonalnoho menshynstva v Cheskskoi Respublyke. 2018. № 1. S. 40–45.

3. Osobysta muzeina koleksiia N. A. Kotelnytskoho. Surhuchnyi vidbytok pechatky dynastii Petrunkevychiv.

4. Osobystyi arkhiv N. A. Kotelnytskoho. Lyst M. A. Shlippenbakha do N. A. Kotelnytskoho vid 5.12.2008 r. m. Sestoretsk.

5. Osobystyi arkhiv N.A. Kotelnytskoho. Lyst M. A. Shlippenbakha do N. A. Kotelnytskoho vid 10.09.2008 r. m. Sestoretsk.

Н. А. Котельницкий

кандидат исторических наук, член-корреспондент Центра украинских исследований Института Европы РАН

Печатка из архива М. А. Шлиппенбаха – уникальный источник из истории земского либерального движения на севере Левобережной Украины (60–80-е гг. XIX в.)

Публикация посвящена введению в международный научный оборот уникального источника по истории земского либерального движения на севере Левобережной Украины – печати из архива М. А. Шлиппенбаха. Освещена история находки научного артефакта. Акцентировано внимание на важности исторического источника для исследования проблем дворянской генеалогии и геральдики основных представителей движения.

Ключевые слова: М. И. Петрункевич, суречный оттиск печати, М. А. Шлиппенбах, И. И. Петрункевич, дворянская гербовая композиция.

N. A. Kotelnitsky

candidate of Historical Sciences, corresponding member of the Center for Ukrainian Studies Institute of Europe RAS

Store from the archive of M. A. Shlippenbach – unique source of the little liberal movement history in the Left-left bearing Ukraine (60–80th XIX c.)

The intelligence is devoted to the introduction into the international scientific circle of a unique source on the history of the zemsky liberal movement in the north of the Left Bank of Ukraine -prints from the archive of M. Shlippenbach. The history of finding the scientific artifact and the circumstances of its transfer to the private museum collection of N. A. Kotelnitsky is highlighted. A scientific description and measurement of an important historical source has been carried out.

The laconic historical certificate about the historical figure of MI Petrunkevich-owner of the seal is provided. On the basis of the content analysis of the epistolary by M. A. Shlipenbach from the private archive of N. A. Kotelnitsky, the hypothesis of Nikolai Andreevich is

declared that the imprint on the imprint of the seal may be a prototype of the family coat of arms of the dynasty Petrunkevich.

Due to the fact that till now the Petrunkevich family coat of arms has not been found, the author states that the image on the imprint of the stamp is a personalized personality mark of M. I. Petrunkevich. In the context of this, brief background information is provided on the existence of such personal personalized characters in the aristocracy of the Russian Empire, which did not have officially approved coats of arms.

The emphasis is placed on the importance of the historical source for studying the problems of the aristocratic genealogy and the heraldry of the main representatives of the opposition movement. In general, agreeing with the hypothesis of M. A. Shlypenbach, N. A. Kotelnitsky initiates a problem of finding, forming and studying the heraldic gallery of the leading representatives of the zemsky liberal movement northern Ukraine.

Key words: *M. I. Petrunkevich, the seal of the seal, M. A. Shlippenbach, I. I. Petrunkevich, noble emblem composition.*

УДК 94(477.51)"1864"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-39-46

А. І. Нетреба

аспірантка 3 курсу історико-правового факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Судова реформа 1864 року на території Ніжинського повіту Чернігівської губернії: особливості впровадження

Стаття присвячена вивченню особливостей просторово-часового поширення судової реформи 1864 року. Автором приділяється увага різним позиціям, які займають міністр юстиції Д. Н. Замятнін, голова Державної Ради князь П. П. Гагарін, інші громадські та державні діячі.

Робота будується на критичному і, разом з тим, позитивному аналізі теоретичного та практичного матеріалу, а також підпорядкована логіці процесу впровадження післяреформених судових установ у досліджуваний просторово-часовий період. Застосування діалектичного методу пізнання дозволило автору дослідити процес знищення "старих" судових установ і створення і розвитку післяреформених інститутів.

Ключові слова: *судова реформа, судові устава, судова система, окружні суди, особливості впровадження.*

Проведення судової реформи є важливим етапом розвитку на шляху наближення до правової держави та цивільного суспільства. Сучасна історико-правова дійсність визначає соціально-економічний, правовий, культурний вектор розвитку нашої держави.

Однією з найбільш значущих подій XIX століття є судова реформа 1864 року. Створення гласного та незалежного суду було абсолютно новим та незвичайним явищем, що спричинило в подальшому масштабні трансформації правової сфери життя суспільства. Унікальність судової реформи виявляється через наявну жорсткість адміністративного самодержавства на контрасті із запровадженням оновленої судової системи, судоустрою та судочинства, що увібрало в себе всі досягнення західноєвропейських країн, заснованих на ліберально-демократичних принципах.

У різні часи даною темою цікавились політологи, історики права, юристи-практики, до яких відносяться: А. Ф. Коні, К. К. Арсеньєв, А. В. Головнін, В. В. Володіміров, В. І. Танєєв, К. Анціферов, М. А. Філіпов, В. Березін, В. Я. Фукс, Г. А. Джаншиєв, А. Кізеветтер, І. В. Гессен,

М. Вінавер, А. Леонт'єв, Н. В. Давидов, Н. Н. Полянський, С. С. Татищев, І. Я. Фойницький, В. Н. Латкін, П. В. Макалінський та інші. Цінність цих досліджень може бути порівняна до архівних джерел [1].

Судова реформа 1864 року проводилась у контексті інших великих перетворень та була спрямована на створення правової держави. Єдність цілей, поставлених перед суспільством, зумовили прогресивні зміни як у соціальному, так і в суспільному значенні.

Судова система, яка існувала в цей період, з її принципами становості, багатоступінчатості, характерною необізнаністю суддів при розгляді справ [2], чиновницьким монополізмом у всіх сферах управління не могла гарантувати і забезпечувати належний правовий захист особистих та майнових прав мешканців кожного села та міста.

Судова реформа 1864 року є однією з найбільш важливих подій в історії української державності. Оцінити ж всю значущість судових перетворень, здійснених владою в ході реформування судової системи в цілому на території Російської імперії та в окремих її регіонах неможливо без розгляду дореформеної судової системи, без виявлення передумов і причин проведення цієї реформи.

Структура дореформеної судової системи була досить складною і заплутаною, тому що складалася з різноманітних історично сформованих органів. Існували особливі суди для дворян, містян, селян, спеціальні комерційні, совісні, межові та інші суди. Судові функції виконували адміністративні органи, а саме губернські правління, органи поліції та інші, функції яких не були точно визначені та розмежовані.

Судочинство до середини XIX століття здійснювалося відповідно до законодавчих актів, виданих ще Петром I (причому в окремих випадках використовувалися навіть норми Соборного укладення 1649 року), а також з установою про губернії 1775 року, що вийшов у світ за часів Катерини II. У суді використовувалася теорія формальних доказів, характерною була відсутність гласності та рівності процесу, а ведення слідства і виконання вироку покладалися на поліцейські органи [3].

Виникла потреба у багаторівневому, поетапному поширенні принципів реформи 1864 року у зв'язку із значними проблемами, що мають формально юридичний, економічний, кадровий, морально-етичний характер. Становлення судової системи в Російській імперії набувало загальносуспільного значення. Очевидні відмінності в соціально-економічному, релігійному, освітньому рівнях розвитку регіонів перешкоджали створенню єдиної судової системи одночасно у всій державі.

З цього приводу висловлювалися різні точки зору, зокрема, міністром юстиції Д. Н. Замятніним і головою Державної Ради

князем П. П. Гагаріним. У свою чергу в Державній Раді так само не було єдиної думки щодо просторово-часового аспекту проведення реформи. Більшість так званих реформістів стали сумніватися в користі одночасного введення судових статутів по всій імперії.

Один із небагатьох, Д. Н. Замятнін виступав за поступове проведення в життя принципів, закладених в Судових статутах 20 листопада 1864 року. Він вважав, що реформа не може відбутись, якщо поступово не охопить всі частини Російської імперії, "якщо на провінційному рівні в її ідеї не повірять та не підхвять". При цьому він був категорично проти проведення обмеженої реформи (наприклад, введення тільки мирового суду), але на всій території держави. Натомість П. П. Гагарін відстоював необхідність одночасної перебудови судоустрою і судочинства по всій країні [4].

Думка Д. Н. Замятіна заснована на глибокому та різнобічному аналізі умов проведення судової реформи, на прогнозуванні її наслідків, що являє собою надзвичайно корисний досвід з політологічної та юридичної точок зору, тому позиція міністра юстиції є найбільш прийнятною та далекоглядною. Не випадковий у зв'язку з цим інтерес до особистості та державної діяльності Д. Н. Замятіна серед сучасних дослідників [5].

Так, Міністерство юстиції довело свою прихильність курсу, заснованому на поступовому проведенні реформи. У 1866 році було зазначено, що "тільки система поступового, за місцевістю, введення цієї реформи в повному її обсязі може забезпечити належне і правильне її здійснення" [6].

Реалізація судової реформи в Чернігівській губернії мала свою специфіку з огляду на те, що судова реформа охопила всі прошарки суспільства. Чернігівська губернія складалась із 15 повітів та міст, серед яких Ніжинський повіт займав провідне місце.

Ніжин відзначався швидким темпом розвитку у всіх сферах життєдіяльності. У місті була зосереджена велика кількість підприємств у різних галузях промисловості з високими показниками, відбувався інтенсивний розвиток ринкових відносин, проводились щорічні ярмарки. Розташування Юридичного ліцею князя Безбородька у місті Ніжині визначало освітньо-культурний напрямок розвитку суспільства. Згідно зі статистичними даними, в Ніжині розташовувалось найбільше кам'яних та дерев'яних будинків (100 та 2340 відповідно).

Одним із найбільших міст в Чернігівській губернії в середині XIX ст. був саме Ніжин: на кожному квадратному версту в Ніжинському повіті припадає 38 чоловік, порівняно з Черніговом, де густина населення була набагато меншою – 28 чоловік.

Станом на 1863–1864 рр. в місті Ніжині розташовувалось дві судові дільниці. Згідно зі статистичними даними 1863 року щодо кількості слідств по кожній дільниці: до 1-ої дільниці надійшло 39 справ, до 2-ої – 51 справа, з них проведено слідств по 1-й та 2-й дільницях – всього 88.

Тим часом мировими посередниками в адміністративних відомствах за 1863 рік було вирішено 126 справ, а за 1864 рік – 102 справи.

Дані щодо кількості судових справ були витребувані губернським прокурором від судових слідчих та мирових посередників, у результаті перевірок виявлялись факти завищення кількісно-статистичних даних по повітах.

Кількість судових справ, що розглядалась мировими суддями, є незначною. Більшість справ, які розглядались мировими посередниками, вирішувались словесно, усно, тому хід справи часто письмово не фіксувався, Крім того, траплялись випадки, коли сторони доходили мирової згоди, а тому не було потреби розпочинати слідство. Це більше стосувалось незначних правопорушень, проступків.

Неточність та неконкретність у кількісних даних та розбіжності в звітах губернського прокурора, кримінальної палати та інших контролюючих органах, розгاردіяш у веденні документації, незрозумілий розподіл повноважень між адміністративними та судовими органами стимулювала проведення судової реформи в найкоротші строки.

Цікавими є міркування Чернігівського губернського прокурора, дійсного статського радника Баршевського щодо введення в дію судових уставів 1864 року в Чернігівській губернії. Досить чітко губернським прокурором окреслені проблеми в діяльності суддів, вирішення яких мало пріоритетний характер.

Баршевський писав: "Діяльність мирових суддів залежить на пряму від того, як вони себе поставлять по відношенню до простого народу. Якщо мирові судді зможуть з першого разу вселити до себе довіру, і не тільки безкорисністю, якої для справи звичайно недостатньо, і будуть займатись справою самостійно, і не будуть поручати розгляд і вирішення своїм письмоводителям, тоді звичайно кількість справ буде збільшуватись.

Але якщо майбутні мирові судді будуть не уважними так, як і мирові посередники, непідконтрольними, будуть відносити недбало до своєї справи та пишатись своєю бездіяльністю, та будуть отримувати за неї тільки платню, тоді звичайно кількість справ зменшиться і більша частина народу залишиться без всякого суду" [7].

Центральною особою новоствореного інституту був мировий суддя. Як зазначено Р. Уортманом, реформа "породила новий тип

шанованого та педантичного судді – дворянина, який строго дотримувався неупередженості та справедливості в постановленні рішень" [8].

Тогочасне суспільство вимагало винесення судового рішення "скорого та правого". Затягнутість слідства, заплутаність судової процедури, недотримання основоположних принципів гласності та рівності судочинства спричинило збільшення кількості не вирішених справ по суті. Суспільство зневірилося в досягненні істини та справедливого суду. Гострою проблемою було дотримання прав та свобод людини, а особливо – можливість реалізації наданих прав.

Запровадження судової реформи стає найгострішою проблемою. Поступовий перехід до оновленої системи судоустрою та процедур судочинства переведе суспільство на новий виток розвитку.

Планувалося, що три чверті справ в Чернігівській губернії відійдуть до мирових установ, і тільки одна чверть буде підлягати розгляду в загальних судових місцях, тобто в окружних судах та судових палатах.

Передаючи таку кількість справ мировим установам, ставлячи мирових суддів серед простого народу для вирішення майже всіх судових справ, за якими вони шукають "суду скорого та правого", не можна не звернути особливої уваги на питання числа мирових дільниць в повітах в порядку поділу.

Постало одне із найважливіших питань щодо введення в дію судових уставів, яке по суті дозволить пришвидшити темп впровадження судової реформи 1864 року.

Як уже зазначалося, Ніжин є найбільш густонаселеним містом – станом на 1863–1864 рр. населення Ніжина складає близько 100 тисяч чоловік. Два мирові судді, які виконували по суті судові функції, вершили правосуддя на весь Ніжинський повіт і в силу завантаженості фізично не могли забезпечити дотримання повної демократичної судової процедури.

Відзначаючи важливу роль суддів та інших осіб, що здійснюють судочинство, у забезпеченні захисту прав та основних свобод людини, бажаючи забезпечити незалежність суддів, усвідомлюючи необхідність зміцнити положення та повноваження суддів з тим, щоб було встановлено дієву та справедливу правову систему, постало питання формального характеру.

Чернігівський губернський прокурор звертав увагу на важливі аспекти впровадження судової реформи: "Бідняк не може захистити свої права особисті чи майнові, тому що повинен пробігти до суду 100 верст і більше. Оскільки суддя для нього недоступний через його віддаленість, то і судочинство для нього неможливе, тому народ може вдаватися до самоуправства" [7].

Якщо мета реформи забезпечити не тільки "справедливий, але й скорий суд", то ця мета повинна переслідуватись особливо в судових установах, які повинні "стояти ближче до народу".

Потрібно ясно розуміти, що для досягнення основної мети судової реформи не достатньо вирішити кадрове питання шляхом збільшення кількості мирових суддів та мирових дільниць. Велике значення має правильний розподіл дільниць по Ніжинському повіту, оскільки без забезпечення доступу кожного мешканця міста до судової установи неможливо вважати, що судова реформа реалізована успішно.

Спрощення доступу до здійснення правосуддя – один з ключових моментів реалізації судової реформи.

Хоча Ніжинський повітовий вважав достатнім поділ Ніжинського повіту тільки на 2 судові округи, але виявляється, що Ніжин простягається на 2,472 квадратні версти, населення 112,525 осіб, більше 17 тис. промислового населення, кількість справ, що підлягають розгляду мировими установами, сягає 600, а саме 589. Тому прийнято рішення про поділ на 4 округи.

Б. В. Віленський у своєму дослідженні зазначив, що "основною відмінною якістю дореформеного суду є те, що він був дітищем феодално самодержавного ладу, створений в період розквіту "чиновницько-дворянської" монархії XVIII століття, цей суд в першій половині XIX століття перебував у глибокій кризі разом з усією кріпосницької системою" [9].

Судова реформа, як вважав Коні, покликана була "завдати удару гіршому з видів свавілля, свавілля судового, що прикривається маскою формальної справедливості. Вона мала своїм наслідком пожвавлення в суспільстві розумових інтересів і наукових праць. Зі старою судовою практикою науці було нічого робити" [10].

Отже, судова реформа 1864 року – це не звід законів, а суспільно-політичне явище, притаманне даному історичному періоду, і тому її впровадження мало комплексний характер.

Література

1. Буцковский Н. А. Очерки судебных порядков по уставам 20 ноября 1864 года. Санкт-Петербург: Типография Скарятина, 1874. 614 с.
2. Фукс В. Я. Суд и полиция: в 2 ч. Москва: Университетская типография, 1889. Ч. 1. 282 с.
3. Филиппов М. А. Судебная реформа в России: в 2 т. Санкт-Петербург: Типография В. Тушнова, 1871. Т. 1. IV. 622 с.
4. Миротворческая юстиция в России: создание, деятельность, историческая миссия / под ред. А. Д. Поповой, С. В. Лонской. Москва: Проспект, 2016. С. 73.
5. Гессен И. В. Судебная реформа. Санкт-Петербург: Типо-Литография Ф. Вайсберга и П. Геркушина, 1905. 267 с.

6. Полещенко Д. А. Основные юридические концепции соотношения и взаимодействия государственной власти и местного самоуправления, разрабатываемые в Российской Империи (1864–1917 гг.). *Политика и Общество*. 2010. № 6.

7. Судебно-статистические сведения и соображения о введении судебных уставов 20-го ноября 1864 года (по 32 губерниям). Санкт-Петербург: Типография при Правительствующем Сенате, 1866. Ч. 1. 24 с.

8. Уортман Р. С. Властители и судьи: развитие правового сознания в имперской России. Москва, 2004.

9. Виленский Б. В. Подготовка судебной реформы 20 ноября 1864 года в России. Саратов, 1963. С. 15.

10. Кони А. Ф. Отцы и дети судебной реформы. Москва: Издание Т-ва И. Д. Сытина, 1914. 295 с.

References

1. Butskovskiy N. A. Ocherky sudebnykh poriadkov po ustavam 20 noiabria 1864 hoda. Sankt-Peterburh: Typohrafiya Skariatyna, 1874. 614 s.

2. Fuks V.Ia. Sud y polytstyia: v 2 ch. Moskva. Unyversytetskaia typohrafiya, 1889. Ch. 1. 282 s.

3. Fylyppov M. A. Sudebnaia reforma v Rossyy: v 2 t. Sankt-Peterburh: Typohrafiya V. Tushnova, 1871. T. 1. IV. 622 s.

4. Myrovaia yustytstyia v Rossyy: sozdanye, deiatelnost, ystorycheskaia myssyia / pod red. A. D. Popovoi, S. V. Lonskoi. Moskva: Prospekt, 2016. S. 73.

5. Hessen Y. V. Sudebnaia reforma. Sankt-Peterburh: Typo-Lytohrafiya F. Vaisberha y P. Herkushyna, 1905. 267 s.

6. Poleshchenko D. A. Osnovnyye yurydycheskiye kontseptsyy sootnosheniya y vzaymodeystviya hosudarstvennoi vlasty y mestnogo samoupravleniya, razrabatyvaemye v Rossyiskoi Ymperyy (1864–1917 hh.). *Polytyka y Obshchestvo*. 2010. № 6.

7. Sudebno-statysticheskiye svedeniya y soobrazheniya o vvedenyy sudebnykh ustavov 20-ho noiabria 1864 hoda (po 32 huberniyam). Sankt-Peterburh: Typohrafiya pry Pravytelstvuiushchem Senate, 1866. Ch. 1. 24 s.

8. Uortman R. S. Vlastytely y sudy: razvytye pravovoho soznaniya y ymperiskoi Rossyy. Moskva, 2004.

9. Vylenskiy B. V. Podhotovka sudebnoi reformy 20 noiabria 1864 hoda v Rossyy. Saratov, 1963. S. 15.

10. Kony A. F. Ottsy y dety sudebnoi reformy. Moskva: Yzdanye T-va Y. D. Sytyna, 1914. 295 s.

А. И. Нетреба

аспирантка кафедры истории Украины

Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Судебная реформа 1864 года на территории Нежинского уезда Черниговской губернии: особенности проведения

Статья посвящена изучению особенностей пространственно-временного распространения судебной реформы 1864 г. Автором уделяется внимание различным

позициям, занимаемых министром юстиции Д. Н. Замятниным, председателем Государственного Совета князем П. П. Гагариным, другими общественными и государственными деятелями. Работа строится на критическом и, вместе с тем позитивном анализе теоретического и практического материала и подчинена логике процесса внедрения пореформенных судебных учреждений в исследуемый пространственно-временной период. Применение диалектического метода познания позволило автору исследовать процесс уничтожения «старых» судебных учреждений и создания и развития пореформенных институтов.

Ключевые слова: судебная реформа, судебные уставы, судебная система, окружные суды, особенности внедрения.

A. I. Ntreba

postgraduate student of the 3 course faculty of Law and History
of Nizhyn Mykola Hohol State University

**Judicial reform 1864 in the territory of Nizhyn povit of Chernihiv gubernia:
peculiarities of implementation**

The article provided for the publication is devoted to the studies of the specific features of territorial and temporal application of the judicial reform of 1864. The author pays attention to the various positions expressed by the Minister of Justice D. N. Zamyatnin, of the State Council by the Prince P. P. Gagarin, other public and state figures.

These positions were studied by the author in correlation and dependency with other social, economic, cultural, and educational changes, which took place in the parallel with the reorganization of the judicial system in the post-Reform period of XIX century.

Key words: *judicial reform, judicial Charters, judicial system, district courts, features of implementation.*

УДК 94(477)"19/20"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-47-60

П. П. Моціяка

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Створення Ніжинського повітового благодійного комітету (серпень 1914 р.)

У статті досліджується процес виникнення і початку функціонування в серпні 1914 р. Ніжинського повітового благодійного комітету. Комітет було створено з метою надання допомоги сім'ям мобілізованих, пораненим воїнам, всім нужденним та діючій армії. На основі архівних документів автор простежує становлення повітового благодійного комітету як органу об'єднання всіх благодійних установ з надання різноманітних видів допомоги на час війни. Зроблено висновок про величезне значення організаційного оформлення благодійної допомоги для подальшого життя Ніжина та повіту в 1914–1918 рр.

Ключові слова: війна, благодійність, Ніжинський повітовий благодійний комітет, Правління комітету, попечительство, громада, по жертви.

В одній пропагандистській брошурі 1914 р., яка з'явилась з початком війни, був розділ під промовистою назвою "Благодєяния войны" [1], де, зокрема, говорилося, що не треба боятися війни: "Она требует громадных жертв – но она – необходимость – и с жертвами надо мириться, как с бедствиями от стихийных сил. Но война благотворна для жизни народов; она вносит новые интересы, пробуждает великие чувства, притупляемые мирной мещанской жизнью" [2]. Проте так думали далеко не всі. Відома письменниця Зінаїда Гіппіус (яка, до речі, свого часу навчалася у Ніжинській жіночій прогімназії), у своєму щоденнику зауважила таке: "Почему вообще, война, всякая, – зло, а только эта одна – благо?" [3]. А по всій Російській імперії мітинги, мітинги на підтримку царя, уряду, слов'ян, союзників... 19 липня газета "Русский инвалид" констатувала: "Не прекращаются повсеместно манифестации, всё более многолюдные и происходящие даже в ночное время, побуждают правительство, вполне разделяющее этот патриотический порыв, вновь обратиться к населению с призывом соблюдать спокойствие и сдержанность и избегать проявлений возбуждённого народного чувства, которые могут осложнить создавшееся положение" [4]. У

Москві ввечері 18 липня на Красній площі біля пам'ятника Мініну і Пожарському "в присутствии толпы в несколько десятков тысяч состоялось молебствие. Памятник украшен русскими и славянскими флагами. Протоиерей Восторгов сказал слово и предложил исполнить несколько божественных песнопений. Затем состоялось молебствие. После молебствий произнесены речи, призывающие всех граждан сплотиться воедино и поддержать величие и целостность России для защиты братьев-славян. Речь покрывалась громовым "ура!", пением "Боже Царя храни!" и "Спаси Господи!" и кликами "Да здравствует Государь! Да здравствует Россия и армия!" [5]. Тоді ж Зінаїда Гіппіус записала в щоденнику: "Я почти не выхожу на улицу, мне жалки эти, уже подстроенные патриотические демонстрации с хоругвями, флагами и "патретами" [6].

Звістку про початок війни з Німеччиною в липні 1914 р. мешканці Ніжина сприйняли так само, як і загалом у всій Російській імперії, – і з патріотичною ейфорією, і з острахом. Ейфорія покінчила з непевністю і напругою передвоєнних місяців, і тепер багато хто оптимістично вірив у перемогу "русского оружия". Острах же був у тих сім'ях, які очікували повісток щодо мобілізації своїм батькам, чоловікам, синам і братам. У багатьох сім'ях це був єдиний годувальник. Разом з тим війна – це неминучі жертви і втрати. Це добре розуміли всі.

Війна, що розпочалася, вимагала від уряду Росії і суспільства рішучих і конкретних дій. Підтримка нужденних і допомога жертвам війни набула зовсім інших масштабів і форм, ніж це було за мирного часу. Число тих, хто потребував такої допомоги, неймовірно зросло з початком воєнних дій. У 1914 р. воєнна ситуація була набагато складнішою, ніж під час недавньої (1904–1905 рр.) війни з Японією. Якщо на війну з Японією налаштувалися як на "маленьку переможну війну", проте зазнали ганебної поразки, то що можна було очікувати від війни з найсильнішою в Європі Німеччиною? Тому громадська думка тоді вважала, що соціальна допомога нужденним громадянам – це не милостиня і не благодіяння, а обов'язок держави і суспільства.

24 липня 1914 р. в Ніжині на Соборній площі було проведено всенародний молебень "о здравии Его Императорского Величества Государя Императора и о даровании Российскому оружию победы над врагами". Після молебня преосвященный Володимир благословив тарілковий збір на користь сімей запасних і ополчення, які були закликані на військову службу по Ніжину і Ніжинському повіту. Організацією збору керували міський голова В. А. Семенов і повітовий предводитель дворянства М. В. Висоцький. У приміщенні міського громадського банку

зібрані кошти було підраховано. Їх виявилось 376 руб., які поклали в сейф № 22 на рахунок міської Управи у громадському банку [7].

Того ж дня, 24 липня, чернігівський губернатор І. І. Стерлігов у листі до предводителя ніжинського дворянства М. В. Висоцького прохав про організацію в Ніжині благодійного комітету для надання допомоги сім'ям запасних нижніх чинів, які були мобілізовані на війну [8].

3 серпня відбулася надзвичайна сесія Чернігівського Губернського Земського Зібрання. Чернігівський губернатор, виступаючи перед гласними зібрання, висловив упевненість, що Земське Зібрання зробить все можливе для надання допомоги сім'ям мобілізованих на військову службу і пораним на війні, асигнувавши для цього у розпорядження Губернської Управи необхідні кошти. При цьому губернатор порекомендував скоротити видатки, які не були невідкладними, щоб не обтяжувати населення новими податками [9]. Зібрання ухвалило асигнувати в розпорядження Управи до 100 тис. руб на витрати, пов'язані з війною: можливості розширення лікарні, облаштування окремих шпиталів, запрошення різноманітного персоналу для цього, а також відкрити Управі кредит у 200 тис. руб [10]. Наприкінці засідання було вирішено надіслати Ніколаю II телеграму такого змісту:

"Ваше Императорское Величество!

В грозный час великого испытания, ниспосланного нашей Родине, по зову своего Царя, поднялась как один человек, и в лице своей доблестной армии стала на защиту чести, славы и достоинства своих предков. Верноподданное Черниговское Земство со всею древней Черниговской землей, призвал помощь Божию на правое русское дело, и преисполненное чувств беспредельной любви и преданности Вашему Императорскому Величеству радостно несет к престолу своего Государя на защиту мирного преуспевания родной земли, столь близкого сердцу Вашего Величества, всё достоинство своё и жизнь верных сынов своих" [11].

6 серпня в Ніжині надзвичайне повітове Земське Зібрання заслухало доповідь Земської Управи, у якій наголошувалося на актуальності питання про організацію громадської допомоги на місцях. Виникнення 30 липня Всеросійського Земського Союзу для допомоги пораним воїнам, куди увійшли представники губернських земств, було вкрай своєчасним. За проектом Всеросійського Земського Союзу для діяльності на місцях засновувалися губернські і повітові комітети, причому останні виникали в міру потреби і схема їхньої організації повинна була бути виробленою відповідно до місцевих умов кожної губернії [12]. Після прочитання доповіді про допомогу сім'ям запасних нижніх чинів і ратників ополчення, мобілізованих до військової служби,

заступник голови Управи С. Ф. Синдаровський пояснив, що відповідно до закону від 25 липня 1912 р. сім'ї призваних на дійсну військову службу отримують державну допомогу. Крім того, як зазначив В. Ф. Синдаровський, Земська Управа вважала необхідним тільки піклування про допомогу пораненим і щодо збору врожаю та наступної посівної. Після цього він доповів про список можливих скорочень за кошторисом видатків ніжинського Земства на 1914 р. [13].

Після обміну думок, у якому взяли участь гласні І. С. Почека, С. Ф. Синдаровський, Ф. Г. Богданов, Н. С. Модзалевський, Г. В. Забело, зібрання погодилося з доповіддю Управи і пропозицією С. Ф. Синдаровського про включення до числа членів Ніжинського Благодійного Комітету осіб складу Управи і всіх гласних Земського Зібрання. Було ухвалено, зокрема, уповноважити Управу зробити у приватних осіб, відділеннях державних банків і казначействах позики до 10 тис. руб на витрати стосовно надання допомоги пораненим на війні, а також уповноважити Управу передати асигновану Зібранням суму в 10 тис. руб. Ніжинському Благодійному Комітету для допомоги пораненим воїнам [14].

8 серпня 1914 р. у приміщенні Ніжинської Повітової Земської Управи під головуванням предводителя дворянства Миколи Васильовича Висоцького відбулося організаційне зібрання щодо створення Ніжинського Повітового Благодійного Комітету, який створювався у зв'язку з початком воєнних дій. У вступній промові голова зібрання ознайомив присутніх із функціями Комітету, які зводилися до подання різноманітних видів допомоги пораненим воїнам, сім'ям запасних і т. п., а також вказав на те, що, на думку губернатора І. І. Стерлігова, Благодійний Комітет повинен з моменту його виникнення взяти на себе роль об'єднуючого органу всіх благодійних установ, які прийдуть на допомогу потребам, пов'язаним з військовим станом, як у місті, так і в повіті, включаючи сюди і місцеве відділення Червоного Хреста, діяльність якого повинна йти у цілковитій відповідності з потребами і вимогами повітового комітету [15].

Після виступу голови зібрання у відкритому голосуванні ухвалило щомісячний членський внесок в розмірі 1 руб. Було здійснено запис охочих вступити в члени Комітету та сплати ними членських внесків. Осіб, які побажали вступити до благодійного комітету, виявилось 197 чол. Вони внесли (разом з пожертвами) 389 руб 5 коп. Члени комітету А. В. Безсмертний і В. І. Каменцев виявили бажання на весь час існування комітету вносити щомісячно у вигляді членських внесків по 25 руб. Марія Георгіївна Троцина разом з листом на ім'я М. В. Висоцького зробила пожертвування на 100 руб [16].

Надалі зібрання відкритим голосуванням створило Ніжинський Повітовий Благодійний Комітет (далі – НПБК) та обрало його Правління. Членами першого складу Правління були представники міської управи, земства і громади міста: М. В. Висоцький, Г. С. Дмитренко, П. В. Саббатовський, В. А. Воронов, П. С. Коробка, А. М. Паливода, К. І. Чубін, Ч. В. Янковський, М. Г. Троцина, Н. В. Соніна, священик П. Соломаха, А. М. Фогель, А. А. Воронова і Л. В. Волонцевич. Потім зі складу обраного Правління головою НПБК було обрано М. В. Висоцького, скарбником – Г. С. Дмитренка, секретарем – П. В. Саббатовського [17].

За пропозицією голови зібрання НПБК ухвалив, що рішення Правління є дійсними за наявності не менше трьох членів Правління, включно з головою чи його тимчасовим заступником. Зібрання ухвалило також засновувати за потреби в селах та інших населених пунктах повіту підвідділи НПБК під назвою "попечительств", які матимуть право встановлювати щомісячні членські внески та організовувати допомогу пораненим на місцях, витрачаючи зібрані ними суми під контролем НПБК. Голови попечительств входитимуть до складу НПБК і повідомлятимуть про потреби попечительств Правлінню НПБК, яке за можливості асигнуватиме необхідні для допомоги кошти. Стосовно питання об'єднання діяльності попечительств зі вже діючими благодійними установами, утвореними духовним відомством, НПБК не дійшов згоди, і питання залишилося відкритим до з'ясування цього головою НПБК у губернської адміністрації. Наприкінці засідання голова повідомив про згоду директора міської гімназії П. О. Заболотського брати участь у співпраці з НПБК і готовність прочитати лекцію на тему: "На заре возродження славянских народов. Сербия и Австрия", частина зібраних коштів з якої буде передана на користь НПБК [18].

Наступного дня, 9 серпня, відбулося перше засідання Правління комітету, на якому, зокрема, було ухвалено (подаємо без скорочень):

"1. Председатель Правления сообщил, что в день объявления Высочайшего Манифеста 24 июля 1914 г. на площади возле Соборной церкви был произведён сбор пожертвованной и собранная сумма в размере 193 руб. 50 коп. передана на хранение члену Нежинской Городской Управы В. Г. Горячкину.

Правление постановило: поручить Секретарю П. В. Саббатовскому получить эту сумму и передать её в Нежинский Уездный Съезд, для выдачи пособий тем проживающим в уезде семьям запасных, которые до настоящего времени Съездом ещё не выдано никакого пособия.

2. Член Комитета А. В. Жолнировский через Секретаря Правления П. В. Саббатовского предложил Правлению своё сотрудничество по обследованию семей запасных и по выполнению разных поручений, связанных с деятельностью Комитета.

Правление постановило: предложение г. Жолнировского принять к сведению.

3. На случай отсутствия Председателя Правления заступающими его место избраны: Председатель Земской Управы С. Ф. Синдаревский и Городской Голова В. А. Семёнов.

4. Для усиления средств Комитет выдать всем желающим членам Комитета для сбора пожертвований квитанционные книжки и разослать учреждениям для этой же цели подписные листы и кружки. Книжки и подписные листы должны быть скреплены подписью Г. Председателя Дворянства, а кружки опечатаны его печатью.

5. Приглашать в заседание Правления Г. Г. Уездного исправника и Нежинского Полицмейстера и всех Земских Начальников Нежинского уезда с правом решающего голоса.

6. Сообщить местным благотворительным обществам об открытии деятельности Комитета с указанием на его задачи.

7. Просить Г. Начальника Губернии разрешить провести 24 августа 1914 года однодневный кружечный сбор в городе Нежине в пользу раненых и семейств лиц, призванных на войну, а также просить Г. Попечителя Киевского Учебного Округа разрешить учащим и учащимся в учебных заведениях города Нежина принять участие в означенном сборе.

8. Просить Волостные Попечительства, образованные по закону 25 июня 1912 года, пополнив свой состав местными интеллигентными лицами, войти в Благотворительный Комитет как подраздел его, под названием "такое-то Попечительство при Нежинском Уездном Благотворительном Комитете".

9. Просить св. м. Носовки о. Иоанна Захвалинского, организовавшего, по сообщению Г. Уездного Исправника в м. Носовке благотворительное общество, имеющее целью помощь семействам лиц, призванных на войну, войти в состав Нежинского Уездного Благотворительного Комитета" [19].

Тоді, до речі, до складу ніжинського повіту входило 12 волостей: Веркіївська, Володьково-Дівичька, Галицька, Дрімайлівська, Дроздівська, Лосинівська, Макіївська, Монастирищенська, Мринська, Носівська, Талалаївська і Ніжинська. У повіті проживало 178 тис. чол., а в Ніжині – 50 тис. [20]. Отже, відповідно до рішення правління комітету, в повіті повинно було утворитися 12 попечительств при НПБК. Проте ініціатива знизу, від окремих громад, виявилася ще продуктивнішою.

Загалом утворилося аж 24 попечительства: Веркіївське, Макіївське, Крутівське, Носівське, Кагарликівське, Талалаївське, Володьково-Дівичьке, Монастирищенське, Галицьке, Сальнянське, Мринське, Мало-Кошелівське, Велико-Кошелівське, Березанське, Дрімайлівське, Рівчацьке, Шняківське, Дорогинське, Заньківське, Дроздівське, Стодольське, Орловське, Смолянське, Переходівське [21].

12 серпня НПБК розіслав місцевим громадам повіту листа такого змісту: "По предложению Господина Черниговского Губернатора 8 Августа сего года достоялось организационное собрание по учреждению в городе Нежине Нежинского Уездного Благотворительного Комитета, образуемого по случаю военных действий, задачи котрого сводятся к подаче всевозможных видов помощи раненым воинам, семьям запасных и т. п., при чём в собрании членами Комитета постановлено: учреждать по мере надобности в сёлах и других населённых пунктах уезда подъотделы под названием Попечительств, с правом их устанавливать ежемесячные членские взносы и организовывать помощь на местах, расходуя собранные ими суммы под контролем Правления. Председатели Попечительств входят в состав Нежинского Благотворительного Комитета и сообщают о нуждах Попечительства Правлению, которое по мере надобности ассигнует нужные для помощи средства.

В виду этого Правление Нежинского Благотворительного Комитета предлагает существующие в волостях и сёлах Попечительства, образованные по закону 25 Июня 1912 года, пополнить интеллигентными лицами (священники, учителя и т. п.) и войти в состав названного Комитета как подъотдел его под названием "Попечительство..... состоящее при Нежинском Уездном Благотворительном Комитете.

Об образовании в сёлах ..... волости подъотделов уведомить Правление Нежинского Благотворительного Комитета" [22].

Одним з перших було створено Монастирищенське попечительство. 15 серпня відбулося його установче засідання, яке обра-ло головою попечительства дійсного статського радника Якова Івановича Кореницького, товаришем голови (тобто заступником) – священника Петра Корольова, секретарем – учителя Миколу Ілліча Савченка-Бельського, скарбником – Федора Івановича Троня [23]. Усі присутні (31 особа) оголошувалися обов'язковими членами попечительства з членським внеском 50 коп щомісячно. Наприкінці засідання було повідомлено про надходження від волосного правління 100 руб та 21 руб 50 коп членських внесків за серпень, а

всього – 121 руб 50 коп. Зібрання тоді ж ухвалило негайно видати 28 руб нужденним сім'ям, які мали мобілізованих на війну, по 4 руб кожній [24].

Того ж дня, 15 серпня, утворилося Талалаївське попечительство, головою правління якого одногосно було обрано протоієрея о. Іоанна Крачковського. Секретарем Талалаївського попечительства було обрано учителя Г. А. Хоменка, а скарбником – А. Я. Красновида [25].

16 серпня утворився Мринський підвідділ НПБК. На засіданні були присутніми 75 осіб різних станів Мринської волості. Головою його правління було обрано Павла Степановича Коробку, секретарем – А. Леонтьєва, скарбником – І. М. Самсоненка [26]. Загалом до кінця серпня утворилися 24 попечительства в селах повіту, у т. ч. і в містечку Носівка.

З початком війни ставало цілком очевидним, що уряд не має коштів для задоволення багатьох потреб, які у зв'язку з цим виникли. Тому величезний тягар ліг на місцеві громади. Ніжинський повітовий благодійний комітет взяв на себе роль органу, який об'єднав всі благодійні установи, організації, заклади і окремих осіб, які робили свій посильний внесок у загальну справу. Передбачалося, що НПБК буде надавати всю можливу допомогу діючій армії, пораненим воїнам, сім'ям, мобілізованих на війну. Найближчим завданням комітету було ухвалено обладнати (за кошти НПБК) госпіталь для поранених на 200 ліжок [27].

Про все це йшлося на черговому засіданні Правління НПБК 14 серпня. Тоді, зокрема, було ухвалено, як вже згадувалося, "обратиться к интеллигентным лицам в уезде с просьбой образовать подотделы Комитета в сёлах, хуторах и других населённых пунктах уезда" [28].

Стосовно ж обладнання в Ніжині госпітала, то НПБК ухвалив наступне: "Во исполнение постановления Нежинского Уездного Земского Собрания от 6 Августа 1914 года, и принимая во внимание устройство в г. Нежине госпиталя на 200–300 кроватей для раненых при самом близком участии местных сил и организаций, а также имея в виду, что гласные Нежинского Уездного Земства и состав Нежинской Уездной Земской Управы вошли в Правление Нежинского Уездного Благотворительного Комитета – Нежинская Уездная Земская Управа постановила: перевести в распоряжение означенного Комитета ассигнованные Земским Собранием десять тысяч рублей, о чём уведомить Комитет" [29]. Також НПБК делегував свого члена Правління П. В. Саббатовського до складу Комітету з облаштування госпіталю,

куди входили предводитель дворянства М. В. Висоцький, голова земської управи С. Ф. Синдаровський, міський голова В. А. Семенов, лікар богоугодних закладів П. А. Бушtedт і гласний міської думи І. Р. Медведєв [30].

Крім того, на засіданні 14 серпня комітет ухвалив низку інших рішень, пов'язаних з поточною роботою НПБК. Зокрема, комітет ухвалив прохати попечителя Київського навчального округу дозволити службовцям підвідомчих йому ніжинських навчальних закладів з відрахування ними 2 % від отриманої платні, половину, тобто 1 % надавати НПБК на облаштування місцевого госпіталю, а іншу половину відправляти на рахунки навчального округу [31]. Оскільки на 24 серпня планувалося зробити в Ніжині одноденний збір коштів, то для його проведення було ухвалено придбати 20 тис. (!) прапорів і прапорців союзних держав, а член комітету Ю. П. Спановська взяла на себе їхню закупівлю в Києві [32]. На випадок прибуття в Ніжин санітарного потяга з пораненими, яких планувалося розмістити в місцевий госпіталь, було ухвалено організувати на станції зустріч поранених з пригощанням їх чаєм, молоком, вином, цигарками і т. п. Цю організацію брав на себе ніжинський дамський комітет в особі її голови Ганни Олександрівни Воронової [33]. Попечительниця Липівізького пожежного товариства Євгенія Василівна Розгонова повідомила про готовність членів цього товариства надати 20 осіб на допомогу НПБК при перенесенні поранених, коли вони прибудуть до Ніжина [34]. На засіданні було також повідомлено, що на облаштування госпіталю одна благодійниця, яка не захотіла назвати своє ім'я, передала 200 руб [35]. Як бачимо, активність та ініціатива жінок були важливим фактором ефективної роботи НПБК та прикладом для чоловіків щодо дієвої роботи в царині благодійності.

Особливо складним завданням було облаштування госпіталю, оскільки стало відомо, що губернський земський комітет ухвалив рішення додатково відкрити в Ніжині ще один госпіталь на 350 ліжок. 15 серпня комітет з облаштування госпіталю, оглянувши придатні для цього приміщення в місті, ухвалив: 1) зайняти під госпіталь садибу Фохта по Преображенській вул., 2) колишню садибу Євзерова; 3) будівлю першого вищого початкового училища по Московській вул. (зайняття останньої будівлі визнано важливим з метою концентрації всіх приміщень госпіталю в одному районі); 4) просити губернський комітет домовитися з попечителем Київського навчального округу про відведення згаданого училища для потреб госпіталю; 5) негайно взятися за очищення і пристосування будівель у садибах Фохта і Євзерова, а пристосування будівель училища розпочати негайно ж після отримання дозволу від попечителя; 6) у всіх приміщення

влаштувати водогони, теплі клозети і ванні приміщення; 7) у випадку, якщо виявиться неможливим розширити кухню і пральню у богоугодних закладах для потреб госпіталю, влаштувати кухню і пральню в одному з приміщень, відведених під госпіталь; 8) облаштування госпіталю 150 ліжками, білизною і всім необхідним, окрім господарських предметів, надасть губернський комітет; 9) господарські речі на всі 350 ліжок повинні бути придбані за допомоги повітового комітету в Ніжині і Києві, а якщо ж це неможливо зробити в Ніжині і в Києві, то тоді ці речі надасть губернський комітет; 10) доручити повітовому комітету замовити 50 дерев'яних ліжок за зразком земської лікарні, 125 столиків і 150 табуреток, 150 пар черевиків; 11) доручити повітовому комітету найняти службовий персонал для нового госпіталю на 350 ліжок, а лікарів і фельдшерів відрядить губернський комітет [36]. А на засіданні цього ж комітету 21 серпня було ухвалено, зокрема, таке:

"5. В виду разбросанности помещений госпиталя необходимо иметь двух дежурных врачей, а потому имея в виду кроме того массу работы Комитет находит, что в семи отделениях госпиталя необходимо иметь восемь врачей, чтобы дежурство каждого врача было на четвёртый день...

10. Н. В. Высоцкому поручить просить Епархиальное Начальство о назначении причта Богородичной церкви при Нежинских Богоугодных Заведениях для исполнения христианских треб в госпитале" [37]. Тільки простий перелік всіх першочергових і термінових заходів у справі облаштування госпіталів у Ніжині вражав своєю масштабністю і усвідомленням великих матеріальних і людських затрат.

Потребуючи значних коштів, комітет звернувся до відомих людей повіту і губернії підтримати його у благородній справі добродійності. Зокрема, у листі комітету до княгині Марії Павлівни Долгорукої, відомої землевласниці, підприємниці (у с. Володькова Дівича вона володіла винокурним заводом) та благодійниці, наголошувалося на такому: "Согласно с мнением Господина Начальника Губернии Благотворительный Комитет взял на себя роль органа, объединяющего все благотворительные учреждения, приходящие на помощь нуждам военного времени, как в городе, так и в уезде, включая сюда и деятельность местного отделения Красного Креста, деятельность которого протекает в настоящее время в полном соответствии с нуждами и требованиями Благотворительного Комитета. Деятельность Комитета сводится к подаче всех видов помощи раненым воинам, семьям запасных, призванных на войну и т. п. и в этом отношении, в качестве ближайшей и конкретной задачи Комитет постановил принять на свои средства оборудование в городе Нежине для Обще-Земской Организации госпиталя для раненых на двести кроватей.

Средства для осуществления своих целей Комитет черпает из членских взносов в размере одного рубля в месяц, всякого рода пожертвований и сборов" [38]. А в листі до відомого землевласника із с. Колесників Петра Парфентійовича Парпури НПБК наголошував на вкрай мізерних коштах комітету в серпні 1914 р.: "К прилагаемой при этом копии организационного Собрания Вы усмотрите, как малы пока средства Комитета, но мы питаем глубокую уверенность, что отзывчивость благотворителей всех слоёв общества поможет нам в святом деле облегчения нужд воинов, жертвующих жизнью за родину и их семей... Зная Ваше отзывчивое сердце, Комитет покорнейше просит Вас придти ему на помощь и посильным для Вас материальным пожертвованием" [39].

31 серпня 1914 р. на черговому засіданні Правління НПБК було підбито підсумки проведеного 29 серпня першого карнавочного збору на користь поранених і членів сімей запасних воїнів. Голова комісії цього збору В. А. Воронов оголосив, що сума зібраних коштів складає (після вирахування витрат) 1855 руб 46 коп, та висловив велику подяку всім, хто брав участь у зборі коштів, та тим, хто вніс пожертви. Зокрема, Правління відзначило в. о. ігумені Ніжинського жіночого монастиря Смарагду, садівника Г. Лянге за квіти, начальницю жіночої гімназії Н. І. Шарко, зубного лікаря Г. Вейсбанда за шовкові прапорці, М. А. Юффе за картон і папір, С. Є. Рубця за конверти, Л. В. Соколова за стрічки та коленкор. Запропоновано було надрукувати в "Нежинском Голосе" звіт про проведений збір коштів з висловленням подяки тим, хто вніс пожертву, і всім особам, які сприяли успіху цього збору [40]. Тоді ж Правління вперше з початку роботи НПБК висловилося стосовно збору найнеобхіднішого і для солдатів на фронті, зокрема, для 44-ої артилерійської бригади, яка до війни була розквартирована в Ніжині, а тепер вела бойові дії у складі 21-го армійського корпусу. Правління ухвалило прохання до акцизного наглядача дозволити без акцизу надіслати 44-ій бригаді 30 пудів тютюну за провізним свідоцтвом Червоного Хреста, а якщо такий дозвіл буде отримано, то тоді вже звернутися від імені комітету за пожертвуваннями до тютюнових плантаторів і тих, хто торгував тютюном [41].

Крім того, треба зауважити, що до кінця серпня на рахунках НПБК з'явилися перші кошти у вигляді сплачених членських внесків та пожертв на допомогу тим, хто її потребував. У касовій книзі НПБК перші записи про надходження коштів датовані 8 серпня, коли від А. В. Безсмертного було отримано 26 руб М. В. Висоцького – 5 руб, А. В. Жолніровського – 5 руб, Н. М. Жолніровської – 5 руб, П. С. Коробки – 10 руб, В. Г. Кашенцева – 25 руб, М. Г. Троцини – 100 руб,

кошти збору біля Миколаївського собору 24 липня – 193 руб 50 коп. Всього за серпень було отримано 3656 руб 77 коп [42].

Таким чином, протягом серпня 1914 р. в Ніжині було створено повітовий благодійний комітет, а в повіті виникли 24 попечительства як підвідділи НГБК. Організаційне оформлення благодійної допомоги нужденним уже в перші тижні війни мало величезне значення. Громадська ініціатива і патріотичний ентузіазм вирішували багато завдань, які держава тоді просто не могла, через свою інерцію, вирішити традиційним способом. Успіх справи залежав від тісної співпраці державних органів і новостворених громадських об'єднань.

Література

1. Великая война. Что должен о ней знать каждый русский? Петроград: Типография Н. Г. Кузнецова, 1914. С. 49.
2. Там само. С. 49.
3. Гиппиус З. Н. Синяя книга. Петербургский дневник. *Гиппиус З. Н. Собрание сочинений*. Москва: Русская книга, 2003. Т. 8. Дневники: 1893–1919. С. 158.
4. Внутренние известия. *Русский инвалид*. 1914. 19 июля. С. 1.
5. Телеграммы. *Русский инвалид*. 1914. 19 июля. С. 1.
6. Гиппиус З. Н. Синяя книга. Петербургский дневник. С. 159.
7. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі: ВДАЧОН). Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 19.
8. Там само. Арк. 113.
9. ВДАЧОН. Ф. 342. Оп. 1. Спр. 1865. Арк. 26–26 зв.
10. Там само. Арк. 29.
11. Там само. Арк. 29.
12. Там само. Арк. 15.
13. Там само. Арк. 1 зв.
14. Там само. Арк. 1 зв.
15. ВДАЧОН. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 44.
16. Там само. Арк. 44.
17. Там само. Арк. 41.
18. Там само. Арк. 44 зв.
19. ВДАЧОН. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 16–16 зв.
20. Білий П. Х. Між двома революціями (1907–1917). *Ніжин і Ніжинщина*: в 2 кн. (Машинопис). Київ, 1962. С. 90.
21. ВДАЧОН. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 103.
22. ВДАЧОН. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 1–1 зв.
23. Там само. Арк. 1–1 зв.
24. ВДАЧОН, Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 3 зв.
25. ВДАЧОН, Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 114.
26. Там само. Арк. 116.
27. ВДАЧОН. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 14.
28. ВДАЧОН. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 87.

29. Там само. Арк. 87 зв.
30. Там само.
31. Там само. Арк. 88.
32. Там само. Арк. 87 зв.
33. Там само.
34. Там само. Арк. 88.
35. Там само.
36. ВДАЧОН. Ф. 1233. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 7.
37. Там само. Арк. 9.
38. ВДАЧОН. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 13–13 зв.
39. ВДАЧОН. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 50 зв.–51.
40. Там само. Арк. 86 зв.
41. Там само.
42. Див.: ВДАЧОН. Ф. 1122. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 1 зв.–12 зв.

References

1. Butskovskiy N. A. Ocherky sudebnykh poriadkov po ustavam 20 noiabria 1864 hoda. Sankt-Peterburh: Tipohrafiya Skariatyna, 1874. 614 s.
2. Fuks V.Ia. Sud y polytstyia: v 2 ch. Moskva. Unyversytetskaia tipohrafiya, 1889. Ch. 1. 282 s.
3. Fylyppov M. A. Sudebnaia reforma v Rossyy: v 2 t. Sankt-Peterburh: Tipohrafiya V. Tushnova, 1871. T. 1. IV. 622 s.
4. Myrovaia yustytstyia v Rossyy: sozdanye, deiatelnost, ystorycheskaia myssyia / pod red. A. D. Popovoi, S. V. Lonskoi. Moskva: Prospekt, 2016. S. 73.
5. Hessen Y. V. Sudebnaia reforma. Sankt-Peterburh: Tipo-Lytohrafiya F. Vaisberha y P. Herkushyna, 1905. 267 s.
6. Poleshchenko D. A. Osnovnye yurydycheskiye kontseptsyy sootnosheniya y vzaymodeistviya hosudarstvennoi vlasty y mestnogo samoupravleniya, razrabatyvaemye v Rossyiskoi Ymperyy (1864–1917 hh.). Polytyka y Obshchestvo. 2010. № 6.
7. Sudebno-statysticheskiye svedeniya y soobrazheniya o vvedenyy su-debnykh ustavov 20-ho noiabria 1864 hoda (po 32 huberniyam). Sankt-Peterburh: Tipohrafiya pry Pravytelstvuiushchem Senate, 1866. Ch. 1. 24 s.
8. Uortman R. S Vlastytely y sudy: razvytye pravovoho soznaniya y ymperskoi Rossyy. Moskva, 2004.
9. Vylenskiy B. V. Podgotovka sudebnoi reformy 20 noiabria 1864 hoda v Rossyy. Saratov, 1963. S. 15.
10. Kony A. F. Ottsy y dety sudebnoi reformy. Moskva: Yzdanye T-va Y. D. Sytyna, 1914. 295 s.

П. П. Моцяка

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Создание Нежинского уездного благотворительного комитета (август 1914 г.)

В статье исследуется процесс возникновения и начала функционирования в августе 1914 г. Нежинского уездного благотворительного комитета. Комитет был создан с

целью предоставления помощи семьям мобилизованных, раненым воинам, всем нуждающимся и действующей армии. Опираясь на архивные документы, автор прослеживает становление уездного благотворительного комитета как объединяющего органа всех благотворительных учреждений по оказанию различных видов помощи во время войны. Сделан вывод об огромном значении организационного оформления благотворительной помощи для последующей жизни Нежина и уезда в 1914–1918 гг.

Ключевые слова: война, благотворительность, Нежинский уездный благотворительный комитет, Правление комитета, попечительства, общество, пожертвования.

P. P. Motsiaka

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and International Relations University Nizhyn State University named after Nikolai Gogol

The creation of the Nizhyn County Charity Committee (August 1914)

The article investigates the process of occurrence and the beginning of functioning of the Nizhyn District Charitable Committee in August 1914. The committee was set up to assist families of mobilized, wounded soldiers, all needy and active army. On the basis of archival documents, the author traces the formation of the county charitable committee as the organ of association of all charitable institutions for the provision of various types of assistance during the war. A conclusion is made of the great importance of organizational design about the great importance of organizing the charitable help for the further life of Nizhyn and the district in 1914–1918.

Key words: war, charity, Nizhyn County Charitable Committee, Rule of the committee, guardianship, community, donations.

УДК 94(497.13)"1915/1929"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-61-69

Ю. М. Давиденко

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

О. П. Моціяка

магістрантка історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Діяльність Хорватської партії права до від'їзду Анте Павелича в еміграцію (1915–1929 рр.)

У статті вперше в українській історіографії аналізується діяльність Партії права в Хорватії від вступу до неї Анте Павелича до його від'їзду в еміграцію. Простежено плідну організаторську роботу А. Павелича у зміцненні позицій Партії права у політичній системі Королівства сербів, хорватів і словенців. Відзначено важливість встановлення тісних контактів лідерів партії з італійською владою для хорватського національного руху. Окреслено напрямки діяльності партії та визначено причини її занепаду з урахуванням внутрішніх та зовнішніх чинників.

Ключові слова: *усташи, Хорватська партія права, еміграція, Хорватська народна селянська партія, Хорватський блок, радикалізм, націоналізм.*

Усташський національний рух та існування Незалежної Держави Хорватія – чи не найяскравіший період з історії Хорватії ХХ ст. Як і будь-яке явище, що призводить до становлення незалежної держави, поява усташства була зумовлена багатьма як внутрішніми, так і зовнішніми факторами. Саме коріння руху зародилося ще в попередньому ХІХ ст., але тільки діяльність Партії права на чолі з майбутнім Поглавником усташів Анте Павеличем вивела національну хорватську ідею на практичну державотворчу площину. Для кращого розуміння даного процесу актуальним сьогодні є виявлення причин та передумов виокремлення незалежних держав з-під ярма великих імперій. Діяльність партії права з Анте Павеличем на чолі є яскравим прикладом суспільно-політичної боротьби хорватської політичної еліти за державну незалежність.

Зазначимо, що дослідження з даної проблеми історії Хорватії в українській історичній науці майже відсутні. У російській історіографії більше уваги надається діяльності політичного опонента А. Павелича – Степана Радича та його Хорватської селянської партії (ХСП).

Особливий інтерес викликає праця С. С. Белякова [1], яка дає найповнішу характеристику Партії права та її лідеру. У своїй монографії автор присвячує цьому цілий розділ, де багатоаспектно аналізує діяльність А. Павелича серед правашів, визначаючи її як вирішальний етап перед утворенням усташського руху.

Цілком закономірно, що хорватська історіографія вивчає різні сюжети з історії та діяльності Партії права. Найбільш повними та ґрунтовними працями можна назвати роботи Р. Хорвата [4], Т. Йонича [5], Ф. Єлич-Бутич [6], Б. Крізмана [9] та Х. Матковича [11]. Так, Р. Хорват дуже детально описує чи не кожну важливу подію у період з 1918 до 1941 рр. Багато з них стосуються саме діяльності Партії права. М. Яреб та Х. Маткович згадують про дану тему лише в контексті виникнення усташського руху, особливо не заглиблюючись у деталі. Щодо Ф. Єлич-Бутич, то авторка хоч і описує усташів в основному в період НДХ, проте велику увагу присвячує і передумовам виникнення цього явища, щоправда, не надто позитивно характеризуючи методи боротьби А. Павелича на доеміграційному етапі. Нарешті Б. Крізман значну увагу приділяє міжнародним зв'язкам, що встановлювалися членами Партії права з Угорщиною, Італією, Македонією тощо.

З наявних джерел як найбільш повне та достовірне нами були обрані спогади самого А. Павелича [12], де майбутній Поглавник детально описує свій нелегкий шлях до відновлення незалежності Хорватії, включаючи точний текст усіх власних виступів до 1941 р.

Відсутність літератури на дану тему в Україні зумовлює мету нашої статті: комплексно проаналізувати особливості та напрямки діяльності А. Павелича в Партії права до встановлення диктатури короля Александра. Об'єктом виступає політична ситуація в Хорватії в 1915–1929 рр., а предметом – діяльність Партії права та Павелича зокрема. Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українській історіографії подано цілісний аналіз тогочасної радикальної опозиції в Хорватії.

Спершу варто зазначити, що Анте Павелич входив до Партії права ще з 1915 р., коли став її секретарем. На той час вона мала назву Чиста Партія права, а її члени називали себе франківцями від імені їх голови Йосипа Франка. Від первісної Партії права, заснованої Анте Старчевичем, залишилося небагато, оскільки після відходу від влади останнього Й. Франк радикально змінив її політичний курс. Замість боротьби проти дуалістичної монархії він запропонував боротися проти Угорщини, спираючись на Австрію. Таким чином, Франк закликав до об'єднання хорватських земель під егідою Габсбургів [1, с. 94–95]. Проте з часом усе змінилося.

У жовтні 1918 р. Партія права заявила про саморозпуск, а більшість її лідерів (у т. ч. і Й. Франк) емігрували. Однак уже наприкінці листопада партія відновила свою діяльність уже з абсолютно новими поглядами. Якщо ще місяць тому праваші радо вітали розпад Австро-Угорської монархії та утворення Народного віча у Загребі (виступало за об'єднання хорватів, сербів і словенців), то Партія права (уже без приставки Чиста) виступила проти подібної політики [6, с. 13]. Як зазначали її представники на клубному зібранні 29 жовтня 1919 р., "так само, як колись Партія права підтримувала розпад Австро-Угорської монархії та утворення Народного віча, так і тепер оголошує перед усіма, що буде боротися за об'єднану і незалежну Хорватію. Нова доба вимагає нових програм..." [Цит. за: 4, с. 26].

Діяльність новоствореної Партії права мала яскраво виражені республіканський характер та демократичність. Так, лідери партії заявляли, що хорватський народ сам буде господарем у новоствореній державі. Метою ж партії є лише об'єднання хорватських земель (такими вважалася і територія Боснії та Герцеговини) у єдину самостійну незалежну хорватську державу. Варто зауважити, що дану програму підписав як тогочасний керівник партії В. Пребег, так і Анте Павелич, вплив якого зростав ледь не з кожним днем [6, с. 15].

Після смерті найбільш впливового члена партії Александра Хорвата та від'їзду декількох інших (Пребег і Празман) починають переважати погляди молодих правашів: Міле Будака, Мілана Шуффлая, Густава Перчеца і самого Анте Павелича. Уже на такому етапі партію не оминали внутрішні суперечки, оскільки Павелич, усе ще будучи її секретарем, прагнув здійснювати найбільший вплив від свого імені [13, с. 32]. Причиною цього було те, що в той період колишній лідер Франк перебував в еміграції, а контакти, встановлені в Угорщині та Австрії, потрібно було підтримувати. Цим і зайнявся Павелич. Наприклад, у лютому 1920 р. він відвідав Відень і мав там розмову з генералом-полковником Степаном Саркотіцем і підполковниками Стевом Дуїчем та Іваном Перчевичем [5, с. 35].

А. Павелич займався також активною внутрішньою діяльністю. Так, саме йому приписують створення в 1921 р. Хорватського робітничого союзу, що проіснував аж до 1945 р. Як представника Хорватської Партії права (ХПП), Павелича було обрано на багато посад у наступні роки. Так, у 1922 р. він став міським представником Загреба, обласним представником східної частини Загреба та народним представником (останню посаду він зберіг за собою до 1931 р., перебуваючи в еміграції) [5, с. 36–37]. У 20-ті рр. Павелич також був головою кавалерійського відділу хорватського "сокола" і завжди в'їжджав на чолі цих вершників [8, с. 292].

Тим часом політична ситуація в Хорватії характеризувалася все більшою згуртованістю різноманітних партій. У травні 1921 р. був створений Хорватський блок, тобто об'єднання трьох головних хорватських партій – Хорватської народної селянської партії (ХНСП), ХПП та Хорватського співтовариства (ХС). Мета створення блоку визначалася як охорона хорватської національної індивідуальності. Він об'єднував хорватські сили в боротьбі проти централізму та великосербської гегемонії [11, с. 268]. Саме тут виникає конфронтація між ХНСП та ХПП, яка тривала фактично до смерті лідера ХНСП Степана Радича в 1928 р. Це протистояння було спричинене двома тенденціями: різницею у ставленні до белградської влади та явною лідерською позицією ХНСП у хорватському суспільстві. І якщо перша почне виявлятися через рік, то слабкість ХПП була очевидною майже одразу. Це зумовлювалося насамперед тим, що праваші мали досить вузьку суспільно-політичну основу, оскільки члени партії були обрані з націоналістично налаштованої інтелігенції чи колишніх австро-угорських офіцерів, які часто були невдоволені новим державним ладом лише через загрозу власним кар'єристським інтересам [6, с. 15].

Було очевидно, що у Хорватському блоці ХПП і, зокрема, сам Анте Павелич почувалися надто ущемленими з огляду на яскраву особистість С. Радича. До всього додалося ще і прагнення останнього домовитися з белградською владою щодо майбутнього Хорватії. 25 жовтня 1922 р. на конференції в Женеві Радич виступив з меморандумом від Хорватського блоку, у якому зазначалося хорватське державне право та існування хорватської державності протягом всієї історії. Незважаючи на те, що Радич називав політику Белграда етнічним утискуванням хорватів, він був готовий піти на компроміс із сербським урядом, оскільки розумів неможливість інакшого вирішення національного питання на користь Хорватії законним методом [4, с. 133–137].

У відповідь Павелич звинуватив свого колегу по Хорватському блоку у відході від його принципів, хоча сам до цього робив спробу таємно встановити зв'язки з лідером Сербської радикальної партії Ніколою Пашичем [5, с. 39]. У свою чергу Радич заявив, що праваші не мають ніякого впливу на політичній арені і мусять покинути Хорватський блок. Ніхто не виступив проти цього, тож 18 листопада 1922 р. ХПП знову стає самостійною. За словами С. Радича, "хорватський радикалізм неприємний для хорватського національного руху, ще неприємніший, ніж франківці, тому він не має права виступати перед хорватським суспільством. Воно має свого голову, який знаходиться серед них, а не у Будапешті, Відні чи Римі (натяк на надто активну міжнародну діяльність Павелича – прим. авторів)" [Цит. за: 6, с. 15–16].

Наступний період (1922–1925 рр.) був, по суті, часом спроб франківців та А. Павелича підірвати авторитет ХНСП та С. Радича. Однією з таких було видання 9 серпня 1925 р. меморандуму "Заява хорватської опозиції", де критикувався відхід Хорватського блоку від націоналістичних ідей та відсутність зворотного зв'язку з простим народом [6, с. 16]. Проте ні ці, ні інші дії правашів ситуації не змінили.

Сам Хорватський блок, власне, теж проіснував недовго – до 1923 р., проте вже у вересні 1927 р. відновив своє існування. Туди, разом з ХНСП та Хорватською федералістською партією (ХФП) на чолі з Анте Трумбичем, ввійшла і ХПП. Однак за кілька місяців до цього сталося те, що вплинуло на формування майбутнього усташського руху значно більше. Саме з 1927 р. пов'язують початок безпосередніх контактів А. Павелича з політичними діячами в Італії, Угорщині та Македонії.

Як зазначає сам А. Павелич у своїх спогадах, він вирішив звернутися за допомогою до Італії у зв'язку з її конфліктом з Королівством СХС, де Хорватія перебувала під національним гнітом. Такі думки майбутній поглавник виношував ще з початку 1920-х рр., тож коли у червні 1927 р. його обрали делегатом від Загреба на Міжнародний конгрес міст у Парижі, він вирішив скористатися цим шансом. Річ у тім, що до Парижа Павелич мав поїхати разом з представником від ХФП Степаном Скрулею, але через те, що закордонний паспорт йому робили надто довго, Павелич виїхав сам і пізніше. У такій ситуації йому значно легше було встановлювати контакти з потрібними особами. Так, по дорозі до Парижа у Відні політик познайомився з членами Хорватського комітету Степаном Саркотіцем, Іваном Перчевичем та Степаном Дуїчем, які мали зв'язки в Римі та обіцяли влаштувати А. Павеличу потрібну йому зустріч. Після міжнародного конгресу він дійсно відвідав Рим, де мав розмову з наближеним до Беніто Муссоліні Роберто Форгесом Даванзаті. Той підтвердив непрості стосунки Італії та Королівства СХС і запевнив, що хорвати можуть розраховувати на підтримку. З такою приємною новиною Павелич повернувся назад до Загреба [12, с. 401–402].

Б. Крізман зазначає, що ці перемовини дозволили колишньому лідеру франківців Й. Франку, який перебував тепер в еміграції, через італійського посла в Будапешті і собі встановити контакт з Римом. Дуже скоро це призвело до підписання італійсько-хорватського договору про допомогу хорватському народові. З боку Хорватії були насамперед такі поступки: 1) питання Адриатики може бути вирішене на користь Італії за умови перемовин з людьми, які там проживають; 2) якщо все буде вирішене позитивно, ніхто не має права відібрати в Італії території адриатичного узбережжя; 3) Італії дозволяється

користуватися природними багатствами Балкан, якщо це не шкодить тамтешній цивілізації та культурі; 4) хорвати готові надати Італії допомогу у сфері політичних, економічних та військових інтересів [9, с. 10–11]. Ми вважаємо, що самому Павеличу це навряд чи б вдалося, адже він не міг діяти настільки підозріло під постійним пильним оком Белграда, а от Франка було вже важче контролювати.

Проте не всі спроби міжнародної політики Павелича виявилися настільки вдалимими. Наприклад, після успіху в Італії праваші прагнули встановити такі самі союзницькі стосунки з угорськими політиками. У своїх промовах Павелич просив їх допомогти хорватському сепаратистському руху підтримкою, та угорська влада, боячись якоїсь поганой несподіванки, відмовилася підписувати з ним договір. Цікавим є той факт, що в усіх цих вдалих і невдалих авантюрах разом з Павеличем брав участь і Й. Франк, з яким той постійно підтримував контакт [9, с. 11–12].

Ще одним успіхом лідера правашів можна назвати встановлення відносин з Внутрішньою македонською революційною організацією (ВМРО) на чолі з Іваном-Ванчею Міхайловим. У майбутньому саме македонці допоможуть усташам у 1934 р. здійснити вбивство короля Александра. Тож можна сказати, що після Італії це були другі за важливістю міжнародні партнери. Встановленню дружніх відносин сприяло те, що Павелич заступився на суді у Скоп'є за македонських студентів, котрих звинувачували у співробітництві з ВМРО. У своїй промові А. Павелич зазначив, що немає нічого поганого в тому, що молодь вболіває за майбутнє власної країни. На його думку, державній владі має бути соромно, що македонці шкодують за періодом турецького панування і скаржаться на те, як сьогодні їм живеться важко [12, с. 407–408]. Важко судити, наскільки переконливими були аргументи А. Павелича, але мети було досягнуто: контакти з Македонією встановилися.

Щодо ситуації у відновленому Хорватському блоку, то напруга, хоч і менша, ніж раніше, продовжувала тривати. Незважаючи на це, наприкінці 1927 р. Павелич і Трумбич були обрані представниками від Хорватського блоку у белградській Народній скупщині. Як згадує сам А. Павелич, атмосфера там була вельми напруженою. Серби були явно вороже налаштовані проти хорватів, а особливо сербської радикальної партії Костою Тімотієвичем. Так, перший зауважив, що хорвати дарма прагнуть створити свою державу, адже невеличкій країні досить легко бути завойованою сусідами. На це Павелич відповів, що "краща мала держава, але об'єднана, ніж велика, але роз'єднана на багато частин (натяк на Королівство СХС – прим. авторів)".

Такі сутички були непоодинокими, тож можна погодитися з Павеличем, який назвав атмосферу в Скупщині на початку 1928 р. "пекельною" [Цит. за: 12, с. 413].

Докорінно ж становище ХПП змінилося після 20 червня 1928 р. У Скупщині член Народної радикальної партії ультра-націоналіст Пуніша Рачич та інший радикал Тома Попович вбили членів Хорватського блоку Павла Радича та Джуро Басаричека, а Степана Радича тяжко поранили. 8 серпня Радич помер у загребській лікарні від серцевого нападу. Тепер Хорватський блок лишився без найяскравішого свого представника. Керування ХНСП перейшло до Владка Мачека [2, с. 33–34].

У спогадах А. Павелич звинувачує у вбивстві Радича короля Александра. У своїх виступах він зазначав, що цей замах був "спланований згори" і навіть стверджував, що знає ім'я посередника між замовником і виконавцями [12, с. 428]. Неспокійно було і в суспільстві. Демонстрації виникали все частіше і частіше, що було викликане обуренням з приводу вбивства С. Радича. Водночас король Александр, уже маючи намір встановити диктатуру, починає переслідувати опозицію з усе більшою силою. За Павеличем розпочинається безперервне слідкування. Розуміючи небезпеку бути заарештованим, лідер правашів вирішує виїхати, як і Й. Франк, в еміграцію, звідки діяти буде значно безпечніше. Як стверджують свідки, у січні 1929 р. Павелич виїхав до Австрії, подалі від короля, диктатура якого наближалася вже впритул [10, с. 32].

Отже, діяльність Анте Павелича в Партії права у 1915–1929 рр. була в принципі продуктивною. Він як налагодив міжнародну співпрацю (з Італією та Македонією), так і сприяв розбудові організаційної структури партії, зокрема, створенню молодіжних організацій чи робітничих союзів. Проте, зрозуміла річ, у тих обставинах виникнення та діяльність усташського руху безпосередньо в Хорватії була неможливою. Саме тому його осередок з'явився за кордоном, але плоди цього відкликнулися в Хорватії вже скоро – убивством у 1934 р. короля Александра.

Література

1. Беляков С. С. Усташи: между фашизмом и этническим национализмом: монография. Екатеринбург: Гуманитарный ун-т, 2009. 320 с.
2. Badovinac Tomislav. Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije. Zagreb, 2008. 572 s.
3. Ivanišević Alojz. Kao guske u maglu? Položaj Hrvatske u prvoj jugoslavenskoj državi. Između mita ta istvarnosti. *Zavod za hrvatsku povijest*. 2010. Vol. 42. S. 305–354.

4. Horvat Rudolf. Hrvatska na mučilištu. Zagreb: Školska knjiga, 1992. 648 s.
5. Jareb Mari. Ustaško domobranski pokret. Zagreb: Naklada Pavičić, 2007. 482 s.
6. Jelić-Butić Fikreta. Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977. 332 s.
7. Jonić Tomislav. Postanak i djelovanje ustaškog pokreta do 1941. URL: http://www.tomislavjonjic.iz.hr/V_15_jareb.html. (дата звернення: 20.01.2018)
8. Karaula Želiko. Hrvayska nacionalna omladina. *Historijski zbornik*. 2008. № 2. S. 289–322.
9. Krizman Bogdan. Ante Pavelić i Ustaše. Zagreb: Globus, 1978. 659 s.
10. Matković Hrvoje. Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb: Naklada Pavičić, 2002. 332 s.
11. Matković Hrvoje. Stepan Radić i Hrvatski blok. *Zavod za hrvatsku povijest*. 2010. Vol. 42. S. 267–276.
12. Pavelić Ante. *Doživljaji*. Zagreb, 2015. 603 s.
13. Petrinović Ivo. Mile Budak – portret jednog političara. 2 dopunjeno izd. Split: Kniženi krug, 2003. 239 s.

References

1. Беляков С. С. Усташи: между фашизмом и этническим национализмом: монография. Екатеринбург: Гуманитарный ун-т, 2009. 320 с.
2. Badovinac Tomislav. Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije. Zagreb, 2008. 572 s.
3. Ivanišević Alojz. Kao guske u maglu? Položaj Hrvatske u prvoj jugoslavenskoj državi. Između mita ta istvarnosti. *Zavod za hrvatsku povijest*. Vol. 42. 2010. S. 305–354.
4. Horvat Rudolf. Hrvatska na mučilištu. Zagreb: Školska knjiga, 1992. 648 s.
5. Jareb Mari. Ustaško domobranski pokret. Zagreb: Naklada Pavičić, 2007. 482 s.
6. Jelić-Butić Fikreta. Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska (1941–1945). Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1977. 332 s.
7. Jonić Tomislav. Postanak i djelovanje ustaškog pokreta do 1941. URL: http://www.tomislavjonjic.iz.hr/V_15_jareb.html. (дата звернення: 20.01.2018)
8. Karaula Želiko. Hrvayska nacionalna omladina. *Historijski zbornik*. 2008. № 2. S. 289–322.
9. Krizman Bogdan. Ante Pavelić i Ustaše. Zagreb: Globus, 1978. 659 s.
10. Matković Hrvoje. Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Zagreb: Naklada Pavičić, 2002. 332 s.
11. Matković Hrvoje. Stepan Radić i Hrvatski blok. *Zavod za hrvatsku povijest*. 2010. Vol. 42. S. 267–276.
12. Pavelić Ante. *Doživljaji*. Zagreb, 2015. 603 s.
13. Petrinović Ivo. Mile Budak – portret jednog političara. 2 dopunjeno izd. Split: Kniženi krug, 2003. 239 s.

Ю. Н. Давыденко

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

О. П. Моцяка

магистрантка историко-юридического факультета

Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Деятельность Хорватской партии права до отъезда Анте Павелича в эмиграцию (1915–1929 гг.)

В статье впервые в украинской историографии анализируется деятельность Партии права в Хорватии от вступления в нее Анте Павелича до его отъезда в эмиграцию. Прослежена плодотворная организаторская работа А. Павелича в укреплении позиций Партии права в политической системе Королевства сербов, хорватов и словенцев. Отмечена важность установления тесных контактов для хорватского национального движения. Очерчены направления деятельности партии и определены причины ее упадка с учетом внутренних и внешних факторов.

***Ключевые слова:** усташы, Хорватская партия права, эмиграция, Хорватская народная крестьянская партия, Хорватский блок, радикализм, национализм.*

Y. M. Davydenko

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of World History and International Affairs, Nizhyn Mykola Gogol State University

O. P. Motsiaka

Graduate student, History and Law Faculty, Nizhyn Mykola Gogol State University

The activities of the Croatian Right Party before leaving Ante Pavelich to emigrate (1915–1929)

In the article, for the first time in Ukrainian historiography, the activities of the law party in Croatia from the arrival of Ante Pavelich to his departure to emigration are analyzed. Traced A. Pavlich's copious organizational work in strengthening the position of the Party of Law in the political system of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. The importance of establishing close contacts between the leaders of the party and the Italian authorities for the Croatian national movement was noted. The directions of the party's activity are outlined and the causes of its decline are determined taking into account internal and external factors.

***Key words:** Ustashas, Croatian Party of Law, emigration, Croatian People's Peasant Party, Croatian block, radicalism, nationalism.*

УДК 94(477)(092)"1917/1920"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-70-76

Л. С. Соколова

кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства
Одеської державної академії будівництва та архітектури

Микита Шаповал про Велику революцію та її провідників

У статті актуалізовано працю українського соціолога Микити Шаповала "Велика революція" (1928), де йдеться про події в Україні десятилітньої давнини (1917–1920), учасником яких був автор. Вчений проаналізував і узагальнив суспільні процеси і явища на українських етнічних землях; показав особливості соціальної структури й відносини соціальних груп, діяльність політичних партій і лідерів; в окремому розділі розкрив феномен більшовизму. У статті наведено узагальнену порівняльну характеристику українських політиків революційної доби, дану їхнім сучасником, соратником, опонентом М. Шаповалом, що став істориком революції. На відміну від "випадкових людей" в революції, М. Шаповал – теоретик революції сформулював вимоги до справжнього політика-провідника, які досі не втратили своєї актуальності.

Ключові слова: Українська революція, історіографія Української революції, політик-провідник, М. Шаповал, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Петлюра, Л. Бич, Є. Петрушевич.

Сторіччя Української революції спонукає до її ретельного, всебічного й поглибленого вивчення, актуалізує звернення до історії досліджень подій 1917–1920 років, в тому числі перших узагальнюючих праць, створених саме учасниками національно-визвольних змагань. Серед них український політичний діяч Микита Юхимович Шаповал (1882–1932). У 2017 р. минув його подвійний ювілей: 135 років від народження та 80-ті роковини смерті.

За роки безпосередньої участі у революційних подіях (1917–1919) М. Ю. Шаповал брав активну участь у розбудові держави: 4 рази депутат Центральної Ради і член Малої Ради; комісар Київського повіту, заступник голови повітової управи та член Виконавчого комітету Київської губернії; член правління Всеукраїнського союзу сільськогосподарських кооперативів "Централь"; голова Всеукраїнської Лісової спілки, завідувач лісотехнічного економічного відділу, директор Лісового департаменту; член Українського наукового товариства; редактор газети "Вісті з Української Центральної Ради";

голова української делегації на переговорах з Тимчасовим урядом в Петрограді; член української делегації на переговорах з делегацією Тимчасового уряду в Києві; делегат від України на з'їзді народів Росії в Києві; делегат Всеукраїнського з'їзду Вільного Козацтва; делегат Всеукраїнських з'їздів I селянського, II і III військового; делегат від України до Передпарламенту в Петрограді та до Всеросійських Установчих Зборів; член Крайового комітету для охорони революції в Україні; керуючий справами Ради Міністрів; міністр пошти та телеграфу УНР; міністр земельних справ Директорії УНР; співавтор IV Універсалу УНР; організатор і один з керівників Українського Національного Союзу; координатор протигетьманського повстання [4, с. 8–10].

Доля М. Шаповала склалася так, що вже у лютому 1919 року (після добровільної відставки через принципові розходження з керівництвом Директорії і після вислання його урядом ЗУНР за межі країни "за більшовицьку агітацію") він виїхав за кордон, де розгорнув активну політичну, наукову і культурну діяльність.

Якийсь час М. Шаповал був аташе дипломатичної місії УНР у Швейцарії, її секретарем в Угорщині, а в жовтні 1919 р. був відряджений у справах місії до Праги як радник Директорії з культурно-просвітницьких справ за кордоном. Йому доручалося вести культурно-просвітницьку роботу серед військовополонених та біженців і всіх українських громадян, які перебували на території Чехословацької Республіки. В цій країні він залишався до кінця життя.

У Празі М. Шаповал заснував Український Громадський Комітет і в 1921–1925 роках був його головою. Ця благодійницька організація за допомогою чехословацького уряду організувала поблизу Праги в Подєбрадах Українську господарську академію (1922 р.) та Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова в Празі (1923 р.).

У пошуках відповіді на питання щодо причин поразки Української революції вчений прийшов до рішення про необхідність ґрунтового, системного соціологічного дослідження українського суспільства. Для втілення цієї ідеї він зібрав розпорошені емігрантські українські наукові сили і в 1924 р. у Празі створив Український інститут громадознавства, який під його плідним керівництвом виконав велику роботу з організації соціологічних студій. За 8 років існування інституту вчений особисто підготував до друку понад 30 праць [1, с. 44].

Життєвий шлях і творча спадщина М. Шаповала давно стали об'єктами вивчення українських науковців [2]. Більшість досліджень присвячено М. Шаповалу-соціологу та його науковим працям в

царині соціології (В. Білецький, А. Зотова, І. Пасько, О. Юренко) і національної ідеї (І. Бичук, О. Бікла), є розвідки про нього як політика-державотворця (Д. Курас, Н. Миронець, В. Терещенко), публіциста (А. Волобуєва), журналіста (Н. Григор'єва, С. Привалова, В. Романько), видавця (О. Чумаченко) і митця (Т. Єщенко, В. Просалова, Ф. Пустова). М. Шаповал як історик Карпатської України зацікавив Н. Миронець і О. Чумаченко [4].

У даній статті йдеться про М. Шаповала – історика і теоретика Української революції.

Загалом науковець залишив після себе величезну творчу спадщину – близько 400 публікацій (книг, статей, заміток, рецензій) [3, с. 62]. Серед них "Велика революція" (з нагоди 10-річчя революції в Україні) – книга, видана в 1928 р. у Празі – це публікація циклу авторських лекцій, створених на основі власних спогадів і досліджень, прочитаних у 1927 р. для робітників міст США.

Назву книги і відповідної історичної події М. Шаповал пояснив у вступі: революція є "Великою" для світу (охопила простір в 20 млн кв. м; втягнула у свій вир 150 млн чол.; призвела до розпаду імперій), а для українців особливо: "Український народ майже в цілому своєму числі захоплений революцією або опалений нею, схвильований, розгойданий нею. Революція ця для українців є найбільшою історичною подією, яка прийшла після революції XVII століття (Хмельниччини)... Не диво ж, що кожний з нас, як діячів цієї революції, так і її жертв, і її споглядачів, наповнений нею: ми живемо, думаємо, робимо під безпосереднім впливом революції, яка означає нашу особисту долю і нашу колективну, національну долю" [5, с. 3].

Також у передмові М. Шаповал пообіцяв оповісти щирю правду про хід революції та її впливи на подальшу долю України, показати основне і головне: що вже дала революція українцям; які ще має приховані можливості; яку роль в ній може відігравати свідомо воля українського народу; що треба робити кожному українцю, щоб підтримати визвольний процес. Автор підкреслив, що революція не мета, а шлях до визволення, і тому на неї слід дивитися критичним, тверезим поглядом, бачити світло й тіні, не лише любити або ненавидіти, але передовсім розуміти її. Як сучасник і учасник революції він усвідомлював і свою відповідальність за виклади, і те, що йому важко бути спокійним та об'єктивним навіть 10 років поспіль, тому пообіцяв "убезпечитися" від суб'єктивних висновків і оцінок фактами і документами [5, с. 4].

Дослідження М. Шаповала складається з двох частин: "Доба 1917–1920 рр." і "Доба брехні, терору і здирства (большевізм на Україні)". За назвами розділів проглядає опис, порівняння, аналіз і

синтез подій в авторській періодизації: причини революції; постання УНР; перша війна більшовиків проти України; німецьке військо в Україні; друга війна більшовиків проти України; війна проти більшовиків і Добрармії; кінець Директорії і Петлюрівщини; польсько-петлюрівський союз; польсько-петлюрівський похід на Україну; революція на Кубані; революційна доба в Галичині; події в Бессарабії; загальний погляд на українську революцію. У другій частині праці йдеться про перемогу, протиріччя і опозицію більшовизму в 1917 р.; більшовизм в Україні і на Кубані, економічну і національну політику більшовиків; кризу більшовизму і проблеми визволення України.

Загальний погляд М. Шаповала на Українську революцію викладений у восьми тезах, в яких йдеться про особливості соціальної структури населення України, української складової революції, об'єктивних умов революції, суб'єктивного стану українських революційних сил та провідників. Вчений вважав, що питання провідників дуже важливе для розуміння неуспіхів і помилок. Враховуючи фах, світогляд, темперамент, програму, послідовність, тип і авторитет, він визначив тодішніх лідерів як "випадкових людей" в революції.

Нижче наведено порівняльну характеристику п'яти діячів, дану М. Шаповалом з відстані десятиліття.

Отже, за фахом М. Грушевський – історик, не був до революції провідником навіть малої політичної групи, через те не мав досвіду керівництва. Був відомий між українцями і лише через це був обраний на провідника. Як що не він, то хто інший? В. Винниченко – член партії соціал-демократів, але головний фах – письменство белетристичне. Політично керівничий досвід малий, та й то одержаний в маленьких підпільних гуртках. С. Петлюра – за фахом журналіст, урядовець. У провідники потрапив випадково, навіть не маючи в той час того, що мали обидва попередні: деякої популярності. Л. Бич (на Кубані) – за фахом знов-таки не політичний провідник, але практичний адміністратор, муніципальний діяч; мав більший практичний досвід в суспільній адміністрації, ніж попередні. Є. Петрушевич (Галичина) – єдиний, хто за фахом був політиком, як посол до парламенту, але провідником не був, вдача не відповідна.

За світоглядом ближче до ідеї революції стояли Винниченко і Петлюра як чинні соціал-демократи, потім Бич як соціал-демократ – опортуніст, що ж до Грушевського, то на початку революції був типовий "радикал-демократ", потім став співчувати есерам, формально став есером в січні 1921 р. і в тому ж році відмовився від боротьби. Петрушевич як націонал-демократ політично був ворогом соціальної революції.

За темпераментом революціонером був Винниченко, з перевагою емоцій над інтелектом і волею, близько до нього Петлюра, зі слабкими психологічними даними – емоції, інтелект і воля пересічної людини; Грушевський переважно інтелектуаліст, слабкі емоції, пересічна воля, безтемпераментний, як Бич і Петрушевич, у яких слабкий інтелектуалізм, слабкі емоції і ще слабша воля.

За програмою. Всі вони не мали виробленої програми революції: найбільш свідомими щодо цього були Винниченко і Петлюра, що на початку революції обстоювали буржуазний характер революції, а потім еволюціонували в протилежному напрямі (навесні 1919 р.): Винниченко став комуністом, а Петлюра перейшов до дрібної буржуазії. Грушевський еволюціонував планомірно вліво, прийняв соціальну революцію і відмовився від боротьби з більшовиками. Петрушевич політично орієнтувався по черзі: на німців, на Антанту, на Денікіна, на більшовиків, як більш доцільне в ситуації, що склалася (до того ж на уряд, а не на більшовизм). Бич не еволюціонував, але просто перейшов на культурно-наукову працю, відмовившись від політичної боротьби, як Грушевський і Винниченко.

Грушевський за типом учений, культурник. Політика – це його данина історичному моменту, виконання громадського обов'язку в фатальний час. Винниченко – експансивний письменник і сибарит, який органічно не може братись за чорну, невдячну, клопітну працю суспільного будівництва і боротьби. Він так само особа в революції епізодична. Бич і Петрушевич не революціонери взагалі, Петрушевич – несучасна людина: обороняти капіталізм в добу соціальної революції – це означає бути безмірно відсталим. Найбільш витривалий був Петлюра, але його здібності занадто малі, щоб йому виробитись на провідника революції чи політика першорядної величини [6, с. 183–184].

Яким же, на думку М. Шаповала, має бути "невипадковий" політик? "Вимоги до політика-провідника міряються величиною чергових історичних завдань, які мають бути вирішені, щоб народ ступив на шлях, що веде вперед, у будучність". Таким є завдання "вивести поневолену націю з кліщів тяжкої соціальної структури, цебто розбити цю структуру шляхом національного будівництва (внутрішньо усамостійнити) і шляхом політичної боротьби, що мала б остаточно трансформуватись в соціальну революцію". За М. Шаповалом, для появи справжнього діяча все залежить: а) від біологічного ґрунту (загального фізичного стану), б) від висоти (вищий, пересічний, нижчий) основних здібностей інтелекту, емоцій, волі; в) від характеру їх сполучень, г) від соціального оточення, з якого даний індивід вийшов і одержав перші враження, і в якому діє" [6, с. 185–186].

Прикладаючи вищезазначені дефініції до провідників революції, М. Шаповал на тлі гострого браку національних кадрів в добу революції не знайшов жодного лідера серед перших постатей, що відповідав би означеним вимогам. Маючи хист, здібності, фах і досвід, так само критично він оцінював і свою діяльність. Але великим твором свого покоління революціонерів вважав українську державність у формі "республіки українського трудового народу".

З відстані століття сучасні українські історики, соціологи, політологи, етнологи, літературознавці, педагоги ретельно досліджують багатограний феномен Української революції. Актуалізована у статті праця М. Шаповала "Велика революція" не тільки не втратила свого значення як історичного та історіографічного джерела, а й заслуговує на подальший глибший розгляд науковців і викладачів.

Література

1. Волович В. Післямова. Шаповал М. Ю. *Соціологія українського відродження*. Київ: Україна, 1994. 45 с.

2. Микита Шаповал – видатний державний діяч, вчений, патріот: зб. матеріалів міжнар. наук. конф. *Донецький вісник НТШ*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. Т. XIX. 132 с.

3. Миронець Н. Микита Шаповал про національне відродження і державність. *Донецький вісник НТШ*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. Т. XIX. С. 50–62.

4. Миронець Н., Чумаченко О. Проблеми Карпатської України у науковій спадщині Микити Шаповала. *Етнічна історія народів Європи*: зб. наук. праць / КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2001. Вип. 11: Духовна культура українців на етнічних західних землях впродовж віків. С. 19–23.

5. Терещенко В. Державотворець Микита Шаповал. *Донецький вісник НТШ*. Донецьк: Східний видавничий дім, 2007. Т. XIX. С. 7–26.

6. Шаповал М. Велика революція. Прага: Вільна спілка, 1928. 273 с.

References

1. Volovych V. Pislamova. Shapoval M. Yu. *Sotsiologhiia ukrainskoho vidrozhennia*. Kyiv: Ukraina, 1994. 45 s.

2. Mykyta Shapoval – vydatnyi derzhavnyi diiach, vchenyi, patriot: zb. materialiv mizhnar. nauk. konf. *Donetskyi visnyk NTSh*. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, 2007. T. KhKh. 132 s.

3. Myronets N. Mykyta Shapoval pro natsionalne vidrozhennia i derzhavnist. *Donetskyi visnyk NTSh*. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, 2007. T. KhKh. S. 50–62.

4. Myronets N., Chumachenko O. Problemy Karpatskoi Ukrainy u naukovii spadshchyni Mykyty Shapovala. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy* : zb. nauk. prats / KNU im. T. Shevchenka. Kyiv, 2001. Vyp. 11: Dukhovna kultura ukraintsiv na etnichnykh zakhidnykh zemliakh vprodovzh vikiv. S. 19–23.

5. Tereshchenko V. Derzhavotvorets Mykyta Shapoval. Donetskyi visnyk NTSh. Donetsk: Skhidnyi vydavnychiy dim, 2007. T. KhlKh. S. 7–26.
6. Shapoval M. Velyka revoliutsiia. Praha: Viina spilka, 1928. 273 s.

Л. С. Соколова

кандидат исторических наук, доцент кафедры украиноведения
Одесской государственной академии строительства и архитектуры

Никита Шаповал о Великой революции и её лидерах

В статье актуализирована книга украинского социолога Никиты Шаповала "Великая революция" (1928), где идет речь о событиях в Украине десятилетней давности (1917–1920), участником которых был автор. Ученый проанализировал и обобщил общественные процессы и явления на украинских этнических землях; показал особенности социальной структуры и отношения социальных групп; деятельность политических партий и лидеров; в отдельном разделе раскрыл феномен большевизма. В статье приведена обобщенная сравнительная характеристика украинских политиков времен революции, данная их современником, соратником и оппонентом Н. Шаповалом, ставшим историком революции. В отличие от "случайных людей" в революции Н. Шаповал – теоретик революции сформулировал требования к настоящему политику-лидеру, которые до сих пор не утратили своей актуальности.

Ключевые слова: Украинская революция, историография Украинской революции, политик-лидер, Н. Шаповал, М. Грушевский, В. Винниченко, С. Петлюра, Л. Быч, Е. Петрушевич.

L. S. Sokolova

Candidate of Historical Sciences, associate professor of the Department of Ukrainian Studies Odesa State Academy of Civil Engineering and Architecture

Mykyta Shapoval about the Great revolution and its leaders

The article actualised the book of the Ukrainian sociologist Mykyta Shapoval "The Great Revolution" (1928), which deals with the events in Ukraine, to which the author was a participant ten years ago (1917–1920). The scientist analyzed and generalized social processes and phenomena on Ukrainian ethnic lands; showed the features of the social structure and the attitude of social groups; the activities of political parties and leaders; in a separate section revealed the phenomenon of bolshevism. The article gives a generalized comparative description of Ukrainian politicians of the times of the revolution, given by their contemporary, associate and opponent - N. Shapoval, who became a historian of the revolution. Unlike "occasional people" in the revolution, M. Shapoval - the theorist of the revolution formulated the requirements for a real leader-politician, which have not lost their relevance to this day.

Key words: Ukrainian revolution, historiography of the Ukrainian revolution, leader-politician, M. Shapoval, M. Grushevsky, V. Vinnichenko, S. Petliura, L. Bych, E. Petrushevich.

УДК 94(477.87)"1944–1946":329.15
DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-77-94

В. В. Міщанин

кандидат історичних наук, PhD, доцент кафедри історії України
Ужгородського національного університету

Комуністи – (не) більшовики: про переведення членів Комуністичної партії Закарпатської України до складу ВКП(Б)

У статті досліджується питання переведення членів Комуністичної партії Закарпатської України до складу Всесоюзної Комуністичної партії (більшовиків) в період Закарпатської України та перші роки радянської влади в Закарпатській області. Автор зазначає, що, незважаючи на те, що КПЗУ взяла на себе провідну роль у питанні возз'єднання Закарпаття з УРСР, відновленні зруйнованого господарства, проведенні земельної реформи, націоналізації та інших "радянських" нововведень, довіра до її членів з боку ВКП(Б) була слабкою. КПЗУ протягом кількох років піддавалася "чисткам". Вказано на причини, перебіг і результати чисток. Чи не єдиним аргументом отримати членство ВКП(Б) став ідеологічний принцип – цілковита відданість ідеям комунізму, відсутність "інакодумства", ініціативи прийняття рішень на місцевому рівні, чітке виконання інструкцій вищих партійних органів.

Ключові слова: комуністи, більшовики, радянська, ВКП(Б), члени партії, "чистки", Закарпатська Україна, Закарпатська область, УРСР, СРСР.

Комуністична партія була "керівною і спрямовуючою" силою радянської політичної системи. Саме вона визначала діяльність державних (радянських), громадських і профспілкових, молодіжних, творчих та інших організацій. З листопада 1944 р. до грудня 1945 р. КПЗУ взяла на себе провідну роль у питанні возз'єднання Закарпаття з УРСР, відновленні зруйнованого господарства, проведенні земельної реформи тощо. Але в умовах входження Закарпатської області в склад СРСР, де політичну монополію мала виключно ВКП(Б), стало зрозуміло, що в такому варіанті КПЗУ існувати не буде. Аналізуючи досвід проведення кадрової політики ВКП(Б) в окремих національних республіках СРСР вже до кінця 1920-х років стало зрозуміло, що "партія нового типу" не матиме національного забарвлення [32, с. 61]. В умовах повосного Закарпаття це означало, що здійснювати радянську націоналізацію мали перевірені більшовики.

Друга радянська Західної України вимагала відповідної кількості досвідчених виконавців. На партійну номенклатуру "покладалося завдання "вмонтувати" західноукраїнський регіон у загальносоюзну конструкцію більшовицько-радянської політичної системи, принципово важливе значення надавалося її якісним характеристикам, найголовнішими з яких можна вважати політичну благонадійність і беззастережну відданість сталінському режиму" [34, с. 141].

Комуністична партія з особливою ретельністю поставилася до кадрової політики в новоствореній Закарпатській області. Вона вдало використовувала досвід радянської західноукраїнських земель 1939–1941 рр. та республік Прибалтики 1940–1941 рр. Новий режим в першу чергу спирався на приїжджі кадри, які в східних областях України чи інших республік Союзу РСР "пройшли школу" партійного, радянського, господарського і культурного будівництва. Ставлення до місцевих, навіть комуністів, у більшовиків було стримане. Погоджуємося з Ю. Сайфуліною, яка пише про радянську північної Буковини в 1940–1941 рр.: "Не підлягає сумніву, що встановлення ефективного радянського контролю над регіоном вимагало певного часу, а також використання людського контингенту, більш-менш знайомого з місцевою специфікою" [33, с. 60].

Після визволення Закарпаття від німецько-угорських загарбників вище керівництво ВКП(б)-КП(б)У дбає про поширення тут комуністичних ідей та настроїв. Вже 13 листопада 1944 р. ініціативна група в Мукачеві обрала організаційний комітет, якому доручалося скликати першу конференцію комуністів Закарпаття. Конференція розпочала свою роботу 19 листопада в приміщенні Мукачівського міського театру. Комуністичні організації міст і сіл краю представляли 294 делегати. За соціальним станом – 50 % селяни, 35 % робітників, 15 % представників інтелігенції. У роботі конференції взяли участь 124 запрошених – представники партизанських з'єднань, Червоної армії, ЦК КП(б)У [28, с. 584].

На конференції утворено Комуністичну партію Закарпатської України (КПЗУ). Тут же було обрано Центральний комітет КПЗУ, до якого ввійшло 23 комуністи: С. Борканюк, С. Вайс, І. Ваш, М. Гандера, І. Желізько, І. Керча, М. Климпотюк, І. Ледней, І. Ловга, М. Мацканюк, І. Раточка, Д. Тарахонич, В. Теслович, О. Тимко, М. Черничко, І. Шпилюк та ін. Пізніше до ЦК кооптували представника Києва А. Андрійка (Чеканюка). Першим секретарем ЦК КПЗУ обрано І. Турянцю, другим секретарем – Д. Тарахонича, секретарями – С. Вайса та І. Леднея [29, с. 21].

Проте головним питанням стало возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною. У доповідях (С. Вайс, І. Керча,

І. Туряниця) і виступах делегатів (І. Ледней, В. Русин, І. Желізко, М. Мацканюк, В. Палаташ) підкреслювалось історичне значення визволення Закарпаття Червоною армією, відображалася вимога трудящих негайно здійснити віковічну мрію про возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною.

У резолюції про чергові завдання партійних організацій ставилася вимога перед комуністами очолити рух народних мас за возз'єднання і змінити вектор розвитку краю. Це передбачало: конфіскацію майна зрадників народу, ліквідацію поміщицького землеволодіння, передачу землі безкоштовно безземельним і малоземельним селянам, скасування встановленої за часів окупації системи податків, націоналізацію банків, заводів, фабрик і передачу їх у власність народу. Безперечно, ці рішення викликали широку підтримку серед населення і підняли авторитет єдиної політичної партії [29, с. 20–21]. Підтримку здобули й інші соціальні та національні прокламації комуністів: добитися поліпшення матеріального становища населення, встановлення на підприємствах восьмигодинного робочого дня, забезпечення роботою всіх трудящих, відкриття шкіл і безкоштовне навчання всіх дітей рідною мовою [3, арк. 38–39].

У вітальному листі до ЦК ВКП (б) делегати конференції 19 листопада 1944 р. заявили про своє непохитне прагнення повернутися "в лоно своєї Батьківщини – Радянської України" [24, с. 67]. Таким чином, на своїй першій конференції КПЗУ поставила однозначну вимогу: "усунути історичну несправедливість і возз'єднати Закарпатську Україну з Радянською Україною" [25, с. 62]. Вирішення питання возз'єднання покладалося на загальний представницький орган Закарпатської України – з'їзд народних комітетів, який відбувся у м. Мукачево 26 листопада 1944 року.

Закарпатські комуністи розпочинають формування своєї організаційної структури. Відразу ж були сформовані керівні органи крайової комуністичної організації: ЦК КПЗУ, 2 міських і 13 окружкомів. Кадровиками вівся чіткий облік своїх членів Компартії та парторганізацій. Складалися та уточнювалися списки членів і секретарів первинних парторганізацій КПЗУ в округах [11]. Статистика чітко фіксувала склад членів КПЗУ за віком, національністю, освітнім рівнем, соціальним становищем, зайнятими посадами, кількість первинних парторганізацій на підприємствах, у розрізі сіл і округів, виданих партійних квитків, переміщення партійців у межах Закарпатської України [9]. Головним завданням у цей час стало кількісне зростання партійних рядів та отримання більшості в органах "народної влади" – Народній Раді Закарпатської України, 5 міських і 13 окружних, сільських народних комітетах.

На конференції біло заявлено, що реалізація поставлених завдань залежатиме від "ідейної кріпкості і працездатності партійних організацій всієї комуністичної партії Закарпатської України і кожного комуніста зокрема, від правильного розуміння ними лінії партії і від активного проведення її на практиці" [3, арк. 40].

Умови прийому до КПЗУ багато в чому нагадували умови прийому до більшовицької партії. Порівняймо. Вступаючи до КПЗУ, кандидат мав подати: писану власноруч заяву; заповнену анкету і дві рекомендації членів партії, які "добре знають вступаючого товариша, вони весь час несуть за нього відповідальність". "Питання членства вирішує окружком КПЗУ. Обов'язково в присутності вступаючого, простою більшістю голосів. Членом партії може бути робітник, селянин, інтелігент, що живе з своєї власної праці, який себе нічим на заплямував під час мадярської окупації...", – йшлося в "Інструкції з організаційної роботи для секретарів Окружкому КПЗУ" [4, арк. 1].

У Статуті ВКП(б) 1939 р. йшлося: "... встановити єдиний порядок прийому з кандидатів в члени партії для робітників, селян і інтелігенції. Встановити, що в партію приймаються особи, які досягли 18 років. Всі, що вступають в партію, зобов'язані подати рекомендації трьох членів партії з трирічним партійним стажем, які знають їх по спільній роботі не менше одного року... Рішення первинної парторганізації про прийом в партію вступає в силу після затвердження його райкомом або міськкомом..." [27].

Закарпатські комуністи постійно звітували в Київ чи Москву про становище в партії. Прикладом може служити "Коротка інформаційна записка про організаційно-партійну роботу, проведена серед комуністів КПЗУ з грудня 1944 по 10 травня 1945 року", адресована М. Хрущову. З неї довідуємося про головні напрямки партійної роботи в Закарпатській Україні. Спочатку біли "відновлені" старі члени. Це робилось в округах спеціально створеними комісіями "із перевірених комуністів, які проводили виправдання старих членів". Приймали також нових членів "із числа людей, що проявили себе достойними борцями проти німецько-мадярських окупантів і за возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною" [8, арк. 1].

На цей час КПЗУ нараховувала 3115 комуністів, із них "старих членів" – 1456, нових – 925. За національністю: 2665 українців, 279 угорців, 100 словаків, 71 єврей. За соціальним станом: 2106 робітників, 781 селянин, 228 службовців. Зазначалось, що "авангардна роль комуністів на всіх ділянках забезпечена" [8, арк. 1].

Після вирішення керівництвом СРСР своїх головних геополітичних інтересів – підписання Договору про Закарпатську Україну між

СРСР і ЧСР (29 червня 1945 р.) ВКП(б) вирішує провести "чистки" КПЗУ. За кілька днів до підписання "Договору" на засіданні перших, других секретарів і заборгованих окружкомів і міськкомів КПЗУ (25 червня 1945 р.) слухалось питання "Про партійно-організаційну і виховну роботу парторганізацій КПЗУ" [7, арк. 18–27]. І хоча ще головним лишалось питання кількісного росту партійних рядів, уже піднімалось питання "чистоти" місцевих компартійців. На цих зборах партійний чиновник А. Андрійко висловився: "Я ніяк не розумію, що можна за місяць прийняти у партію 200–250 членів і тут не можна дати гарантії, що при такому масовому напливі можуть пролізти люди, які мають на меті свої ворожі дії" [7, арк. 23].

На жаль, ми не виявили документів, які поклали початок цього процесу на вищому політичному рівні. На місцях підготовчий етап розпочинається нарадою завідувачів оргінструкторських відділів міськкомів, окружкомів КПЗУ, на якій мова йшла про приведення до ладу справ з прийому в КПЗУ та підготовки до обміну документів. Зокрема: "заповнити спеціальні анкети, написати автобіографії, скласти характеристики (затверджувалися на бюро окружному – В. М.)", бо "ми невдовзі будемо вирішувати питання про переведення членів КПЗУ в члени ВКП(б)" [5, арк. 1]. Перед партійними організаціями ставилось завдання "розібрати кожного члена партії".

Вже на цьому, попередньому, етапі виявлялись серйозні прорахунки при вступі до партії. З цього приводу висловився присутній на зборах представник Ужгородського округу Варга: "Запис до партії у нас був проведений так: бере секретар пачку партійних білетів, іде на село і записує до партії всіх, хто хоче. Звичайно то було зовсім неправильно. Тепер цих членів поступово переглядаємо. Багато людей до партії поступало для того, щоб мати вигоду..." [5, арк. 3]. В цьому ж окрузі зафіксовані й інші проблеми з оформленням партійної документації: відсутність анкет, складання (у зв'язку з відсутністю перекладача з угорської мови) і затвердження характеристик, навіть підробка квитків. Виникло питання: як діяти, коли відсутні партійці, які давали рекомендації до вступу?

У Перечинському окрузі ситуація не ліпша. Із 336 членів КПЗУ членські квитки мали лише 15 %. Майже 70 % членів не вміли писати. Виникали й нестандартні ситуації. "Записано, що комуніст записаний з 1921–1924 року, а нічим доказати... члена КПЗУ з 1924 року рекомендує член КПЗУ з 1945 року" [5, арк. 5], – доповідав Ткаченко. У Хустському окрузі "тов. Парфйонов" рекомендував при складанні характеристик враховувати "яку участь приймає член партії у підготовці до виборів у Верховну Раду, яку участь приймає у партійному житті" [5, арк. 7].

У Берегівському окрузі майже 70 % членів КПЗУ вступило в партійні лави у січні 1945 р. Виходило, що члени партії давали характеристики один одному. Зафіксовані й факти, коли партійні квитки виписувались тим, хто перебував у таборах. Щоправда, окружне керівництво вчасно зреагувало [5, арк. 11]. Цікавився "тов. Мириденко" як бути з вихідцями з інших комуністичних партій. На що отримав відповідь, що ті комуністи, які мають квитки членів КПЧ, приймаються до КПЗУ без затвердження, а вихідці французької та угорської компартій мають затверджуватися ВКП(б). Стосовно вихідців із інших партій діяло положенням статуту ВКП(б), затвердженого XVII з'їздом ВКП(б) 10 лютого 1934 року: "Вихідці із інших партій приймаються у виключних випадках за рекомендаціями п'яти членів партії: трьох с десятирічним партстажем і двох з дореволюційним партстажем, тільки через виробничу первинну організацію, з обов'язковим затвердженням ЦК ВКП(б), незалежно від соціального становища кандидата в партію" [26]. Керівництво ВКП(б) не дозволило в Закарпатській Україні скористатися приміткою, у якій йшлося, що "ЦК може надавати право остаточного затвердження в члени партії вихідців із інших партій окремим крайовим та обласним партійним комітетам і ЦК національних компартій" [26].

У заключному слові завідувач оргінструкторського відділу О. Шаповал зазначив, що більшість вступила в Комуністичну партію в час, коли край звільняли від німецько-угорських загарбників, в умовах возз'єднанчих процесів і навіть не знає азів партії "Леніна – Сталіна", а тому, "коли всього досягнуто, потрібно їх вчити і виховувати" [6, арк. 14].

Абсолютно неграмотних комуністів у цей час було 569 чоловік. 114 членів Компартії мали вищу освіту, 446 – середню, початкову – 3586 осіб. "Виходить, що із 4716 членів партії більшість неграмотних, але ці товариші були і є активними борцями за радянську владу в Закарпатській Україні. Ми зараз повинні їм допомогти. А ця допомога від нас в першу чергу залежить: зробити парторганізацію бойовою організацією" [6, арк. 15], – націлював партійний ідеолог. Майже як у Статуті ВКП(б) 1934 р. (хоча діяв Статут ВКП(б) 1939 р.): "Партія є єдиною бойовою організацією, пов'язаною свідомою залізною пролетарською дисципліною. Партія сильна своєю згуртованістю, єдністю волі і єдністю дій, несумісних з відступом від програми, порушенням партійної дисципліни і з фракційними угрупованнями всередині партії" [26].

Висувалось гасло: "Ми не повинні гнатися за кількістю, нам потрібна бойова якість, якість більшовика" [6, арк. 15]. Для цього, окрім належного оформлення партійних документів, партійної освіти,

"потрібно кожного члена перевірити, щоб у нашій партії залишились люди, яким ми довіряємо, які дійсно боролись і борються за справу великої партії Леніна – Сталіна" [6, арк. 16].

Рішенням ЦК ВКП(б) від 15 грудня 1945 р. КПЗУ влилась до складу ВКП(б), створювався Закарпатський обком КП(б)У, 2 міськкоми і 13 окружкомів [2, арк. 1]. Рішенням ЦК ВКП(б) від 5 січня 1946 р. затверджувався склад бюро Закарпатського обкому КП(б)У, указом Президії Верховної Ради від 29 січня 1946 р. – склад Закарпатського обласного виконавчого комітету.

У Закарпатську Україну (Закарпатську область) направлялись перевірені радянською владою партійці. Була видана спеціальна постанова ЦК КП(б)У від 17 грудня 1945 р. про відрядження такої групи працівників. Тільки Київський обком КП(б)У із 25 грудня 1945 р. терміном на два місяці на Закарпаття направив 6 осіб – завсекторами, інструктори оргвідділів, кадровики [19, арк. 17].

5 січня 1946 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило бюро Закарпатського обкому партії. До нього увійшли І. Ваш, П. Варга, Д. Тарахонич, Я. Карпенко, Г. Пінчук, І. Петрущак, М. Повзик, П. Супруненко. Серед членів бюро й обкому половину направив ЦК КП(б)У. Приблизно така ж пропорція зберігалася при формуванні у лютому – березні 1946 р. міських й окружних комітетів партії [30, с. 44]. Підбір складу міськкомів і окружкомів КП(б)У завершено у квітні 1946 року.

Вважалося, що попередні керівні органи КПЗУ і "народної влади" комплектувалися "за відсутності відповідного досвіду в місцевих товаришів, які займалися добором кадрів і допустили велику засміченість цих органів людьми не внушаючими політичної довіри" [2, арк. 5]. Тому були проведені кадрові чистки. Підбір нових кадрів міських і окружних виконавчих комітетів завершено в липні 1946 р.

Відповідальний організатор управління кадрів ЦК КП(б)У Габузь у "Довідці про недоліки в роботі з кадрами в Закарпатському обкомі КП(б)У" зазначав: "При комплектуванні органів КПЗУ і органів Народної Ради не були дотримані основні принципи підбору кадрів – за діловими і політичними якостями... Обком КП(б)У, міськкоми і окружкоми КП(б)У слабо займаються вивченням керівних кадрів у практичній роботі. Тому більша частина працівників номенклатури обкому КП(б)У довгий час не затверджується на займаних посадах. На 1 липня 1946 р. обкомом КП(б)У затверджено 33,8 %" [23, с. 15]. Партійним органам пропонувалося посилити роботу з підвищення "ідейно-політичного рівня" місцевого активу.

На 1 січня 1946 р. на партійному обліку в Закарпатській Україні перебувало – 4715 осіб, з них 124 жінки. Цікавою є статистика про

кількість партійців на керівних посадах: учителів і директорів шкіл – 48, суддів, прокурорів і юристів – 13, працівників зв'язку – 9, секретарів ОК і МК – 31, зав. відділів – 18, інструкторів – 23, директорів заводів – 9, лікарів – 3, працівників безпеки 81, культосвітніх працівників – 15, торговців 56 [9, арк. 18].

Першими квитки членів ВКП(б) отримали керівники КПЗУ. Про це представник ЦК КП(б)У А. Зленко телефоном інформував М. Хрущова: "27 грудня 1945 р. ... мною були вручені партійні білети членів ВКП(б) групі керівництва Закарпатської області тт. Туряниці. Ваш Петрушак, Тарахонич, Гарагонич, Варга, Борканюк" [21, арк. 1]. Разом з тим він зауважив, що під час проведення виборчої кампанії до Верховної Ради СРСР видачу партквитків членам КПЗУ не слід форсувати. Нові квитки видали спочатку лише секретарям окружкомів, міськкомів і членам бюро. А. Зленко інформував, що в Закарпатську область з Англії повернулась група емігрантів – 15 членів Комуністичної партії Чехословаччини. Серед них – член КПЧ з 1918 р., крайовий секретар КПЧ (1924–1929), редактор угорськомовної газети "Мункаш-Уйшаг" Герман Феєр. Він із своєю дружиною тимчасово оселився на квартирі І. Туряниці. 27 грудня 1945 р. І. Туряниця на обласних зборах партактиву включив його в президію. Зленко вважав: "Місцеві керівні партійні працівники, в тому числі т. Туряниця, не дивлячись на те, що ці люди пробули 6–7 років в еміграції, думають, що на них механічно поширюється рішення ЦК ВКП(б)... Мені здається, що на емігрантів – членів компартії не слід механічно поширювати рішення ЦК про прийом КПЗУ в склад ВКП(б), а слід було б розібратися в кожній людині окремо, застосувавши до них уставне правило, як до членів будь-якої братської компартії, що прибули в Радянський Союз, і питання партійності яких вирішується в кожному окремому випадку через ЦК ВКП(б)" [21, арк. 2–3].

Технічна сторона переведення членів КПЗУ до ВКП(б) покладалась на сектор обліку оргінструкторського відділу. Вся інформація фіксувалась у "Журналах обліку розглянутих членів КПЗУ з переводу в члени ВКП(б)", які ми знаходимо в ДАЗО. Тут зібрана вся інформація про переведення до ВКП(б) закарпатських комуністів, підготовлена чиновниками обласного, міських і окружних рівнів [12–18]. У цих журналах у спеціальних колонках, окрім прізвища, імені та по батькові, записували такі дані про партійця: результати розгляду у міськкомі/окружкомі (дата і номер протоколу), рішення (видати партійний квиток, видати кандидатську картку, відмовити); результати розгляду у обкомі (дата надходження, дата розгляду), рішення (видати партійний квиток, кандидатську картку, відмовити); дата

повернення матеріалів у міськком / окружком; час видачі партійного документа і примітка. У останній графі фіксувалися питання, які слід було уточнити: "Не посилати в ЦК", "Дорозслідувати", "Видати кандидатську картку" [12, арк. 15, 16, 18], "Вияснити партстаж. 21.5.46", "Повернено в Берегівський ОК КП(б)У. 21.5.46", "Розглянуто повторно на бюро обкому 14.XII.46 і вирішено видати партійний квиток", "Партквиток 08396 визвати на бюро обкому", "Дослідити окружкомом. 30.5.46", "Перевірено. Видати партійний квиток" [13, арк. 2–5, 7, 19, 21]. Причини відмови не тут вказувались.

Обмін квитків членів КПЗУ на квитки членів ВКП(б) в основному завершився у вересні 1946 р. У підсумку 2464 члени КПЗУ отримали квитки члена ВКП(б), 177 стали кандидатами партії, а 1607 відмовлено [2, арк. 3]. Головні причини відмови – служба в угорській армії та участь в боях на Східному фронті – 681 осіб; "вихідці із фашистських та інших ворожих партій" – 297; нетрудовий елемент (торговці, підприємці, куркулі, духовенство) – 91; зв'язок з окупаційною владою – 203; "пасивні у громадському житті та вступили в КПЗУ з корисливих мотивів" – 207; з інших причин – 128 осіб. Так, не пройшли таку перевірку 29 працівників міськкомів і окружкомів, у т. ч. 2 секретарі окружкомів КПЗУ. Не отримали квитки членів ВКП(б) і 23 керівні працівники органів виконавчої влади. Серед них 7 голів окружних виконавчих комітетів [2, арк. 4].

Серед тих, кому відмовлено у видачі партійних документів членів ВКП(б), 29 працівників окружкомів і міськкомів партії, 28 працівників окрвиконкомів, 44 голови сільрад, 97 секретарів парторганізацій і 28 керівників підприємств і організацій [20, арк. 45].

26 листопада 1946 р. в Ужгороді відбулося засідання партійного активу, на якому були присутні перші та другі секретарі, завідувачі оргінструкторських відділів, заввідділів пропаганди і агітації окружкомів і міськкомів КП(б)У, секретарі первинних партійних організацій промислових підприємств, транспорту, МТС та інші керівники області, загалом 192 осіб. На зборах заслухали доповідь І. Туряниці "Про постанову ЦК ВКП(б) від 26 липня 1946 р. "Про зростання партії і заходи з посилення партійно-організаційної роботи з тими, хто вступив до лав партії". Головний комуніст області відрепортував, що "обласна партійна організація очистила свої ряди від "ворожих елементів". Із 4248 членів КПЗУ, пройшовши перевірку, стали членами ВКП(б) 2472 особи (58 %). Решті було відмовлено [20, арк. 44].

Вказувалися недоліки процесу переведення в члени ВКП(б): "Встановлено, що Панкулич (бувший голова сільради) і Мага (бувший секретар парторганізації) села Тур'я Пасіка є членами банди

УПА. Прикриваючись партійним білетом і використовуючи своє службове становище, Панкулич і Мага проводили ворожу роботу, спрямовану на зрив заходів партії і уряду на селі. Зараз ці вороги народу виключені із членів партії і заарештовані" [20, арк. 46]. Секретаря первинної партійної організації с. Королево Виноградівського округу Б. М. Талабарчука звинуватили в тому, що колись був "членом профашистської партії Фенцика", а тепер "завалив" роботу парторганізації. Берегівський окружком КП(б)У видав квиток члена ВКП(б) Б. А. Товту, обком підтвердив це рішення. "Пізніше виянилось, що Товт із 1932 р. був угорським агентом, член і керівник партії Нілош в селі Гетен, за активну роботу на користь бувшої фашистської Угорщини Товт нагороджений грамотою і хрестом від імені Хорті" [20, арк. 47].

Такі викриття стали результатом роботи органів державної безпеки вже після затвердження кандидатів на певні посади. В інформаційному бюлетені № 16 від 1 квітня 1946 р. про стан справ у Закарпатській області читаємо: "Після рішення бюро обкому КП(б)У, прийнятого 14 березня ц. р., про видачу партдокументів голові Перечинського окружного народного комітету Козубу Д. З. і першому секретарю Перечинського окружного партії Леган І. Н., на них поступили із обласного управління НКВС компрометуючі матеріали, які вказують на те, що Козуб був активним членом українсько-націоналістичного об'єднання "УНО" і був затвердженим провідником "УНО" в м. Хуст, а Леган був активним членом партії "Бродія" (Автономний землеробський союз); причому Леган активно виступав за створення "самостійної України", при підписанні маніфесту про "самостійність України" [21, арк. 8].

Деякі члени КПЗУ відмовилися вступати до ВКП(б). У Перечинському ОК КП(б)У член КПЗУ Михайло Свищ заявив: "Я не хочу бути в партії більшовиків". Від нового квитка відмовився колишній інструктор відділу пропаганди Мукачівського ОК Віктор Георгов, який поштою відіслав партквиток і заяву, де писав: "Я в партії не хочу бути, тому що ця партія переводиться в партію більшовиків" [1, арк. 3].

Зазначалося, що після такої "чистки" обласна партійна організація "організаційно" зміцнилася. Наступним завданням постало питання кількісного зростання обласної парторганізації. На переконання білоруської дослідниці Т. Протько, яка досліджувала становлення радянського ладу в Білорусі, "місце "вичищених швидко займали нові члени – ріст партійних рядів повинен був свідчити про популярність партії і її підтримку "масами" [32, с. 53]. Але тут похвалитися особливо

не було чим. В інформації до ЦК КП(б)У завідувач інструкторським відділом Закарпатського обкому КП(б)У А. Шаповал викреслив речення "Все більше і більше передових людей Закарпатської області вступають в ряди більшовицької партії". Натомість сухо констатував: "У 1946 р. в області прийнято кандидатами в члени ВКП(б) – 31 чол., в члени ВКП(б) – 32" [20, арк. 46].

Робота з очищення партійних кадрів тривала і надалі. Це відзначив заввідділення партійної інформації управління з перевірки парторганів ЦК ВКП(б) І. Поздняк. Він у листі до свого московського керівництва від 17 травня 1947 р. вказував, що Закарпатський обком КП(б)України за останній час на кожному бюро переглядає свої постанови про обмін партійних документів членам КПЗУ. На засіданні бюро 4 березня 1947 р. було відмінено рішення про видачу партійних документів 5 особам, 4 квітня – 10, 14 квітня – 4, 24 квітня – 10. В документі було зазначено, що доцільно направити в Закарпатську область парторга управління "для ознайомлення з роботою по обміну партквитків на місці та надання допомоги обкому в цій справі" [22, арк. 5].

У такій обстановці голова Закарпатського обкому КП(б)У І. Туряниця у листі 31 травня 1947 р. звернув увагу секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова і секретаря ЦК КП(б)У Л. Кагановича на наступне: "В період діяльності на Закарпатті КПЗУ значна частина бувших членів компартії Чехословаччини не встигла організаційно сформувати свою партійну приналежність. Частина знаходилась в рядах Радянської Армії, частина – в складі Чехословацької армії (корпус генерала Свободи). Решта ж подавала заяви про прийом в ряди КПЗУ, але вони не були перереєстровані" [22, арк. 1]. Загалом по області не перереєстрованих членів КПЧ було 507. За словами І. Туряниці, це "корінні мешканці Закарпаття, по національності українці, робітники, селяни, службовці установа і підприємств. В їх складі багато активних учасників Вітчизняної війни, службовців Радянської Армії, які боролися з німецько-угорськими окупантами в партизанських загонах. Значна група перебувала в народних комітетах, активно проводила роботу із возз'єднання Закарпаття з Радянським Союзом" [22, арк. 2].

Труднощі в перереєстрації через вимоги статуту ВКП(б) про те, що вихідці з інших партій приймаються у виняткових випадках і за рекомендаціями трьох членів ВКП(б) з десятирічним стажем. Інструкція ЦК ВКП(б) "Про порядок обліку і видачі партійних квитків і кандидатських карточок" за 1936 р. поширювала такий порядок на осіб з іноземних компартій. "Враховуючи майже цілковиту неможливість бувшим членам Комуністичної партії Чехословаччини забезпечити

себе рекомендаціями, необхідними для вступу у ВКП(б) (при розгляді їх, як вихідців із інших партій), а також те, що значна їх частина є найбільш активною, передовою частиною трудящих і особливо в селах області, Закарпатський обком КП(б)У просить ЦК ВКП(б) дозволити прийом у ВКП(б) бувших членів Комуністичної партії Чехословаччини" [22, арк. 3].

10 липня 1947 р. завідувач оргінструкторського відділу ЦК КП(б)У А. Зленко з цього приводу інформував секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка: "Оргінструкторський відділ ЦК КП(б)У роз'яснив Закарпатському обкому, що прийом в лави ВКП(б) виходців із іноземних партій до отримання постанови або відповідної вказівки ЦК ВКП(б), має відбуватися у суворому дотриманні Статуту ВКП(б), з наступним затвердженням в ЦК ВКП(б)" [22, арк. 3].

Протягом 1944–1946 рр. на Закарпаття прибуло 3 125 спеціалістів, серед них понад 500 комуністів [31, с. 150]. У 1946 р. на керівні посади в партійні, радянські, господарські органи направлено 821 особу: "За командировками ЦК КП(б)У та Міністерств за прямим призначенням прибуло 231 чол. І висунуто на місці 590, в тому числі із місцевого населення 283 чол. або 47,9 %" [2, арк. 10]. Виходить, що решта 307 немісцевих (52,1 %) працювали вже у період Закарпатської України. Як зауважили сучасні вчені, ці "фахівці, які приживалися в області, зробили багато корисного і заслужили повагу місцевих жителів, зріднилися з ними і є справді своїми. Однак були й такі, котрі залишили за собою кривавий слід у репресіях, у колективізації тощо. Були й нездари, яких позбавлялися в східних областях через їх освітню, культурну і людську обмеженість, професійну й моральну нікчемність" [35, с. 74].

Станом на кінець листопада 1946 р. в Закарпатській області було створено 526 первинних партійних організацій, 6 кандидатських і 17 партійно-комсомольських груп. На постійному обліку перебувало 4072 членів ВКП(б), 526 кандидатів у члени ВКП(б). На тимчасовому обліку, а це компартійні керівники відряджені сюди з метою радянської області, перебувало 977 членів ВКП(б) і 321 кандидат у члени ВКП(б).

Література

1. Інформації в ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б) України о ходе выдачи партийных билетов ВКП(б), бывшим членам КПЗУ, о состоянии Закарпатской областной партийной организации (13.05.1946–05.09.1946). *Державний архів Закарпатської області (ДАЗО)*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 99. 104 арк.

2. Отчёт о работе отдела кадров Закарпатского обкома КП(б)У за 1946 год. *ДАЗО*. Ф. П-1. Оп. 1. Спр. 128. 64 арк.

3. Протокол 1-й партійної конференції Центрального Комітету Комуністическої Партії Закарпатської України / 1-й екз. / (19.11.1944). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 1. 53 арк.

4. Інструкції ЦК КПЗУ горкомам окружкомам партії о налаживанні організаційно-партійної роботи (24.11.1944). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 13. 11 арк.

5. Стенограма совещання заведуючих оргінструкторськими відділами горкомов, окружкомов КПЗУ о приведенні в порядок дел по приему в КПЗУ и подготовке к обмену партійних документів (2-й екз.) (1945). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 61. 18 арк.

6. Стенограма совещання заведуючих оргінструкторськими відділами горкомов, окружкомов КПЗУ о приведенні в порядок дел по приему в КПЗУ и подготовке к обмену партійних документів (3-й екз.) (1945). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 62. 17 арк.

7. Протокол № 1 совещаний перших и вторых секретарей и заведуючих орготделами горкомов и окружкомов КПЗУ о состоянии работы и выполнении решения июньского Пленума ЦК КПЗУ и задачах партійної організації Закарпатської України (25.06.1945). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 63. 29 арк.

8. Інформації, отчет орготдела ЦК КПЗУ ЦК КП(б)У по вопросам організаційно-партійної роботи (10.05.1945–02.11.1945). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 79. 23 арк.

9. Статистическі отчеты ЦК КПЗУ, горкомов, окружкомов партії о качественном, количественном составе партійних організації (01.02.1945–31.12.1945). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 165. 30 арк.

10. Списки секретарей первичных організації КПЗУ в Ужгородській городській, Береговській, Воловській, Мукачевській, Раховській, Тячевській, Хустській окружних парторганізації (16.04.1945–17.05.1945). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 166. 11 арк.

11. Списки членов КПЗУ по г. Мукачево, Великоберезнянському, Иршавському, Мукачевському, Севлюшському, Хустському округах (20.03.1945–23.08.1945). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 167. 37 арк.

12. Журнал учета рассмотренных членов КПЗУ по переводу в члены ВКП(б) в обкоме партії и Мукачевском, Ужгородском горкомах КП(б)У (1946). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 168. 33 арк.

13. Журнал учета рассмотренных членов КПЗУ по переводу в члены ВКП(б) в обкоме партії и Береговском, Воловском окружкомах КП(б)У (1946). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 169. 32 арк.

14. Журнал учета рассмотренных членов КПЗУ по переводу в члены ВКП(б) в обкоме партії и Воловецком, Великоберезнянском окружкомах КП(б)У (1946). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 170. 35 арк.

15. Журнал учета рассмотренных членов КПЗУ по переводу в члены ВКП(б) в обкоме партії и Мукачевском, Раховском окружкомах КП(б)У (1946). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 172. 35 арк.

16. Журнал учета рассмотренных членов КПЗУ по переводу в члены ВКП(б) в обкоме партії и Перечинском, Хустском окружкомах КП(б)У (1946). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 173. 35 арк.

17. Журнал учета рассмотренных членов КПЗУ по переводу в члены ВКП(б) в обкоме партии и Севлюшском, Тячевском окружках КП(б)У (1946). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 174. 35 арк.

18. Журнал учета рассмотренных членов КПЗУ по переводу в члены ВКП(б) в обкоме партии и Ужгородском окружке КП(б)У (1946). ДАЗО. Ф. П-4. Оп. 1. Спр. 175. 34 арк.

19. Справки об укомплектировании руководящими работниками областных, городских и районных, партийных, советских и хозяйственных организаций Закарпатской области, Украинской Советской Социалистической Республики (19.03.1945–18.12.1945). *Центральний державний архів громадських організацій України (ЦДАГО України)*. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1428. 17 арк.

20. Информации, справки о проведении пленумов обкомов КП(б)У, активов, районных партийных собраний и о состоянии работы партийных организаций Закарпатской, Измаильской и Черниговской областей (23.11.1946–06.12.1946). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2667. 123 арк.

21. Информационные бюллетени о ходе рассмотрения дел по выдаче партийных документов, фактах притупления политической бдительности в сохранении партийных документов и некоторых моментах из практики работы местных партийных организаций в Закарпатской области (03.01.1946–25.07.1946). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2695. 29 арк.

22. Докладные записки Управления по проверке партийных органов ЦК ВКП(б) и ЦК КП(б)У, секретаря обкома КП(б)У секретарю ЦК КП(б)У, т. Кагановичу Л. М., "О некоторых недостатках в работе Закарпатского обкома КП(б)У по обмену партийных документов бывшим членам компартии Закарпатской области (05.06.1947–01.07.1947). *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 4079. 13 арк.

23. Докладные записки, справки о состоянии партийной учебы, пропагандистской и организационно-массовой работы в Закарпатской области. Апрель 1946 – 26.02.1947. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 455. 82 арк.

24. 19 листопада 1944 р. – Лист від 1-ї конференції КПЗУ Центральному Комітетові Комуністичної партії Радянського Союзу про прагнення трудящих Закарпаття возз'єднатися з Радянською Україною. *Там само*. С. 66–67.

25. 19 листопада 1944 р. Резолюція першої конференції КПЗУ про чергові завдання партійних організацій. *Там само*. С. 62–66.

26. Программа и Устав ВКП(б) 1934 г. URL: http://www.leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/Programma_i_ustav_VKPb.htm#p00

27. Устав Всесоюзной коммунистической партии (большевиков) (1939 г.) URL: <http://www.opentextnn.ru/history/rushist/sovigu/libraries/ustavkpss/?id=6922>

28. Макара М. Активізація діяльності комуністичних організацій. Утворення КПЗУ. *Нариси історії Закарпаття* (1918–1945 рр.). Ужгород, 1995. Т. 2. Розділ IX. С. 583–592.

29. Макара М. Закарпатська Україна: шлях до возз'єднання, досвід розвитку (жовтень 1944 – січень 1946 рр.). Ужгород: Патент, 1995. 108 с.

30. Макара М. Утвердження радянського ладу. Кадрова політика. *Нариси історії Закарпаття*. Ужгород: Госпрозрахунковий редакційно-видавничий відділ управління у справах преси та інформації, 2003. Т. III (1946–1991). С. 43–57.

31. Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Ужгород, 1980. 320 с.

32. Протько Т. Становление советской тоталитарной системы в Беларуси (1917–1941). Минск: Тесей, 2002. 688 с.

33. Сайфуліна Ю. Радянiзація Північної Буковини у 1940–1941 рр.: адміністративно-правовий аспект. *Університетські наукові записки*. 2008. № 4 (28). С. 58–64.

34. Стародубець Г. Джерела рекрутування партійно-радянської номенклатури західних областей УРСР в 1944–1946 роках. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 40. С. 141–145.

35. Шершун І., Делеган В. До питання про перехід влади на Закарпатті від народних комітетів до місцевих рад депутатів трудящих. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія "Історія". Ужгород, 1998. Вип. 2. С. 70–74.

References

1. Ynformatsyy v TsK VKP(b) y TsK KP(b)Ukrayny o khode vydachy partyinykh byletov VKP(b), byvshym chlenam KPZU, o sostoianny Zakarpatskoi oblastnoi partyinoi orhanyzatsyy (13.05.1946–05.09.1946) // Derzhavnyi arkhiv Zakarpatskoi oblasti (DAZO). Fond (F.) P-1. Op.1. Spr. 99. 104 ark.

2. Otchët o rabote otdela kadrov Zakarpatskoho obkoma KP(b)U za 1946 hod // DAZO. F.P-1. Op.1. Spr.128. 64 ark.

3. Protokol 1-y partyinoi konferentsyy Tsentralnoho Komyteta Kommunistycheskoi Partyy Zakarpatskoi Ukrayny / 1-y êkz. / (19.11.1944) // DAZO. F.P-4. Op.1. Spr.1. 53 ark.

4. Ynstruksyy TsK KPZU horkomam okruzhkomam partyy o nalazhyvanny orhanyzatsyonno-partyinoi raboty (24.11.1944) // DAZO. F.P-4. Op.1. Spr.13. 11 ark.

5. Stenohramma soveshchanya zaveduiushchyykh orhynstruktorskymy otdelamy horkomov, okruzhkomov KPZU o pryvedenyy v poriadok del po pryemu v KPZU y podhotovke k obmenu partyinykh dokumentov (2-i êkz.) (1945) // DAZO. F.P-4. Op. 1. Spr. 61. 18 ark.

6. Stenohramma soveshchanya zaveduiushchyykh orhynstruktorskymy otdelamy horkomov, okruzhkomov KPZU o pryvedenyy v poriadok del po pryemu v KPZU y podhotovke k obmenu partyinykh dokumentov (3-y êkz.) (1945) // DAZO. F.P-4. Op.1. Spr. 62. 17 ark.

7. Protokol №1 soveshchanyi pervyykh y vtorykh sekretarei y zaveduiushchyykh orhotdelamy horkomov y okruzhkomov KPZU o sostoianny raboty y vypolnenyy resheniya yunskoho Plenuma TsK KPZU y zadachakh partyinoi orhanyzatsyy Zakarpatskoi Ukrayny (25.06.1945) // DAZO. F.P-4. Op. 1. Spr. 63. 29 ark.

8. Ynformatsyy, otchet orhotdela TsK KPZU TsK KP(b)U po voprosam orhanyzatsyonno-partyinoi raboty (10.05.1945–02.11.1945) // DAZO. F.P-4. Op. 1. Spr. 79. 23 ark.

9. Statystycheskye otchety TsK KPZU, horkomov, okruzhkomov partyy o kachestvennom, kolychestvennom sostave partyinykh orhanyzatsyy (01.02.1945–31.12.1945) // DAZO. F.P-4. Op. 1. Spr. 165. 30 ark.

10. Spysky sekretarei pervychnykh orhanyzatsyy KPZU v Uzhhorodskoi horodskoi, Berehovskoi, Volovskoi, Mukachevskoi, Rakhovskoi, Tiachevskoi, Khustskoi okruzhnykh partorhanyzatsyi (16.04.1945–17.05.1945) // DAZO. F.P-4. Op.1. Spr. 166. 11 ark.

11. Spysky chlenov KPZU po h. Mukachevo, Velykoberezniansklomu, Yrshavskomu, Mukachevskomu, Seviushskomu, Khustskomu okruhakh (20.03.1945–23.08.1945) // DAZO. F.P-4. Op. 1. Spr. 167. 37 ark.

12. Zhurnal ucheta rassmotrennykh chlenov KPZU po perevodu v chleny VKP/b/ v obkome partyy y Mukachevskom, Uzhhorodskom horkomakh KP/b/U (1946) // DAZO. F.P-4. Op.1. Spr.168. 33 ark.

13. Zhurnal ucheta rassmotrennykh chlenov KPZU po perevodu v chleny VKP/b/ v obkome partyy y Berehovskom, Volovskom okruzhkomakh KP/b/U (1946) // DAZO. F.P-4. Op.1. Spr. 169. 32 ark.

14. Zhurnal ucheta rassmotrennykh chlenov KPZU po perevodu v chleny VKP/b/ v obkome partyy y Volovetskom, Velykobereznianskom okruzhkomakh KP/b/U (1946) // DAZO. F.P-4. Op. 1. Spr.170. 35 ark.

15. Zhurnal ucheta rassmotrennykh chlenov KPZU po perevodu v chleny VKP/b/ v obkome partyy y Mukachevskom, Rakhovskom okruzhkomakh KP/b/U (1946) // DAZO. F.P-4. Op.1. Spr. 172. 35 ark.

16. Zhurnal ucheta rassmotrennykh chlenov KPZU po perevodu v chleny VKP/b/ v obkome partyy y Perechynskom, Khustskom okruzhkomakh KP/b/U (1946) // DAZO. F.P-4. Op. 1. Spr. 173. 35 ark.

17. Zhurnal ucheta rassmotrennykh chlenov KPZU po perevodu v chleny VKP/b/ v obkome partyy y Seviushskom, Tiachevskom okruzhkomakh KP/b/U (1946) // DAZO. F.P-4. Op. 1. Spr. 174. 35 ark.

18. Zhurnal ucheta rassmotrennykh chlenov KPZU po perevodu v chleny VKP/b/ v obkome partyy y Uzhhorodskom okruzhkome KP/b/U (1946) // DAZO. F.P-4. Op. 1. Spr.175. 34 ark.

19. Spravky ob ukomplektirovaniyu rukovodiashchymy rabotnykamy oblastnykh, horodskyykh y raionnykh, partyynykh, sovetyskyykh y khoziaistvennykh orhanyzatsyi Zakarpatskoi oblasti, Ukrainskoi Sovetskoi Sotsyalystycheskoi Respublyky (19.03.1945–18.12.1945) // Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskyykh orhanizatsii Ukrainy (TsDAHO Ukrainy). F.1. Op. 23. Spr. 1428. 17 ark.

20. Ynfomatsyy, spravky o provedenyy plenumov obkomov KP(b)U, aktyvov, raionnykh partyynykh sobraniy y o sostoiyaniu raboty partyynykh orhanyzatsyi Zakarpatskoi, Yzmaylskoi y Chernyovskoi oblasti (23.11.1946–06.12.1946) // TsDAHO Ukrainy. F.1. Op. 23. Spr. 2667. 123 ark.

21. Ynfomatsyonnye biulleteny o khode rassmotreniya del po vydache partyynykh dokumentov, faktakh prytoplenniya polytycheskoi bdytelnosti v sokhranennykh partyynykh dokumentov y nekotorykh momentakh yz praktyky raboty mestnykh partyynykh orhanyzatsyi v Zakarpatskoi oblasti (03.01.1946–25.07.1946) // TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 2695. 29 ark.

22. Dokladnye zapysky Upravleniya po proverke partyynykh orhanov TsK VKP(b) y TsK KP(b)U, sekretaria obkoma KP(b)U sekretariu TsK KP(b)U, t. Kahanovychu L.M., "O nekotorykh nedostatkakh v rabote Zakarpatskoho obkoma KP(b)U po obmenu partyynykh dokumentov byvshym chlenam

kompartyy Zakarpatskoi oblasti (05.06.1947–01.07.1947) // TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 23. Spr. 4079. 13 ark.

23. Dokladnye zapysky, spravky o sostoianny partyinoi ucheby, propahandystskoi y ohranyzatsyonno-massovoi raboty v Zakarpatskoi oblasti. April 1946 – 26.02.1947 // TsDAHO Ukrainy. F. 1. Op. 70. Spr. 455. 82 ark.

24. 19 lystopada 1944 r. – Lyst vid 1-yi konferentsii KPZU Tsentralnomu Komitetovi Komunistychnoi partii Radianskoho Soiuzu pro prahnenia trudiashchykh Zakarpattia voziednatysia z Radianskoiu Ukrainoiu // Tam samo. – S. 66–67.

25. 19 lystopada 1944 r. – Rezoliutsiia pershoi konferentsii KPZU pro cherhovi zavdannia partiinykh orhanizatsii // Tam samo. S.62–66.

26. Prohramma y Ustav VKP(b) 1934 h. URL: http://www.leftinmsu.narod.ru/polit_files/books/Programma_i_ustav_VKPb.htm#p00

27. Ustav Vsesoiuznoi kommunystycheskoi partyi (bolshevykov) (1939 h.) URL: <http://www.opentextnn.ru/history/rushist/sovigu/libraries/ustavkpss/?id=6922>

28. Makara M. Aktyvizatsiia diialnosti komunistychnykh orhanizatsii. Utvorennia KPZU Narysy istorii Zakarpattia (1918–1945 rr.). Uzhhorod. 1995. T. 2. Rozdil IKh. S. 583–592.

29. Makara M. Zakarpatska Ukraina: shliakh do voziednannia, dosvid rozvytku (zhovten 1944 – sichen 1946 rr.). Uzhhorod: Patent, 1995. 108 s.

30. Makara M. Utverdzheniia radianskoho ladu. Kadrova polityka Narysy istorii Zakarpattia. T. III (1946–1991). Uzhhorod: Hosprozrakhunkovyi redaktsiino-vydavnychiy viddil upravlinnia u spravakh presy ta informatsii, 2003. S. 43–57.

31. Narysy istorii Zakarpatskoi oblasnoi partiinoi orhanizatsii. – Uzhhorod, 1980. – 320 s.

32. Protko T. Stanovlenye sovetksoi totalytarnoi systemy v Belausy (1917–1941). Mynsk: Tesei, 2002. 688 s.

33. Saifulina Yu. Radianizatsiia Pivnichnoi Bukovyny u 1940–1941 rr.: administratyvno-pravovyi aspekt / Yu. Saifulina // Universytetski naukovy zapysky. 2008. № 4 (28). S. 58–64.

34. Starodubets H. Dzherela rekrutuvannia partiino-radianskoi nomenklatury zakhidnykh oblastei URSR v 1944–1946 rokakh. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu. 2014. Vyp. 40. S. 141–145.

35. Shershun I. Delehan V. Do pytannia pro perekhid vlady na Zakarpatti vid narodnykh komitetiv do mistsevykh rad deputativ trudiashchykh. Naukovy visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii Istorii. Vyp. 2. Uzhhorod, 1998. S. 70–74.

В. В. Мищанин

кандидат исторических наук, PhD, доцент кафедры истории Украины
Ужгородского национального университета

Коммунисты – (не) большевики: о переводе членов Коммунистической партии Закарпатской Украины в состав ВКП(б)

В статье исследуется вопрос перевода членов Коммунистической партии Закарпатской Украины в состав Всесоюзной Коммунистической партии (большевиков) в

период Закарпатской Украины и первые годы советской власти в Закарпатской области. Автор отмечает, что несмотря на ведущую роль КПЗУ в вопросе воссоединения Закарпатья с УССР, организации восстановления разрушенного хозяйства, проведении земельной реформы, национализации и других "советских" нововведений, доверие к ее членам со стороны ВКП(б) было слабым. КПЗУ в течение нескольких лет подвергалась "чисткам". Указаны причины, ход и результаты чисток. Едва ли не единственным аргументом получить членство ВКП(б) стал идеологический принцип – полная преданность идеям коммунизма, отсутствие "инакомыслия", инициативы принятия решений на местном уровне, четкое выполнение инструкций вышестоящих партийных органов.

Ключевые слова: коммунисты, большевики, советизация, ВКП(б), члены партии, "чистки", Закарпатская Украина, Закарпатская область, УССР, СССР.

V. V. Mishchanyн

Candidate of Historical Sciences, PhD, Associate Professor,
Department of History of Ukraine, Uzhhorod National University

Communists - (not) bolsheviks: about the transmission of members of the Communist Party of transcarpathian Ukraine to the complex of the VKP(b) (All-Union Communist Party of Bolsheviks)

The article examines the issue of the transfer of members of the Communist Party of Transcarpathian Ukraine to the All-Union Communist Party (Bolsheviks) during the period of Transcarpathian Ukraine and the first years of Soviet power in Transcarpathian region. The author notes that despite the fact that the KPZU (Communist Party of Western Ukraine) assumed a leading role in the reunification of Transcarpathia in the Ukrainian SSR, the restoration of the destroyed economy, the implementation of land reform, nationalization and other "Soviet" innovations, the trust of its members on the part of the VKP(b) was weak. KPZU was subjected to "cleansing" for several years. Specified for reasons, course and results of cleanings. Not the only argument to get membership of the KPSU(b) was the ideological principle - full devotion to the ideas of communism, the lack of "dissent", the decision-making initiative at the local level, and the strict implementation of the instructions of the higher party bodies.

Key words: Communists, Bolsheviks, Sovietization, VKP(b), party members, "cleansing", Transcarpathian Ukraine, Transcarpathian region, Ukrainian SSR, USSR.

УДК 930.2(477)"1940/1980"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-95-106

О. О. Маврін

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, заступник директора з наукової роботи

Теорія і методика польової та камеральної археографії в Україні 1940–1980-х років

У статті подано нарис історії розвитку теоретичних та методологічних досліджень в галузі археографії. В центрі уваги знаходяться здобутки українських археографів, пов'язані з визначенням предмета і методів польових та камеральних студій в період з 1940-х до кінця 1980-х років. Відзначається, що, попри несприятливі умови, науковцям вдалось розробити власні наукові підходи, наповнити українським змістом тематику досліджень та підготувати активізацію археографічних досліджень після набуття Україною незалежності. Робиться висновок щодо необхідності подальшого вивчення наукового й інтелектуального спадку різних періодів нашої історії.

Ключові слова: теорія і методика, польова археографія, камеральні дослідження.

Розвиток історичної науки, як і будь-якої іншої науки, неможливий без повноцінного інформаційного забезпечення, насамперед писемними джерелами. Теоретичні дослідження в галузі археографії покликані надати науковцям загальне розуміння і інструментарій підходів до практичних заходів у вивченні предмета. Сьогодні дуже гостро стоїть питання актуалізації і наповнення джерельної бази досліджень вітчизняної гуманітаристики в цілому. Вивчення досвіду, набутого навіть в умовах утисків, обмежень і заборон, дає стимул розвивати й урізноманітнювати джерелознавство та археографію в інтересах поступу української науки. Втрата зв'язку поколінь дослідників неминуче призведе до чергових лакун та "білих плям" в картині нашого минулого.

Вже під час Другої світової війни на звільненій від окупантів території України проводились заходи з відновлення діяльності архівних закладів. Зокрема, в серпні 1943 року НКВС УРСР видав наказ про збирання документів про війну в звільнених районах України. Важливим кроком до відновлення діяльності центральних державних архівів УРСР стало створення Центрального державного історичного

архіву УРСР, відновлення діяльності Центрального державного архіву кінофотодокументів УРСР. Крім того у Харкові було створено Центральний державний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР; у Львові та Харкові утворювались філії Центрального державного історичного архіву УРСР. Ключове значення в той час мала постанова Ради Народних Комісарів УРСР "Про заходи з створення документальної бази по історії України і історії Великої Вітчизняної війни та впорядкуванню архівного господарства УРСР" [1, с. 43; 2, с. 27–28].

В результаті вжитих заходів у 1944 році на звільненій території України було зібрано до 200 тис. справ і більше 120 тис. кг розсипу документів. До кінця 1953 року вдалося впорядкувати більше 9 млн справ, в тому числі близько 8 млн справ – центральними і обласними державними архівами [2, с. 29]. В цей час основною проблемою в діяльності архівних установ було забезпечення збереження документів [2, с. 31]. Разом із тим, з виданням у 1961-му році першої в українській археографії корпусної видової збірки актів – "Документи Богдана Хмельницького" започатковано й видання подокументних описів окремих колекцій і фондів [3, с. 151]. Проте у вступному слові "Історична доля та шляхи розвитку української археографії" на початку роботи Ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії (Київ, Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.), П. С. Сохань зазначав: "У післявоєнний час археографічна діяльність в нашій країні була зосереджена переважно в загально-союзній Археографічній комісії. В процесі дискусій, проведених у 1950–1970-х рр., висловлювалися різні точки зору щодо визначення змісту предмета, методів і напрямів археографії як наукової дисципліни" [4, с. 6].

Певним етапом у підвищенні ефективності діяльності архівів в УРСР стало виконання завдань, передбачених "Основними правилами государственных архивов СССР" (М., 1984): змінювалася система науково-довідкового апарату до архівних фондів і документів, було уточнено категорійність фондів, залежно від їх інформаційної значущості складалися описи документів, в тому числі й у районних та міських архівах. Відбувалося поповнення й удосконалення каталогів, видано каталоги цілих колекцій документів [2, с. 35]. Варто згадати перш за все такі видання: "Каталог коллекции документов Киевской археографической комиссии. 1396–1899" (К., 1971); "Краткий справочник "Державні архіви Української РСР" (К., 1972); "Каталог пергаментних документов Центрального государственного исторического архива УССР во Львове 1233–1799" (К., 1972); крім того, вийшли друком путівники по державних архівах Херсонської, Донецької,

Івано-Франківської, Миколаївської, Полтавської, Харківської областей, ЦДАЖР УРСР, ЦДІА УРСР у м. Києві тощо [2, с. 35–36].

Проте станом на середину 1980-х років залишались нерозв'язаними проблеми теоретичного осмислення предмета й завдань археографії, яка, на думку Г. Боряка, "... за своєю природою, тісно пов'язана з усіма джерелознавчими науками, і її розвиток неминуче мусить супроводжуватися вирішенням питань розвитку всіх споріднених наук і створення загальної концепції системи класифікації описання джерел та їх використання". При цьому Г. Боряк підкреслює, що "на особливий розгляд заслуговує порівняльний аналіз об'єкта та предмета археографії й архівознавства, документознавства, джерелознавства і кодикології" [5, с. 78].

Саме на початок 1990-х років припадає активізація пошуку відповідей на питання щодо теоретико-методологічного й методичного забезпечення розвитку археографії та її взаємодії з суміжними джерелознавчими науками. П. С. Сохань, зокрема, зазначав у 1993 році: "І хоча на сьогодні вже можна вважати більш-менш усталеним визначенням археографії як науки, що займається усім комплексом проблем, пов'язаних із запровадженням до наукового обігу письмових джерел на етапі їх пошуку і збирання (польова), наукового опису (камеральна) та публікації (едиційна) археографія, проте завдання визначення змісту, ролі і значення археографії як сучасної науки та її методів і методології дослідження залишаються актуальними і для сьогоднішнього. Адже хоч археографічні традиції в Україні протягом останніх десятиліть підтримувалися, проте належного розвитку вони не дістали" [4, с. 7]. Тому серед нагальних завдань сучасної української археографії, на думку П. С. Соханя, "є розробка її теоретичних засад, пов'язаних з проблемами взаємозв'язків і взаємодій джерел різних епох в контексті розвитку як епохи, що їх створила, так і наступного історичного процесу" [4, с. 8].

Питання розвитку теорії і методики польової та камеральної археографії почали розроблятися в УРСР, коли у 1960-х роках було розпочато проведення археографічних експедицій працівниками ЦДІА УРСР у м. Києві та ЦДІА УРСР у м. Львові. Ця діяльність повністю відповідала загальносоюзним практикам наукових центрів Москви і Ленінграда. В українській науці питання теорії польової та камеральної археографії означили на вже згаданій нараді 1988 року І. Бутич (До питання організації археографічної роботи. С. 21–22), Л. Гісцова (Про спірні напрями роботи Археографічної комісії. С. 31–34), О. Купчинський (Про принципи підготовки до видання корпусу документів Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини

XIV ст. С. 106–109) [6]. Окремо слід згадати поданий Г. Боряком на нараді системний підхід на прикладі комплексів джерел Литовської і Волинської метрик. Хоча, як і у більшості поданих підходів до розвитку археографії, пріоритетом є едиційна проблематика – видання джерел, у Г. Боряка, власне кінцевий результат – публікація комплексу документів, не виключає "оперативного введення до наукового обігу цілісного масиву українських актів 1569–1673 рр. шляхом публікації оригінальних регестів (заголовків) актів, складених метрикантами під час їх запису до ВМ" (Волинської метрики. – О. М.) [7, с. 117].

Слід зазначити, що розуміння потреби розробки теоретико-методологічних та методичних засад археографії отримує "підживлення" ще в середині 1980-х років. Насамперед це пов'язано зі слабкістю українського сегменту радянської археографії в умовах зростаючого запиту на повноцінний джерельний матеріал за часів "гласності" і "перестройки" [8, с. 6]. Ці процеси були відзначені зарубіжними дослідниками-архівістами: у статті "Glasnost' in the Archives? Recent Developments on the Soviet Archival Scene", опублікованій в журналі *American Archivist* [9, р. 214–236], Патріція Кеннеді Ґрімстед вказує на необхідність змін в роботі архівної системи СРСР, відмічає відсутність зрушень в плані доступу до архівних колекцій, наголошує на необхідності відповідних реформ.

У 1993 році американська дослідниця наголошує, що "сьогодні за незалежності України українські інтелектуали намагаються осмислити її минуле у більш відкритому аналітичному і науковому руслі. Історики мають змогу ознайомитися з донедавна забороненими критичними аналізами російської й радянської імперської політики щодо національних республік, які створені з числа української еміграції та західними істориками з неупереджених незаідеологізованих позицій" [10, с. 11].

Важливим чинником в цих процесах виступали зміни, які відбувалися в зарубіжному українознавстві. У статті "Мій шлях історика", опублікованій у журналі "Вісник АН України" № 3 за 1992-й рік, О. Пріцак зазначав, що у 1980-х роках "... Україна не зможе гідно відсвяткувати своє тисячоліття, тобто тисячоліття Християнства Русі. Знов Київ мусив дістати заступника" [11, с. 64]. На таке "заступництво" передбачалося залучити "... план, досить коштовний (біля 10 мільйонів доларів), якого фінансування перебрав на себе громадський Комітет Тисячоліття в Нью-Йорку, очолюваний лікарем-дантистом доктором Степаном Ворохом" [11, с. 65]. Другою складовою частиною проекту мав стати "Гарвардський проект Тисячоліття" – "Корпус

української творчості від початків аж до "Енеїди" Котляревського (1798). Корпус "Гарвардська бібліотека давньої української літератури" запланований у 150-ти томах у трьох серіях: факсиміле оригіналів, англійський переклад та український переклад" [11, с. 65].

По-друге, певні напрацювання попередніх років в галузі теорії й методики створювали умови для актуалізації цих питань в науковому середовищі, але відсутність фундаменту з теорії та методики археографічної роботи, зокрема й на етапах евристики та камеральної роботи, були перешкодою для наукового поступу. Першими на ці виклики починають відповідати здебільшого вчені-архівісти, історики з академічних установ, мовознавці, літературознавці, філософи, філологи, археологи, які під час проведення галузевих нарад, конференцій тощо виносять на обговорення пропозиції щодо необхідності відновлення діяльності Археографічної комісії АН УРСР [6]. Перспективний план підготовки до друку та видання джерел з історії України (на період до 2000 р.) був затверджений Постановою Президії АН УРСР від 14 червня 1989 р. № 219. Важливим було вміщене у додатку до Постанови Президії АН УРСР від 14 червня 1989 року "Положення про Археографічну комісію Академії наук УРСР", в якому в параграфі 2: "Основні завдання і напрями діяльності" в п. 2.3 зазначено: "Археографічна комісія здійснює в межах республіки координацію з теоретико-методологічних проблем археографії та комплексу пов'язаних з нею спеціальних історичних дисциплін (палеографія, дипломатика, текстологія тощо), що здійснюється науковими установами, вузами, архівами, музеями та бібліотеками" [12].

Покажемо є те, що в книзі Г. В. Боряка "Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна українка" у центрі уваги – насамперед проблеми камеральної археографії та архівознавства. Саме ці проблеми, що постали перед українськими археографами 1990-х, набувають актуальності ще в середині 1980-х років. Слід зауважити, що і сучасний стан розробленості проблем теорії і методики археографії підтверджують висновки Г. В. Боряка 1995 р.: "... й на сьогодні і об'єкт, і предмет археографії не є остаточно визначеним, оскільки досі не існує ґрунтовної теоретико-методологічної розробки археографії в цілому як спеціальної дисципліни" [5, с. 75]. Але тоді, в середині 1980-х, у визначенні ролі і місця польової археографії, камеральної археографії та едиційної археографії відбувся прорив, початок якому був покладений під час Республіканської наради у грудні 1988 року.

Результатом проведеної дослідницької й організаційної роботи групи науковців за "дійного" керівництва Г. Боряка стала Постанова Президії АН УРСР № 315 від 05.10.1987 року [13, с. 454]. До пер-

шого складу групи Археографічної комісії входили Г. Боряк, О. Тодійчук, В. Ульяновський, В. Шандра, О. Щербак, Р. Майборода, В. Кравченко, Т. Ананьєва, І. Гирич, М. Мухіна, Т. Приходько, О. Куликова, О. Василюк, О. Ємець, О. Сокальська [12; 14, с. 187; 15, с. 5–12].

Серед найгостріших проблем, з якими зіткнулися археографи в період становлення Археографічної комісії, була нерозробленість в українській науці теорії і методики польової археографії, яка складається з двох елементів – археографічної експедиції та архівної евристики. В радянській археографії провідну роль тут відігравали загальносоюзні наукові центри. Вони ж проводили польові дослідження на території України. Результатом цих експедицій під керівництвом І. Поздєєвої (Московський державний університет) 1973–1975 років стало виявлення майже двох тисяч книг (стародруків та рукописів) за період XVI – початку XX ст. [16, с. 13].

Під час обговорення перспектив розвитку української археографії на республіканській нараді у грудні 1988 р. В. І. Ульяновський наголошував: "Беззастережною вимогою до справжньої наукової праці в галузі історії є максимальне оволодіння дослідником усім комплексом джерел (в даному випадку – письмових). На жаль, ця вимога дотримується не завжди. Одна з причин – відсутність тематичних та наскрізних більш-менш повних архівних покажчиків. Як правило, дослідниками, в тому числі й українськими медієвістами, обстежуються лише центральні архівні і бібліотечні зібрання Москви, Києва, Харкова, рідше – Львова та Ленінграду. Цілком поза їхньою увагою залишається велика кількість документів, що знаходяться в обласних і відомчих архівах, рукописних відділах обласних бібліотек та вузів, музеях України та інших республік" [17, с. 208]. Дослідник окреслив основні завдання української радянської археографії в галузі архівної евристики, яка має своїм завданням виявлення документів, рукописів, інших матеріалів, а результатом – реєстрацію, систематизацію та класифікацію. По-перше, мають бути оперативно створені покажчики "Архівні матеріали з історії середніх віків на Україні" з огляду на низку особливих обставин, пов'язаних саме з цим масивом матеріалів, зокрема те, що "давні документи... потребують негайного виявлення та порятунку" [17, с. 208]. Важливим, на думку В. Ульяновського, є, по-перше, проведення таких заходів по всіх 25 обласних архівах України. "Система підготовки таких покажчиків має бути єдиною. Вона включає: по-перше, перегляд описів всіх фондів, що хронологічно та тематично стосуються цього періоду; всіх колекцій документів; особистих фондів істориків, краєзнавців, колекціонерів, інших діячів, фондів духовних закладів та установ, які найкраще збереглися; по-друге, створення хронологічної картотеки виявлених

за описами матеріалів; по-третє, безпосереднє візуальне ознайомлення з рукописами, уточнення та розширення легенд; по-четверте, складання хронологічного покажчика архівних документів і його експрес-публікацію" [17, с. 208–209]. Перевагою запропонованої В. Ульяновським схеми активізації архівної евристики є її універсальність, хоча розроблялась вона під певний період – Середні віки. Хронологічно підхід В. Ульяновського не "затискається" жорстко рамками "від – до". Передбачається широке охоплення не лише географічно – всі обласні архіви, а й інституціонально та тематично, предметно (музеї, бібліотеки, рукописні відділи ЦНБ та ЛНБ АН УРСР, НБ в Харкові). Окремо передбачалося підготувати покажчики по архівах Москви: ЦДАДА, ДІА м. Москви, Архіву АН СРСР (Москва, Ленінград), ЦДАЖР СРСР, покажчик по "україніці" у відділі рукописів ДГБ ім. М. Є. Салтикова-Щедріна тощо. "Результатом такої роботи може стати зведений корпус покажчиків архівних матеріалів з "україніки", побудований за хронологічним принципом", – підсумовує В. І. Ульяновський [17, с. 210].

На республіканській нараді у грудні 1988 р. було приділено увагу ще одній важливій проблемі – камеральній археографії, яка виконує завдання з описування джерел та складанням довідників і покажчиків.

В попередні роки, як і з іншими напрямками археографічної діяльності, провідну роль відігравали загальносоюзні наукові центри. Найвідомішими в справі описування рукописів в Україні були Павло Миколайович Попов (1890–1971) – український літературознавець, книгознавець, мовознавець [18, с. 423–424] та Микола Володимирович Геппенер (1901–1971) – український архівіст, палеограф, археограф [19, с. 32–37; 20, с. 143–175]. Найбільш відомою працею М. Геппенера стала книга "Слов'янські рукописи XI–XIV ст., що зберігаються у фондах Відділу рукописів Національної Бібліотеки України ім. В. Вернадського АН УРСР", яка вийшла друком у 1969 році.

Вагомий внесок у розвиток теорії і методики камеральної археографії періоду 1980-х – початку 1990-х років зробили Г. Боряк, М. Візир, Є. Гуменюк, О. Дзьобан, Л. Дубровіна, В. Свенціцька.

Сьогодні, завдяки опублікованій у 1992 році праці "Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису", одним з найбільш теоретично забезпечених та ґрунтовно розроблених практично напрямів камеральної археографії 1980-х – початку 1990-х років стала кодикографія [21].

Варто зазначити, що однією з перших в українській гуманітаристиці Л. Дубровіна, у доповіді на республіканській нараді 1988 р. "Кодикологія та комп'ютеризація: актуальні проблеми камеральної

археографії", не лише поставила питання про необхідність нових підходів в археографії, але й сформулювала концептуальні засади камеральної роботи в її кодикографічному вимірі, власне, визначила предмет наукової дисципліни та його метод. Дослідниця вже тоді наголосила на тому, що "час поставив завдання пошуку нових шляхів обробки та аналізу історичних джерел і бібліографічних даних і показав необхідність використання математичних методів та засобів обчислювальної техніки" [22, с. 212]. В практичному плані такий новаторський підхід реалізується, за Л. Дубровіною: "В ЦНБ ім. В. Вернадського АН УРСР на одному з найбільш зручних з історичної точки зору об'єктів – давній рукописній і стародрукованій книзі, яка акумулює в собі всі аспекти духовного життя суспільства, реалізує багаточисленні соціальні зв'язки та відносини. Як матеріальний факт історії, вона складається з візуально спостережуваних компонентів, які можна описати у формалізованому вигляді, уніфікувати та структурувати. В опис можна закладати і змістовну інформацію, яка на великих масивах буде неминуче зв'язуватись з елементами зовнішнього опису і відображати приховані зв'язки" [22, с. 212–213]. Ключовими позиціями кодикологічного опису є залучення "елементів текстологічного, мовознавчого, літературознавчого, історичного та мистецтвознавчого аналізу, заснованого на реєстрації спостережуваних ознак, які в поєднанні з іншими елементами опису можуть бути інтерпретовані спеціалістами" [22, с. 213].

Водночас Л. А. Дубровіна звертає увагу на те, що, "незважаючи на активну діяльність Археографічної комісії АН СРСР, яка створює зведений каталог слов'яно-руських рукописів XI–XV ст., проблеми камеральної археографії вітчизняної слов'янської (і особливо української та білоруської) рукописної книги не розроблені", тому "розвиток проблем камеральної археографії, зокрема рукописної книги, повинен стати одним з перспективних напрямків діяльності Археографічної комісії АН УРСР" [22, с. 213–214]. Завдання, поставлені Л. А. Дубровіною у 1988 році, були виконані здебільшого самою дослідницею на базі Інституту рукопису НБУ ім. В. Вернадського НАН України та співробітниками НБУВ НАНУ та архівних установ протягом наступних років.

Таким чином, є підстави стверджувати, що попри несприятливі умови розвитку теорії і методики польової та камеральної археографії в 1940–1980-х роках українським вченим спочатку вдалось пройти шлях від радянського за формою і змістом до українського комплексного наповнення науково-дослідного курсу, створити умови для "злету" археографічних досліджень на початку 1990-х рр.

Література

1. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР: в 7 т. К., 1963. Т. 2: 1942–1951 рр. 847 с.
2. Государственные архивы Украинской ССР: справочник. К.: Наукова думка, 1988. 224 с.
3. Яковенко Н. М. Про наукову коректність та культуру видань Археографічної комісії. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: тези доповідей республіканської наради* (грудень 1988 р.). Київ, 1988. С. 151–156.
4. Сохань Павло. Історична доля та шляхи розвитку української археографії / вступне слово. *Матеріали Ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії* (Київ; Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). С. 5–9.
5. Боряк Г. В. Національна архівна спадщина України та державний реєстр "Археографічна україніка". К., 1995. 348 с.
6. Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.) К., 1988. 252 с.
7. Боряк Г. В. Проблеми видання Литовської і Волинської метрик. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: тези доповідей республіканської наради* (грудень 1988 р.), К., 1988. С. 115–119.
8. Сохань П. С. Про деякі основні напрями діяльності археографічної комісії АН УРСР в світлі сучасних вимог перебудови. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку: тези доповідей республіканської наради* (грудень 1988 р.) К., 1988. С. 3–14.
9. Kennedy Grimsted Patricia. Glasnost' in the Archives? Recent Developments on the Soviet Archival Scene. *American Archivist*. Spring, 1989. Vol. 52. P. 214–236.
10. Кеннеді Грімстед Патріція. Археографія на службі імперської політики: заснування Київської Археографічної Комісії та Київського центрального архіву давніх актів. *Матеріали Ювілейної конференції, присвяченої 150-річчю Київської Археографічної Комісії* (Київ; Седнів, 18–21 жовтня 1993 р.). С. 11–33.
11. Прицак Омелян. Мій шлях історика. *Вісник АН України*. 1992. № 3. С. 52–65.
12. Архів П. С. Соханя в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Папка 3.
13. Боряк Г. В., Тодійчук О. В. Хроніка діяльності Археографічної комісії та Інституту української археографії АН України. 1987–1990. *УАЩ І* 1992. С. 454–456.
14. Боряк Г., Тодійчук О. Відновлено археографічну комісію. *Наука і культура*. Україна 23. 1989. С. 187–191.
15. Марченко Олексій. Внесок Павла Соханя у відродження української археографії: щодо діяльності археографічної комісії. *Славістична збірка*. К., 2015. Вип. 1: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м. Київ, 18 листопада 2014 р.). С. 5–12.
16. Заяць А. Є. Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 1. Археографія: навч. посіб. Львів, 2010. 120 с.

17. Ульяновський В. І. Корпус покажчиків архівних матеріалів з історії середніх віків на Україні. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку*: тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). Київ, 1988. С. 208–210.

18. Швидкий В. П. Павло Миколайович Попов. *Енциклопедія історії України*. 2011. Т. 8. С. 423–424.

19. Дубровіна Л. А. М. В. Геппенер – український архівіст і палеограф та його архівні матеріали у фондах ЦНБ ім. В. І. Вернадського АН України. *Український археографічний щорічник*. Київ, 1993. Вип. 2. С. 32–37.

20. Ульяновський Василь Іринархович. Микола Геппенер: доля вченого та його наукова спадщина. *Київська старовина*. 2002. Березень–квітень. № 2 (344). С. 143–175.

21. Дубровіна Л. А., Гальченко О. М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. Київ, 1992. 152 с.

22. Дубровіна Л. А. Кодикологія та комп'ютеризація: актуальні проблеми камеральної археографії. *Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку*: тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). К., 1988. С. 212–214.

References

1. Khronolohichne zibrannia zakoniv, ukaziv Prezydii Verkhovnoi Rady, postanov i rozporiadzhen uriadu Ukrainskoi RSR: v 7 t. K., 1963. T. 2: 1942–1951 rr. 847 s.

2. Hosudarstvennye arkhivy Ukraynskoï SSR. Spravochnyk. K.: Naukova dumka, 1988. 224 s.

3. Yakovenko N. M. Pro naukovu korektnist ta kulturu vydan Arkheohrafichnoi komisii. *Ukrainska arkheohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku: tezy dopovidei respublikanskoï narady* (hruden 1988 r.). Kyiv, 1988. S. 151–156.

4. Sokhan Pavlo. Istorychna dolia ta shliakhy rozvytku ukrainskoï ar-kheohrafiï / vstupne slovo. Materialy Yubileinoï konferentsii, prysviachenoï 150-richchiu Kyivskoi Arkheohrafichnoi Komisii (Kyiv; Sedniv, 18–21 zhovtnia 1993 r.). S. 5–9.

5. Boriak H. V. Natsionalna arkhivna spadshchyna Ukrainy ta derzhavnyi reiestr "Arkheohrafichna ukrainika". K., 1995. 348 s.

6. *Ukrainska arkheohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku: tezy dopovidei respublikanskoï narady*, hruden 1988 r.), K., 1988. 252 s.

7. Boriak H. V. Problemy vydannia Lytovskoi i Volynskoi metryk. *Ukrainska arkheohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku: tezy dopovidei respublikanskoï narady* (hruden 1988 r.), K., 1988. S. 115–119.

8. Sokhan P. S. Pro deïaki osnovni napriamy diïalnosti arkheohrafichnoi komisii AN URSR v svitti suchasnykh vymoho perebudovy. *Ukrainska arkheohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku* (Tezy dopovidei respublikanskoï narady, hruden 1988 r.), K., 1988. S. 3–14.

9. Kennedy Grimsted Patricia. Glasnost in the Archives? Recent Developments on the Soviet Archival Scene. *American Archivist*. Spring, 1989. Vol. 52. P. 214–236.

10. Kennedy Grimsted Patritsiia. Arkheohrafiia na sluzhbi imperskoï polityky: zasnuvannia Kyivskoi Arkheohrafichnoi Komisii ta Kyivskoho tsentralnoho

arkhivu davnikh aktiv. Materialy Yuvileinoi konferentsii, prysviachenoї 150-richchiu Kyivskoi Arkheohrafichnoi Komisii (Kyiv; Sedniv, 18–21 zhovtnia 1993 r.). S. 11–33.

11. Pritsak Omelian. Mii shliakh istoryka. Visnyk AN Ukrainy. 1992. № 3. S. 52–65.

12. Arkhiv P. S. Sokhania v Instytuti ukrainskoi arkheohrafii ta dzhere-loznavstva im M. S. Hrushevskoho NAN Ukrainy. Papka 3.

13. Boriak H. V., O. V. Todiichuk. Khronika diialnosti Arkheohrafichnoi komisii ta Instytutu ukrainskoi arkheohrafii AN Ukrainy. 1987–1990. UASHch I 1992. S. 454–456.

14. Boriak H., Todiichuk O. Vidnovleno arkheohrafichnu komisiiu. Nauka i kultura. Ukraina 23. 1989. S. 187–191.

15. Marchenko Oleksii. Vnesok Pavla Sokhania u vidrodzhennia ukrainskoi arkheohrafii: shchodo diialnosti arkheohrafichnoi komisii. Slavistychna zbirka. K., 2015. Vyp. 1: Zbirka statei za materialamy Pershykh Mizhdnarodnykh naukovykh Sokhanivskykh chytan (m. Kyiv, 18 lystopada 2014 r.). S. 5–12.

16. Zaiats A. Ye. Spetsialni istorychni dystsypliny. Zoshyt 1. Arkheohrafiia: navch. posib. Lviv, 2010. 120 s.

17. Ulianovskiy V. I. Korpus pokazhchykiv arkhivnykh materialiv z istorii serednikh vikiv na Ukraini. Ukrainska arkheohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku: tezy dopovidei respublikanskoi narady (hruden 1988 r.). Kyiv, 1988. S. 208–210.

18. Shvydkyi V. P. Pavlo Mykolaiovych Popov. Entsyklopediia istorii Ukrainy. 2011. T. 8. S. 423–424.

19. Dubrovina L. A. M. V. Heppener – ukrainskyi arkhivist i paleograf ta yoho arkhivni materialy u fondakh TsNB im. V. I. Vernadskoho AN Ukrainy. Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk. Kyiv, 1993. Vyp. 2. S. 32–37.

20. Ulianovskiy Vasyl Irynarkhovych. Mykola Heppener: dolia vchenoho ta yoho naukova spadshchyna. Kyivska starovyna. 2002. Berezen-kviten. № 2 (344). S. 143–175.

21. Dubrovina L. A., O. M. Halchenko. Kodykohrafiia ukrainskoi ta skhidnoslovianskoi rukopysnoi knyhy i kodykoloichna model struktury formalizovanoho opysu rukopysu. Kyiv, 1992. 152 s.

22. Dubrovina L. A. Kodykolohiia ta kompiuteryzatsiia: aktualni problemy kameralnoi arkheohrafii. Ukrainska arkheohrafiia: suchasnyi stan ta perspektyvy rozvytku: tezy dopovidei respublikanskoi narady (hruden 1988 r.). K., 1988. S. 212–214.

А. А. Маврин

кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины, заместитель директора по научной работе

Теория и методика полевой и камеральной археологии в Украине 1940–1980-х годов

В статье представлен очерк истории развития теоретических и методологических исследований в сфере археологии. В центре внимания находятся наработки украинских археологов, связанные с определением предмета и методов полевых

и камеральных исследований в период с 1940-х до конца 1980-х годов. Отмечено, что, несмотря на неблагоприятные условия, ученым удалось разработать собственные научные подходы, наполнить украинским содержанием тематику исследований и подготовить активизацию археографических исследований после обретения Украиной независимости. Сделан вывод, что и в дальнейшем необходимо изучать интеллектуальное и научное наследие разных периодов нашей истории.

Ключевые слова: *теория и методика, полевая археография, камеральные исследования.*

O. O. Mavrin

candidate of Historical Sciences, senior scientific worker, The Institute of Ukrainian Archeography named after M. S. Hrushevskiyi of the National Academy of Sciences of Ukraine, the Deputy Director in Scientific Work

Theory and methods of the field and cameral archeography in Ukraine in the 1940s – 1980s

The article presents an outline of the history of the development of theoretical and methodological research work in the field of archeography. The focus is on the achievements of Ukrainian archeographers, related to the definition of the subject and methods of the field and cameral studies during the period of the 1940s to the late 1980s. It was noted that, despite unfavorable conditions, researchers managed to develop their own scientific approaches, fill research topics with Ukrainian content and prepare activation of archeographical studies after Ukraine gained independence. It is concluded that in the future it is necessary to study the scientific heritage of different periods of our history.

Key words: *theory and methods, field archeography, cameral studies.*

УДК 95(477.51)"1943–1953"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-107-124

Є. М. Страшко

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

**Матеріально-побутові умови життя ніжинців
у контексті історії повсякдення (кін. 1943–1953 рр.)**

Автор робить спробу простежити причини акцентування уваги у пострадянській історіографії на повсякденному житті суспільства в цілому, соціальних груп чи окремих осіб. У статті обґрунтовано неспроможність ортодоксальної та застарілої методології повноцінно відтворити історію минулого без розкриття способу життя пересічних людей – їх праці та побуту, радощів і негараздів. У статті аналізуються характерні тенденції процесу відновлення та відбудови матеріальної сфери повсякденного життя ніжинців у перше повоєнне десятиліття, причини його кризового стану та гіпертрофованого ідеологічного контролю.

Ключові слова: повсякденна історія, матеріальна сфера, побут, житлове будівництво, карткова система, грошова реформа, кризовий стан, товарний дефіцит.

Перше повоєнне десятиліття стало переломним для історії кожної "маленької людини", яка хоча і перемогла у великій, світовій війні, але залишалась звичайним "гвинтиком" у злагоджено діючому механізмі сталінського управління державою Союзом Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР). Загроза Третньої світової війни підживлювалася пам'яттю недавньої війни і підтримувалася пропагандою, виправдовуючи труднощі і обмеження післявоєнного часу. Реалізація цих завдань здійснювалася за такими напрямками: насаджувалась стандартизована модель індивідуальної поведінки і цінностей, утверджувався бажаний образ думок радянської людини – працьовитість, оптимізм, пропагувалися готовність до самопожертви на заклик партії та комсомолу, героїзм.

Варто зазначити, що повоєнне десятиліття (1943–1953 рр.) – це один з найбільш складних і суперечливих періодів історії Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР). Соціальне життя країни відрізнялося духовним підйомом населення, пов'язаним з перемогою у війні, оптимістичним очікуванням світлого майбутнього, кращого життя. Проте, з іншого боку, Друга світова війна загострила велику кількість соціально-побутових проблем, мате-

ріального забезпечення українського народу. Зазначена проблема, щоправда, у загальноукраїнському контексті, стала предметом дослідження у працях О. Удода [1], В. Даниленка [2], О. Ісайкіної [3], В. Кононенка [4], О. Коляструк [5], О. Тевікової [6], Н. Шліхти [7] та ін.

Україна з великими зусиллями переходила до мирного життя. Вціліли лише 19 % від довоєнної кількості промислових підприємств [8, с. 9]. За рішеннями обкомів і райкомів компартії у роки війни з метою створення ускладнень німецькій окупаційній владі нищилася колгоспна худоба, спалювалися комори зі збіжжям. У свою чергу нацисти знищили 4 млн 497 тис. мешканців УРСР, 2 млн 300 тис. вивезли для рабської праці до Німеччини. Тим українцям, що вижили, бракувало всього – харчів, одягу, предметів першої необхідності, зрештою, елементарного житла. Руїною і згирищем стали 714 міст і селищ міського типу та понад 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств, 18 тис. лікувальних установ [9, с. 293].

Ніжин, який було звільнено від німецько-фашистських загарбників 15 вересня 1943 р., зазнав відчутних матеріальних втрат: було зруйновано 5 шкіл, 3 аптеки, 3 міські бібліотеки, 18 торгових установ, зазнали пошкоджень низка медичних закладів. Загальна кількість мешканців міста на 1 листопада 1943 року складала лише 25,3 тис. осіб [10, с. 370]. Руйнувань та збитків було завдано низці організацій та підприємств міста. Так, наприклад, в результаті пошкоджень міський водопровід лише на 60 % забезпечував потреби ніжинців у воді; було повністю зруйновано завод спиртосоків, міську електростанцію та хлібозавод. Такі ж підприємства, як олійний завод, засолзавод, клінкерний та вазовий заводи, міськпромкомбінат, відділ держмлина, м'ясокомбінат, хоча не зазнали радикальних руйнувань, проте потребували капітального та середнього ремонтів [11, арк. В]. Натомість, коли минула ейфорія перемоги, люди залишилися один на один зі своїми проблемами, цілком житейськими, буденними, але від того не менш складними. Питаннями дня ставали: де дістати хліба? де знайти житло? у що одягнутися? Вирішення цих питань перетворювалося на боротьбу за виживання, у якій все інше відсувається на другий план.

Саме у таких умовах повоєнного десятиліття формувались повсякденні практики поведінки кожного з громадян м. Ніжина, які стали суспільною жертвою вже у мирний час.

Після звільнення у місті було розпочато певні відбудовчі процеси. Виконавчий комітет Ніжинської міської Ради депутатів трудящих затвердив Постанову від 1 жовтня 1943 р. "Про очищення всіх господарських руйнувань та приведення в порядок будівель". Дана постанова регламентувала повсякденне життя ніжинців на найближ-

чий час, оскільки вона зобов'язувала робітників усіх підприємств, установ і населення м. Ніжина до 18 жовтня 1943 р. прибрати та розчистити вулиці, будівлі міста. При цьому всі працездатні ніжинці та мешканці околиць віком від 16 до 60 років мобілізувались на виконання очисних робіт і повинні були обов'язково з'явитися за викликом Відділу міського комунального господарства. Ті, хто ухилився від роботи без належної причини, притягувались до відповідальності згідно з законом військового часу [12, арк. 4]. Також для організації населення на відновлювальні роботи влаштовувались недільники, яких з вересня 1943 р. до лютого 1945 р. було проведено 18 [13, с. 370].

У 1944 р. V сесією Ніжинської міської Ради депутатів трудящих було затверджено план на подальшу відбудову міста. Перш за все, у ньому проголошувався курс на відновлення Поштової станції, відділень телеграфу, телефонного та радіовузлів, кінотеатру, низки електростанцій, водогону, Ніжинського возового заводу, міськомбінату. Депутати, за головуванням Ф. П. Герасименка, затвердили бюджет міста на 1944 рік, який становив 4 млн 334 тис. 200 крб [14].

Відповідно до економічної політики сталінського керівництва на-самперед прискореними темпами відбувалось відновлення промислових потужностей міста. Особливу роль у даному процесі відігравали новостворені артілі, в яких основну кількість робітників складали колишні військовослужбовці. Восени 1944 р. було повністю відбудовано хлібозавод, механічний завод; відновили свою роботу Ніжинський засолзавод та Ніжинський клінкерний завод. У 1945 році Ніжин зайняв перше місце серед міст області з виконання відбудовчого плану, а підприємства міста випустили продукції на 12 млн крб, збільшивши показники 1944 р. на 41,5 %. [15, с. 371]. Загалом, відновлення промислових підприємств відбувалося доволі швидкими темпами, адже в 1946 р. було затверджено план четвертої п'ятирічки на 1946–1950 рр. Саме такі прискорені темпи відбудови і були визначальним фактором якості життєвого рівня кожного ніжинця.

Однією з основних повоєнних соціальних проблем була гостра нестача житла та нормальних комунікацій. За роки окупації міста Ніжина німецькими військами було повністю зруйновано 75 будинків загальною площею 9400 м кв., зазнали пошкоджень та потребували капітального ремонту 225 будинків загальною площею 29 тис. 333 м кв. Було зруйновано шляхового господарства 10 тис. м кв., в тому числі мостів 870 м кв. Ніжинським міськвиконкомом було затверджено витрати на капітально-відбудовчі роботи по житловому фонду на 1944 р. – 2 млн 446 тис. 524 крб. Дані кошти розподілялись і на загальний благоустрій міста [16, арк. 22].

Для виконання ремонтних робіт запроваджувалися плани на відбудову. Станом на 1 серпня 1946 р. потрібно було побудувати по місту та району 96 житлових, 27 виробничих, 5 культурних будівель та виконати план з вироблення 583 тис. шт. сирцю цегли. Крім того, у Ніжинському районі було розпочато будівництво 124 житлових, 18 виробничих, 5 культурних будівель. З бюджету міста у липні 1946 р. вже було виділено лише 522 тис. крб на благоустрій міста, з них 176 тис. – на ремонтні роботи. Передбачалось, що до 1 жовтня повинно бути відремонтовано 1 тис. 170 м кв. житлової площі [17].

Проте проголошені плани не були виконані повністю. Причинами їх невиконання були: недостатнє фінансування, недбале ставлення робітників до поставлених для них завдань, що пояснюється перш за все відсутністю ентузіазму, та матеріальних заохочень з боку радянської влади; брак будівельних матеріалів. Загалом, плани на відбудову, які встановлювались, були завищеними, відірваними від реальної ситуації, що складалась в країні. Не допомагали ї заклики преси: "Посилити темпи будівництва та ремонту!" Лише з червня 1948 р. ситуація почала змінюватись на краще, було відремонтовано 9 житлових будинків, 7 – побілено [18].

Натомість самі по собі ремонтні роботи не могли поліпшити рівень побутових умов життя громадян міста. Так, за спогадами В. Й. Томека, який разом із родиною проживав у багатоквартирному будинку в районі залізничного вокзалу, житлові умови були жахливими. У будинку, де мешкала його родина, було 3 кімнати по 20 кв. м кожна. У кожній з кімнат проживала сім'я. Комунальних зручностей не було ніяких, туалет і вода з колонки були на вулиці. Спільною для всіх сімей була одна кухня.

Додамо, що значної уваги радянського уряду потребував розвиток індивідуального житлового будівництва. Так, Раднаркомом СРСР було виділено 2 млн 200 тис. крб на індивідуальне житлове будівництво, крім того, Держбанком почали виділятися кошти у формі позики на будівництво у розмірі до 10 тис. крб терміном на 7 років. Також було передбачено низку пільг. Наприклад, на тих, хто почав забудову у 1944–1947 рр., не поширювалось оподаткування землі, на якій проводилась забудова; також для інвалідів війни ліс на забудову виділявся безкоштовно. Даний напрям допомоги продовжувався в 40-х – на поч. 50-х рр. [19]. За даними преси, тільки у 1950 р. містяни Ніжина і робітники прилеглих селищ збудували для себе понад 3 млн м кв. житлової площі [20]. Враховуючи те, що загальна кількість населення міста без прилеглих селищ на 1950 р. складала близько 40 тис. осіб, то цифра у 3 млн м кв., напевно,

виглядає суттєво завищеною [21, с. 372]. Наведений факт є яскравим прикладом фальсифікації даних, що їх подавала місцева преса.

Одним з найважливіших факторів, що визначають повсякденне життя людини, є забезпечення її продуктами харчування. У післявоєнні роки в Радянській Україні спостерігалось різке зниження рівня споживання продуктів, через їх значну нестачу, що особливо стало відчутним у кінці 1946 р. 27 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) ухвалили Постанову "Про економію витрачання хліба в країні", за якою було визнано за необхідне зменшити витрати державних хлібних ресурсів, зняти у містах і робітничих селищах з пайкового забезпечення хлібом частину непрацюючих дорослих і урізати іншим утриманцям норми видачі хліба за картками. Починаючи з 1 листопада 1946 р., в Україні при випіканні хліба до житнього або пшеничного борошна домішували 40 % вівсяного, ячного та кукурудзяного [22].

Незважаючи на тяжку посуху 1946 р., особливо у південних та східних областях України, обов'язкові поставки сільськогосподарської продукції не були зменшені. Загальний результат цієї сталінської політики – майже 1 млн осіб не пережили найтяжчу зиму 1946–1947 рр. і померли від голоду [22, с. 60].

Хоча у Ніжині офіційно не було зафіксовано випадків голодної смерті чи дистрофії, про наявну продовольчу кризу дають право говорити низка фактів. Зокрема, важливим чинником низького життєвого рівня населення були численні крадіжки. Саме у період продовольчої кризи та голоду в Україні 1946–1947 рр., згідно з опрацьованими джерельними матеріалами, у Ніжині збільшується кількість заяв від постраждалих, в яких йдеться про викрадення у них хлібних карток, за якими їй видавався хліб. Викрадали картки, в основному, на місцевому колгоспному ринку, в громадському транспорті. Наприклад, у мешканки м. Ніжина П. було викрадено на колгоспному ринку 3 невикористані хлібні картки, 2 робочі та 1 учнівська. Схожа ситуація сталась і на станції Ніжин – залізничному вокзалі, де в громадянина Н. було викрадено хлібні картки – одна 500 г, інша 300 г, дві – 400 г. Влада почасти з розумінням ставилась до таких випадків девіантної поведінки населення, тому при поданні заяви до міліції Виконком миськради на прохання громадян поновлював втрачені картки [23, арк. 120].

Аналізуючи архівні джерельні матеріали та спеціальну історичну літературу з даної проблеми, свідчення очевидців, можна стверджувати, що у м. Ніжині наявна значна продовольча криза, однак за рахунок отримання на підприємствах та в організаціях міста продо-

вольчих карток, родини з невеликих земельних наділів мешканці міста мали змогу хоча б частково задовольнити свої найнеобхідніші харчові потреби.

Довгоочікуване скасування карткової системи на продукти харчування, хліб та промислові товари було задеклароване Постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) "Про проведення грошової реформи і скасування карток на продовольчі і промислові товари" від 14 грудня 1947 р. Того ж дня 1947 р. увечері її текст передали по радіо, а наступного дня – опубліковано у центральній та місцевій пресі. Відтепер держава зняла з себе безпосередню відповідальність, яка тривала понад 6 років, за постачання населення товарами [24]. У даному документі декларувалося: "По-перше. Продаж продовольчих та промислових товарів буде проводитись шляхом відкритої торгівлі без карток. По-друге. Впроваджуються єдині роздрібні ціни замість наявних комерційних та пайкових цін. По-третє. Єдині ціни на хліб та крупу встановлюються на більш низькому рівні, ніж нинішні ціни, причому пайкові ціни на хліб знижуються у середньому на 12 %, на крупу – на 10 %, а порівняно з нинішніми комерційними цінами знижуються більш як у 2,5 рази. По-четверте. Єдині ціни на інші продовольчі товари в основному зберігаються на рівні діючих пайкових цін. По-п'яте. Єдині ціни на промислові товари встановлюються на дещо підвищеному рівні порівняно з низькими пайковими цінами, а порівняно з комерційними цінами знижуються у середньому більш як у 3 рази..." У Ніжині діяло 11 пунктів обміну, які працювали з 9 год ранку до 5 год 30 хв вечора [25]. Обмін грошей повною мірою не був проведений з урахуванням всіх поставлених завдань, оскільки деяка частина населення не мала змоги дістатись до пунктів обміну. Більшість просто боялась того, що в результаті обміну їм доведеться пред'явити великі суми власних заощаджень, а це, зрозуміло, викликало б зацікавленість органів міліції та міськпарткому. Не аналізуючи далі зміст постанови, зазначимо лише одне – вона була, справді, вкрай необхідна й очікувана громадянами. Але це не означало, що скасування карткової системи та грошової реформи остаточно вирішило питання забезпечення населення усім необхідним у повоєнний період. До того ж обмін грошей 1947 р., коли частина громадян знецінила свої заощадження, посіяв недовіру серед населення до грошових реформ загалом.

Своєрідне та не абияке місце у повсякденному "виживанні" населення також займали: міський базар, передсвяткові ярмарки, заклади громадського харчування, магазини. Базар і ярмарки – це ознаки життєвої динаміки, а місця громадського харчування – чайні,

кафе, буфети, столові – збирали людей різних верств та інтересів, що прагнули не лише задовольнити свої харчові потреби, а й культурно відпочити.

Місцевий базар був місцем, де можна було придбати продукти харчування та деякі речі побуту, здебільшого виготовлені кустарним шляхом. На ринку, в основному, ніжинці купували овочі, фрукти, м'ясо, молоко та молочні продукти. Однак завжди існувала небезпека того, що товар виявиться незадовільної якості, особливо це стосується м'ясних та молочних продуктів. Більшість продуктів мали проходити санітарну перевірку, але вже з перших місяців після звільнення Ніжина від німецько-фашистських загарбників дані перевірки проводились нерегулярно. Це призводило до того, що місцями продажу продукції ставала не територія ринку, а вулиця Базарна та прилеглі до неї території. Ситуація у перші повоєнні місяці настільки загострилась, що міськвиконком видав розпорядження, згідно з яким на ринку нагляд за нелегальними та не перевіреними санітарною службою товарами мала проводити також міліція [26, арк. 1–2]. Незадовільним залишався й рівень санітарних норм на території базару: бруд, нечистоти, сміття, завжди були ворогом дирекції ринку, на адресу якої постійно направлялись звинувачення у неякісній роботі, оскільки вона не могла організувати роботи з прибирання території ринку, не вистачало прибиральників та й самі місця для торгівлі не були належним чином обладнані. Ринок працював з 7.00 до 18.00. Цього часу було вдосталь для того, щоб придбати необхідні товари [68]. Торгівлею на ринку займались переважно колгоспники з приміських сіл і району, хоча й мешканці Ніжина теж реалізовували власну продукцію. Зокрема, надлишковий продукт можна було одержати з власних присадибних ділянок, які надавались кожному бажуючому.

Перерозподіл земельних угідь було проведено ще у 1944 р., коли, згідно з постановою виконкому міської Ради депутатів трудящих "Про виділення земельних наділів під індивідуальні городи", кожен бажуючий міг отримати відповідну ділянку землі. Передбачалось виділення 285 га на облаштування городів з міського земельного фонду. Встановлювались певні обмеження, згідно з якими не більше 0,15 га та не менше 0,05 га надавалось кожному члену сім'ї для обробітку [27, арк. 24]. Але земельні наділи не завжди надавались тим, хто цього бажав, насамперед це стосується підприємств та організацій міста, яких зобов'язували обробляти виділені ділянки. Так, "Маслозаводу № 14" для ведення допоміжного господарства було виділено 15 га земельних угідь, працівникам вокзалу ст. Ніжин –

7 га, засолзаводу – 25 га, підприємствам Чернігівторгу – 34 га, навіть, Будинку інвалідів та дитбудинку – по 7 га відповідно [28, арк. 80]. Пояснюється це тим, що більшість невеликих провінційних міст, як Ніжин, мали аграрно-індустріальний тип розвитку. В таких містах населення звикло працювати на землі, мати власні невеликі господарства, а радянська влада, користуючись цим, намагалась організувати у власні резерви додаткові поставки продовольства.

Ніжинці, які прагнули заробити додаткові кошти легальним підприємницьким шляхом, офіційно торгувати на ринку та надавати послуги, мали зареєструватися у фінансовому відділі міськвиконкому. Плата за місце торгівлі була високою – за одне місце, зайняте лотками з продуктами, – 120 крб на місяць, за місце чистильника взуття з торгівлею – 40 крб та за відкриття місця під фотопослуги – теж 40 крб за місяць роботи. Приміром, високою також була орендна плата місця під кіоски-ларки: за 1 м кв. – 12 крб, за фотопавільйон – 8 крб 50 коп за 1 м кв. за місяць роботи [29, арк. 371]. Тому й не викликає подиву, що більшість торгових одиниць, в яких товарообіг був значним, знаходились під монополією держави. Щоб процес нагромадження коштів у населення залишався під контролем держави, систематично проводились податкові обліки, які знаходились в юрисдикції міського фінансового відділу виконкому депутатів трудящих [30, арк. 390].

До протизаконних засобів підробітку, або "нетрудових доходів", окрім несплати податку за місце торгівлі, можна віднести також більш серйозні злочини – самогоноваріння та спекуляцію. Виконкомом Ніжинської міської ради депутатів трудящих було видано постанову від 2.12.1943 р. "Про заборону самогоноваріння та його продаж", в якій заборонявся продаж та виготовлення самогону, встановлювався штраф у розмірі 100 крб, кримінальна відповідальність або примусові роботи строком 1 місяць, залежно від тяжкості злочину. Прикладом є лист-скарга до редакції газети "Радянський Ніжин" мешканки м. Ніжин Г. Тітенко, в якому зазначалось: "В цьому році колгоспники стали вивозити більше продуктів на базар, ніж у минулому. Але поряд з колгоспною торгівлею на базарі ще й досі орудують спекулятивні елементи. Вони продають за підвищеними цінами сірники, гас, голки, мило, соду, галоші та інші товари. Хоча недавно виконком міської Ради депутатів трудящих у своїй постанові заборонив торгівлю товарами, які куплені в магазині" [31]. І все ж населення свідомо йшло на ризик, прагнучи покращити своє матеріальне становище. Адже спекуляція була закономірним супутником радянської економіки, в якій панував дефіцит на товари широкого вжитку.

На шляху до стабілізації ситуації в суспільстві радянське керівництво мусило приймати постанови, які, як гадалось, мали запобігти перевитратам у сфері торгівлі. Постанова Ради Міністрів СРСР № 3867 від 14 грудня 1947 р. "Про норми продажу продовольчих та промислових товарів в одні руки", що встановила граничні норми продажу одній особі: хліб печений – 2 кг; крупа, макарони – 1 кг; м'ясо і м'ясопродукти – 1 кг; ковбасні вироби і копченості – 0,5 кг; сметана – 0,5 кг; молоко – 1 л; цукор – 0,5 кг; бавовняні тканини – 6 м; нитки – 1 коток; панчохи – шкарпетки – 2 пари; взуття шкіряне, текстильне, гумове – по 1 парі кожного; мило господарське – 1 брусок; мило туалетне – 1 брусок; сірники – 2 кор.; керосин – 2 л тощо. Проте середня заробітна плата робітника чи службовця не зросла і становила від 350–500 крб. Вказані норми поширювалися і на кооперативну торгівлю у сільській місцевості. Більша частина цих норм діяла протягом десятиліття і була скасована тільки наказом Міністерства торгівлі СРСР № 306 від 13 серпня 1958 р. [32, с. 317].

І все ж, незважаючи на жорстко нормоване постачання населення продуктами першої необхідності, за 1946–1950 рр. кількість продовольчих магазинів у Ніжині поступово зросла до 87. Наприклад, було відкрито нові магазини по вул. Червоні партизани, на Базарній площі – двоповерховий магазин та низка інших. На 1950 р. міський товарообіг досяг 60 млн крб. У державних магазинах населення купувало переважно хліб, цукор, кондитерські вироби, рибу, м'ясо, на базарі – картоплю та інші овочі, фрукти, молоко, яйця. У міських крамницях, окрім харчів, можна було купити також і промислові товари та парфумерію. Створювались магазини також при артілях міста. Наприклад, при артілі "Стахановець" було реалізовано продукції на 45 тис. крб, причому на 40 тис. крб реалізував Ніжинторг [33, с. 521].

Завдяки аналізу статистичних даних ми маємо змогу простежити динаміку зміни цін продовольчого кошику у досліджуваній період, наприклад, згідно зі встановленими цінами на друге півріччя 1940 р., "Макарони звичайні із пшеничної муки I сорту" коштували 3 крб 50 коп за 1 кг, а вже станом на 1 квітня 1953 р. їх ціна зросла до 4 крб 30 коп; "Лящ заморожений великий" у 1940 р. коштував 4 крб 80 коп, в 1953 р. ціна зросла майже удвічі і становила 7 крб 20 коп; найбільше динаміка зміни цін вплинула на солодоші: так, "Монпансьє льодяникове необгорнуте вищого сорту" у 1940 р. коштувало 5 крб 60 коп за 1 кг, а в 1953 р. – 11 крб 20 коп. Високою залишалась ціна на "Чай чорний байховий грузинський I сорту" 1940 р. – 80 крб за 1 кг, а в 1953 р. – 84 крб. Натомість, деякі товари з часом навіть здешевшали. Так, "Сосиски руські" на друге півріччя

1940 р. коштували 15 крб за 1 кг, а станом на 1 квітня 1953 р. ціна на них знизилась до 13 крб 30 коп [34, с. 103].

Загалом, з моменту скасування карткової системи 16 грудня 1947 р. до 1 квітня 1953 р. ціни змінювалися 6 разів [35, с. 123].

Зазначимо, що цінова політика в умовах неринкової економіки була потужним важелем у руках держави, що дозволяла не тільки вирішувати суто економічні проблеми (наприклад, регулювати попит і пропозицію на товари), а й маніпулювати громадською думкою. Сталінські зниження цін пережили свій час, їх ідеологічний вплив на сучасників виявився настільки глибоким, що до цього часу значна частина людей старшого покоління посилається на ці зниження як на головний аргумент турботи Сталіна про благо народу.

Коротко зупинимося на питанні якості продукції, що реалізовувалась у мережі магазинів Ніжинторгу. Насамперед, виділимо стратегічно важливий продукт для населення – хліб. Хліб у місті був поганої якості, і така ситуація залишалась незмінною протягом всього досліджуваного періоду. З 1944 р. до хліба почали додавати домішки картоплі, кількісне співвідношення яких мало відповідати категорії населення, якій воно відпускалось. Наприклад, такій категорії населення, як робітники, інваліди війни, сім'ї військовослужбовців, службовці, співвідношення борошна і картоплі становило 75/25 %; категорії населення утриманців – 50/50 % [36, арк. 27]. У скарзі на якість хліба, датованій 1949 р., зазначалося, що хлібокомбінат зовсім не випускає білого вагового хліба, який необхідний лікарням, дитячим садкам та яслам [37, арк. 81]. Підтвердженням цілеспрямованого зниження якості хліба та хлібопродуктів було розпорядження міськвиконкому "Про розпорядження фондів муки для хлібозабезпечення на першу половину листопада 1951 р.", згідно з якою із 83 т, що виділялись хлібокомбінату – 61,1 т житнього борошна, а борошна вищого ґатунку – лише 1,1 т, решта від загальної маси – це борошно першого і другого ґатунку, житня висівка тощо [38, арк. 38]. Але якість хліба не завжди залежала від розпоряджень "згори". Вона нерідко була наслідком халатності самих працівників хлібокомбінату. Траплялись випадки, коли у хліб потрапляли сторонні предмети. Наприклад, у 1948 р. у булочці була виявлена 5-грамова гиря, в інших хлібопродуктах – шматок паклі, щетина зі щітки, шматок дерева завдовжки 8 мм, а в 1949 р. – навіть 10 см мотузки [39, арк. 81]. Як бачимо, якість продукції залежала від багатьох чинників, які взаємопов'язані між собою. Міські служби мали робити все, щоб покращити якість товарів, однак у їх роботі завжди були недоопрацювання: недостатній контроль з боку адміністрації комбінату за

технологічним процесом при виробництві хлібопродуктів, невиконання працівниками своїх виробничих обов'язків та недотримання санітарних норм.

Як свідчать архівні матеріали, досить часто у місті організовувались передсвяткові ярмарки, на яких, звичайно, вибір товарів був кращим та й ціни не таким високими. Загалом, ярмарки організовувались перед великими державними святами. Так, 25 квітня 1946 р. було проведено Першотравневий ярмарок, загальний товарообіг якого склав 1 млн крб. На ярмарки велику кількість продукції привозили для реалізації мешканці навколишніх колгоспів. Також влаштовувались передшкільні ярмарки, де продавалось шкільне приладдя, одяг. Але їх торгівля обмежувалась тими товарними податками, які накладались на продукцію та на місце для торгівлі. Існували випадки, коли адміністрація ринку підвищувала податкові збори без належного для цього дозволу [40].

Особливу роль у харчовому забезпеченні населення займало громадське харчування. Мережа громадського харчування після війни відновлювалась надто повільно і мало сприяла покращенню побуту населення. На 1 січня 1941 р. в УРСР налічувалося 6 тис. 626 їдалень, 7 тис. 39 буфетів та закусточних. На 1 січня 1946 р. було відбудовано 8 тис. 867 одиниць (65 % повоєнного рівня), у тому числі 6 тис. 109 їдалень (92,2 %), 2 тис. 758 буфетів та закусточних (39,2 %). Станом на травень 1946 р. в республіці працювали 98 ресторанів, 377 комерційних чайних [41, с. 318].

У Ніжині, станом на 1950 р., працювало 29 закладів громадського харчування, з них чайних – 4, закусточних – 9, столових – 7, буфетів – 10, лоткової розносної торгівлі – 2, ларків – 7 [42, арк. 14]. Так, у місті відкрилась нова їдальня по вулиці Гербелівській № 5 для студентів медичної школи та сільськогосподарського технікуму, готували там 2 рази на день. Того ж року на свято 9 травня почала працювати нова чайна по вулиці Гоголівській. У ній побувала велика кількість відвідувачів; вже за 7 днів роботи було зароблено 90 тис. 650 крб, щодня її відвідувало понад 3 тис. осіб. Родзинкою цієї чайної було те, що тут завжди грав джаз, про це населення інформувала місцева преса [43].

Відкриття нових закладів громадського харчування відбувалося й надалі, хоча кількість їх не відповідала якості. Замість подяк від громадян почали надходити скарги. В основному вони стосувалися незадовільного обслуговування клієнтів, одноманітного меню, обважування та низької якості продукції, неорганізованості роботи загалом. Прикладом є звіт про роботу шкільних буфетів і буфетів

технікумів, де навіть не пропонувався чай, скарги на дуже низький рівень асортименту товарів, малу кількість хлібобулочних виробів, у буфетах не реалізовувалась молочнокисла продукція, а сама продукція закуплялась не на підприємствах міста, а на колгоспному ринку [44, арк. 188]. Крім того, хоча радянська преса запевняла ніжинців, що громадське харчування приносить величезні прибутки державі, але насправді станом на перший квартал 1947 р. прибутки в чайних впали на 40 %, якщо порівнювати їх із 1946 р.

У повоєнний час досить гостро стояла проблема із забезпеченням населення товарами легкої промисловості – одягом, тканиною, меблями та іншими непродовольчими товарами. Як виявилось, забезпечення одягом стало не менш складним завданням, ніж забезпечення житлом. Нерідко за нестачі одягу навіть перешивалися військові шинелі. Частіше купували не готовий одяг, а тканину, з якої одяг шили самі або на замовлення.

Тканинами, які користувалися попитом, були сатин, бавовна, шерсть, крепдешин, крепсатин, маркізет, штапель, кашемір. Багато людей перешивали на цивільний одяг військові шинелі. Загалом, форми одягу залишалися традиційними: жіночі сукні, блузки, спідниці, сарафани, чоловічі сорочки, брюки, костюми. Зимовий одяг включав пальта, тельняшки, бушлати ("москвички"), фуфайки, шуби, цигейки "під мутон". Серед головних уборів розповсюдженими були кашкети, шапки-вушанки, хустки, капелюшки (фетрові або з панбархату), берети; а серед взуття – гумові, хромові чоботи, черевики на шнурках, туфлі, валянки, галоші та бурки [45, с. 325].

Випущений 7 липня 1945 р. перший номер Всесоюзного журналу "Журнал мод", зважаючи на недоступність одягу, виглядав як насмішка, але більшою мірою як популізм. Його відстороненість від реалій післявоєнного повсякдення засвідчував загальний тираж – 10 тис. примірників, зважаючи на багатомільйонну читацьку аудиторію СРСР, а також той факт, що навіть тираж районної газети "Радянський Ніжин" складав 3 тис. примірників. "Непідйомною" була і ціна журналу – 75 крб, що складало майже половину заробітної плати рядового робітника. "Журнал мод" мав за мету виховати смак до гарного одягу, культурних речей і також продемонструвати методи найбільш економного і раціонального використання тканин, пряжі та хутра. Але, звісно, потрібно враховувати, що даний журнал мав більше галузевий характер, розраховувався не на масового читача, був пропагандистським засобом в умовах тотального дефіциту.

Однією з показових ознак матеріального добробуту населення міста у повсякденному житті є наявність особистого транспортного

засобу. Мати власний автомобіль або мотоцикл у післявоєнний час було практично неможливо, що пояснювалося як занадто високою ціною на автомобілі чи інші моторні транспортні засоби, так і їхньою відсутністю на ринку товарів. У такому провінційному місті, як Ніжин, у повоєнний період найбільш розповсюдженим видом транспорту залишались велосипеди, мотоцикли, воли, коні, корови та лише поодинокі автомашини, здебільшого вантажні, зрідка – легкові. Першочергово була проведена реєстрація та техогляд автотранспорту ніжинців, що був у власності держави. Згідно з виконаними діями у місті станом на 1 січня 1945 р. було 22 автомашини, з яких 16 – на ходу, а це лише 72 % від загальної кількості. Підприємствам було оголошено догани за те, що вони не проводять своєчасного ремонту автомобілів [46, арк. 204]. Встановлювався також податок з транспорту: на авто – 16 крб, мотоцикли – 7, велосипеди – 7, на коней – 150 та на волів – 30 крб. Щорічно мав проводитись техогляд транспорту [47, арк. 16].

Рух транспорту регламентувався: наприклад, було видано Постанову "Про заборону руху всіх видів транспорту (авто і мотоциклів, тракторів) по вул. Гоголя" від 5 серпня 1944 р. Отримати дозвіл на проїзд можна було тільки у Ніжинському відділі НКВС (Народний комісаріат внутрішніх справ). У 1950 р. було оголошено про обов'язкову реєстрацію велосипедів та встановлювались правила руху. Всі громадяни міста Ніжин, підприємства та організації, які мали у власності велосипеди, повинні були зареєструвати їх у комунальному відділі міськвиконкому. При реєстрації на кожен велосипед видавався спеціальний номер, рух по місту без даного номера було заборонено. Не дозволявся також рух велосипедом по тротуарах, площі Франка, алеях, скверах, бульварах і садах; у вказаних місцях можна було тільки вести поруч біля себе велосипед. Для порушників закону встановлювався штраф у розмірі 100 крб чи 15 діб трудових робіт [48, арк. 46]. Регламентація транспортної системи міста була стратегічно важливим аспектом функціонування всіх суб'єктів господарчої діяльності, тому їй і відводилось чільне місце при вирішенні основних проблем матеріального забезпечення.

Період повоєнної відбудови народного господарства яскраво продемонстрував ставлення радянської влади до потреб пересічного громадянина держави. Перед ніжинцями постало надскладне завдання з відновлення промислового потенціалу краю, адже Ніжин був одним із найважливіших центрів господарчого та промислового життя Чернігівщини. Цифри говорять самі за себе: станом на 1950 р. у місті вже діяло 1 підприємство загальносоюзного значення, 9 – респу-

бліканського, 6 – обласного та 17 – місцевого [49, арк. 2]. Тому й не дивно, що уряд не надавав матеріальній сфері повсякденного життя громадян чільне місце у відбудовчих процесах, їй відводилась другорядна, дотична роль. Тому відновлення житлового фонду міста, урегулювання економічних процесів у місті відбувалось повільно. Значна провина у затягуванні відбудовчих процесів залежала від місцевого керівництва, що неналежним чином виконувало свої посадові обов'язки.

Намагання тоталітарної влади оптимізувати продовольче питання шляхом реорганізації карткової системи розподілу продуктів, товарів та послуг, проведення грошової реформи, з притаманними їй адміністративно-командними методами, вело в цілому до погіршення ситуації. Натомість результат – дефіцит на товари широкого вжитку, тоді як мережа магазинів, кількість місць громадського харчування у місті збільшувалась.

Матеріальне забезпечення повсякденного життя ніжинців у перше повоєнне десятиліття перебувало у кризовому стані. Навіть ті заходи, що їх впроваджувало радянське керівництво, не допомогли підвищити життєвий рівень громадян. Після війни населенню доводилось фактично "виживати". Ситуацію можливо було вирішити лише шляхом переорієнтації фінансування матеріальної сфери життя кожного громадянина із залишкового принципу на пріоритетний напрямок державної політики.

Література

1. Удод О. А. Історія повсякденності як методологічна проблема. *Доба*. Черкаси, 2002. № 3.
2. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.). *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. Київ, 2005. Вип. 9. С. 3–16.
3. Ісайкіна О. Побут міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.). *Історія повсякденності: теорія та практика*: матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Переяслав-Хмельницький, 2010. 246 с.
4. Кононенко В. В. Суспільно-політичні настрої та моральний стан населення України в повоєнний період (1945–1953 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Вінниця, 2004. 196 с.
5. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. Харків, 2008. 120 с.
6. Тевікова О. Матеріально-побутові умови життя українців у контексті дослідження повсякденності (1953–1964 рр.). *Український історичний збірник*. Київ, 2009. Вип. 12. С. 244–252.
7. Шліхта Н. Історія радянського суспільства: курс лекцій. 2-ге вид. Харків: Акта, 2015.

8. Ковпак Л. Соціально-побутові умови життя населення України в 2-й половині ХХ ст. (1925–2000 рр.). Київ: Інститут історії НАН України, 2003. 250 с.
9. Петренко Л. Ніжин із глибини віків... Матеріали з краєзнавства Ніжина. Ніжин, 2008. 412 с.
10. Там само.
11. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині (далі – ВДАЧОН). Ф. Р-5293. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 8.
12. Там само. Спр. 3.
13. Петренко Л. Вказана праця.
14. Олійник В. V сесія Ніжинської міської Ради. *Радянський Ніжин*. 1944. 27 квітня.
15. Петренко Л. Вказана праця.
16. ВДАЧОН. Оп. 2. Спр. 16.
17. Слоніцький Г. Виконати плани будівничих робіт. *Радянський Ніжин*. 1946. 18 липня.
18. Максимова О. Посилити темпи будівництва та ремонту. *Радянський Ніжин*. 1951. 2 березня.
19. Покошевич Ю. Державна допомога індивідуальному житловому будівництву. *Радянський Ніжин*. 1944. 25 листопада.
20. Майборода Г. Спорудження індивідуального житла. *Радянський Ніжин*. 1951. 2 березня.
21. Петренко Л. Вказана праця.
22. Ковпак Л. Голод 1946–1947 рр. в Україні: влада і людина. Київ, 2008. Вип. 13. С. 57–64.
23. ВДАЧОН. Оп. 1. Спр. 85.
24. Гальченко С. І. Скасування карткової системи в повосенній Україні. Тернопіль, 2002. Вип. 2.
25. Грошова реформа. *Радянський Ніжин*. 1947. 16 грудня.
26. ВДАЧОН. Оп. 2. Спр. 11.
27. Там само. Оп. 1. Спр. 16.
28. Там само. Оп. 1. Спр. 43.
29. Там само. Спр. 101.
30. Там само.
31. Чому не борються зі спекулянтами. *Радянський Ніжин*. 1948. 13 лютого.
32. Пovoєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2010. Кн. 1. 351 с.
33. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. Київ, 1990. 1005 с.
34. Советская жизнь. 1945–1953 / сост. Е. Ю. Зубкова, Л. П. Кошелева и др. Москва, 2003. 720 с.
35. Там само.
36. ВДАЧОН. Оп. 1. Спр. 16.
37. Там само. Оп. 1. Спр. 147.
38. Там само. Оп. 1. Спр. 258.
39. Там само. Оп. 1. Спр. 147.
40. Бугай К. Першотравневий ярмарок. *Радянський Ніжин*. 1946. 26 квітня.

41. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2010. Кн. 1. 351 с.
42. ВДАЧОН. Оп. 1. Спр. 215.
43. Опанасенко М. Громадське харчування. *Радянський Ніжин*. 1946. 17 травня.
44. ВДАЧОН. Оп. 1. Спр. 181.
45. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) / відп. ред. В. М. Даниленко. Київ, 2010. Кн. 1. 351 с.
46. ВДАЧОН. Оп. 7. Спр. 28.
47. Там само. Оп. 2. Спр. 16.
48. Там само. Оп. 1. Спр. 179.
49. Там само. Оп. 1. Спр. 215.

References

1. Udod O.A. Istoriia povsiakdenosti yak metodolohichna problema // Doba. – Cherkasy. – 2002. № 3.
2. Danylenko V. Povsiakdenne zhyttia ukrainskykh selian u povoiennyi period (1945–1953 rr.) // Ukraina KhKh st.: kultura, ideolohiia, polityka. K., 2005. Vyp. 9. s. 3–16.
3. Isaikina O. pobut miskoho naselennia Ukrainy v povoiennyi period (1945– 1955 rr.) / Istoriia povsiakdenosti: teoriia ta praktyka. Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii. – Pereiaslav – Khmelnytskyi, 2010. 246 s.
4. Kononenko V. V. Suspilno – politychni nastroi ta moralnyi stan naselennia Ukrainy v povoiennyi period (1945–1953 rr.) Dys. Kand. ist. nauk: 07.00.01. – Vinnytsia, 2004. – 196 s.
5. Koliastruk O. Istoriia povsiakdenosti yak ob'ekt istorychnoho doslidzhennia: istoriohrafichnyi i metodolohichni aspekty. Kharkiv. 2008. 120 s.
6. Tevikova O. Materialno – pobutovi umovy zhyttia ukrainsiv u konteksti doslidzhennia povsiakdenosti (1953 – 1964 rr.) // Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. Vyp. 12. – K., 2009. – s. 244 – 252.
7. Shlikhta N. Istoriia radianskoho suspilstva: Kurs lektsii. – 2-he vyd.- Kharkiv: "Akta", 2015.
8. Kovpak L. Sotsialno – pobutovi umovy zhyttia naselennia Ukrainy v 2-i podlovyini KhKh st. (1925–2000 rr.) K., Instytut istorii NAN Ukrainy. 2003. 250 s.
9. Petrenko L. Nizhyn iz hlybyny vikiv... Materialy z kraieznavstva Nizhyna. Nizhyn, 2008. 412 s.
10. Там само.
11. Viddil derzhavnogo arkhivu Chernihivskoi oblasti v misti Nizhyni (dali - VDACHON), f. R – 5293, op.1, spr. 14, ark. 8.
12. Там само, spr. 3.
13. Petrenko L. Vkazana pratsia.
14. Oliinyk V. V sesiia Nizhynskoi miskoi Rady // Radianskyi Nizhyn. – 1944. – 27 kvitnia.
15. Petrenko L. Vkazana pratsia.
16. VDACHON, op. 2, spr. 16.

17. Slonitskyi H. Vykonyty plany budivnychkykh robit // Radianskyi Nizhyn-1946. – 18 lypnia.
18. Maksymova O. Posylyty tempy budivnytstva ta remontu // Radianskyi Nizhyn. – 1951. – 2 bereznia.
19. Pokoshevykh Yu. Derzhavna dopomoha individualnomu zhytlivomu budivnytstvu // Radianskyi Nizhyn. – 1944. – 25 lystopada.
20. Maiboroda H. Sporudzheniia individualnoho zhytla // Radianskyi Nizhyn. – 1951. – 2 bereznia.
21. Petrenko L. Vkazana pratsia.
22. Kovpak L. Holod 1946 – 1947 rr. v Ukraini: vlada i liudyna. – Vyp. 13. – K., 2008. – s. 57–64.
23. VDACHON, op.1, spr.85.
24. Halchenko S.I. Skasuvannia kartkovoï systemy v povoiennii Ukraini. – Vyp. 2. – Ternopil, 2002.
25. Hroshova reforma // Radianskyi Nizhyn. – 1947. – 16 hrudnia.
26. VDACHON, op. 2, spr.11.
27. Tam samo, op.1, spr.16.
28. Tam samo, op. 1, spr.43.
29. Tam samo, spr. 101.
30. Tam samo.
31. Chomu ne boriutsia zi spekuliantamy // Radianskyi Nizhyn. – 1948. – 13 liutoho.
32. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druga polovyna 1940–kh – seredyna 1950–kh rr.) / Vidp. red. V.M. Danylenko. – Kn. 1. – K., 2010. – 351 s.
33. Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyi dovidnyk. – K., 1990. – 1005 s.
34. Sovetskaia zhyzn. 1945 – 1953 / Sost. E.Iu. Zubkova, L.P. Kosheleva y dr. . Moskva., 2003. – 720 s.
35. Tam samo.
36. VDACHON, op. 1, spr. 16.
37. Tam samo, op. 1, spr. 147.
38. Tam samo, op.1., spr. 258.
39. Tam samo, op.1, spr. 147.
40. Buhai K. Pershotravnevyyi yamarok. *Radianskyi Nizhyn*. 1946. 26 kvitnia.
41. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druga polovyna 1940–kh – seredyna 1950–kh rr.) / Vidp. red. V.M. Danylenko. – Kn. 1. – K., 2010. – 351 s.
42. VDACHON, op. 1, spr. 215.
43. Opanasenko M. Hromadske kharchuvannia // Radianskyi Nizhyn. – 1946. – 17 travnia.
44. VDACHON, op. 1, spr. 181.
45. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druga polovyna 1940–kh – seredyna 1950–kh rr.) / Vidp. red. V.M. Danylenko. – Kn. 1. – K., 2010. – 351 s.
46. VDACHON, op. 7, spr. 28.
47. Tam samo, op. 2, spr. 16.
48. Tam samo, op. 1, spr. 179.
49. Tam samo, op. 1, spr. 215.

Е. М. Страшко

кандидат исторических наук, доцент кафедры истории Украины
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Материально-бытовые условия жизни нежинцев в контексте истории повседневности (кон. 1943–1953 гг.)

Автор осуществил попытку выяснить причины акцентирования внимания в постсоветской историографии на повседневной жизни общества в целом, социальных групп или отдельных людей. В статье утверждается невозможность ортодоксальной и устаревшей методологии полноценно воспроизвести историю прошлого без раскрытия способа жизни обычных людей – их труда и быта, радостей и бед. В статье анализируются характерные тенденции процесса восстановления и строительства материальной сферы повседневной жизни нежинцев в первое послевоенное десятилетие, причины его кризисного состояния и гипертрофированного идеологического контроля.

Ключевые слова: история повседневности, материальная сфера, быт, жилищное строительство, карточная система, денежная реформа, кризисное состояние, товарный дефицит.

E. M. Strashko

Candidate of Historical Sciences PhD in History of Ukraine State University named after Nikolai Gogol

Material and living conditions Nizhyn inhabitants in the context of the everyday life history (late 1943–1953)

The author made an attempt to find out the reasons for accentuating attention in post-Soviet historiography on the daily life of society as a whole, social groups or individuals. The article affirms the impossibility of an orthodox and outdated methodology to reproduce the history of the past fully without revealing the life of ordinary people – their work and life, joys and misfortunes. The article analyzes characteristic tendencies reconstruction process and construction the material sphere of the everyday life Nizhyn inhabitants in the first ten years, the reasons for its crisis state and hypertrophied ideological control.

Key words: everyday life history, material sphere, household sphere, housing construction, card system, monetary reform, crisis state, commodity deficit.

УДК 94(47+57):394]-058.237"1945/1953"
DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-125-135

Ю. В. Кузьменко

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

О. М. Корпас

магістрантка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Вплив компартійної ідеології на професійну повсякденність освітян СРСР у 1945–1953 рр.

Стаття присвячена дослідженню повсякденності працівників сфери освіти СРСР у повоєнний період (1945–1953 рр.) та впливу на професійну діяльність освітян компартійної ідеології. На основі наявних досліджень, аналізу повоєнної педагогічної літератури та періодики, писемних спогадів педагогів автори роблять спробу реконструювати професійне життя вчителів та викладачів, визначити роль та вплив компартійної ідеології у їх діяльності та особливості взаємовідносин в педагогічних колективах.

Ключові слова: радянська інтелігенція, повоєнні роки, повсякденне життя, Комуністична партія, мікроісторія.

Після закінчення Другої світової війни в радянському суспільстві панувала ейфорія перемоги, яка породжувала надію на краще життя. Кожен відчував себе переможцем і чекав від влади певного пом'якшення. Жахи війни ще довго нагадували про себе, але скрізь відчувалися піднесення духу та оптимістичний настрій. У зв'язку з успіхами Червоної армії на фронтах війни та контрастом з окупаційною політикою нацистів у суспільстві посилювалися прокомуністичні симпатії. Однак уже в перші повоєнні роки надія на краще майбутнє ставала все примарнішою, а демократизація суспільства взагалі здавалася нездійсненною мрією. Радянська влада відновлювала свій вплив і тиск на суспільство, в тому числі й на освітян як вихователів майбутніх поколінь. Трудова діяльність педагогів у школах та ВНЗ була суворо підконтрольна партійним органам, а сказані вголос альтернативні до політики партії думки розглядалися як прояв так званого космополітизму.

В радянській історіографії питання професійної повсякденності освітян у повоєнний період розглядалося переважно в контексті комуністичного виховання, освітньої ролі держави, шкільних реформ.

Подібних робіт щодо діяльності Комуністичної партії в галузі освіти різних областей СРСР в радянській історіографії є багато. Ці дослідження мали суб'єктивний характер і висвітлювали питання з точки зору, яка влаштовувала партію. Тому праці радянського періоду варто розглядати з критичної точки зору. Серед таких робіт можна виділити праці українських радянських дослідників Н. Гурладі "КПСС в борьбе за коммунистическое воспитание молодежи западных областей УССР в годы первой послевоенной пятилетки", М. Бойко "Большевицкое Закарпатье в борьбе за коммунистическое строительство в области", роботи російських радянських дослідників М. Арціменя "Деятельность партийных организаций Восточной Сибири по развитию народного образования в годы четвертой пятилетки (1946–1950 гг.)", В. Козлова "Деятельность партийных организаций Урала по подготовке и воспитанию учительских кадров в 1946–1958 гг. (на материалах партийных организаций Пермской, Свердловской и Челябинской областей)".

Серед сучасної історіографії варто виділити загальні роботи з повсякдення радянських вчителів та викладачів епохи пізнього сталінізму, адже в їх контексті розглядається й безпосередньо професійне життя освітан. Найбільше праць з цього питання має російська історіографія. Серед них дослідники С. Ковригіна, А. Чашухін, Н. Белова, Г. Будник, Н. Голубєва, В. Каразін, О. Брагіна, Н. Пигалева. Сучасна російська історіографія показує повсякденне життя радянських освітан критично, орієнтуючись на фактичні джерела. З української історіографії варто виділити роботи дослідників О. Марчук, М. Кагальної, О. Прохоренко, О. Булгакової, котрі висвітлюють життя освітан на території УРСР.

Джерельною базою дослідження є література педагогічного професійного спрямування, видана безпосередньо Академією педагогічних наук РРФСР, професійна вчительська періодика – "Учительская газета" (випуски 1947–1953 рр.), а також нарративні та документальні матеріали музею історії школи середньої загальноосвітньої школи № 9 м. Фастова.

Мета статті – висвітлити повсякденне життя освітан періоду пізнього сталінізму в професійній сфері, використовуючи попередні дослідження, педагогічну періодику та письмові спогади педагогів. Відповідно до мети дослідження ставляться завдання: дослідити вплив компартійної ідеології на професійне життя шкільних вчителів і викладачів ВНЗ та особливості відносин в робочих колективах освітан.

Проблема нестачі професійних кадрів у перші повоснні роки гостро постала перед школами. У 1949 році на законодавчому рівні був оформлений перехід до обов'язкової загальної середньої освіти,

тому питання укомплектування педагогічним кадрами шкіл ставало особливо актуальним. Щоб якнайшвидше забезпечити школи педагогами, держава збільшувала кількість навчальних місць в педагогічних вищих навчальних закладах на 45 % та ввела заочне навчання для майбутніх педагогів. Також організовували короткотривалі курси з підготовки вчителів, повертали до школи педагогів, що працювали не за спеціальністю, та демобілізованих з армії вчителів. У зв'язку з нестачею вчителів для роботи в школі було достатнім мати будь-яку педагогічну освіту [6, с. 75]. Проте форсована та масова підготовка вчителів відобразилась на якості їх підготовки – вчителям бракувало професійних знань та досвіду. Відтак ідеологічна освіченість мала переважати над профілюючою, не зобов'язуючи при цьому вчителів отримувати вищу освіту. Радянська школа отримувала вчителів, які були палко віддані ідеям комунізму та могли виховувати учнів у тому ж дусі.

Вплив компартійної ідеології на професійне життя вчительства відчувався як безпосередньо у навчальній, так і в позаурочній діяльності. Державні органи народної освіти СРСР так визначали завдання комуністичного виховання вчителем учня: "... це підготовка мужнього громадянина соціалістичної держави, що сильно любить свою Батьківщину, готового захищати її від ворогів, підготовка громадянина, котрий вміє боротися за спільну справу, дисциплінованого, стійкого, правдивого, чесного, працелюбного, відданого інтересам трудящих, активного та рішучого борця за комунізм" [9, с. 11]. Вчитель мав боротися з так званими буржуазними пережитками у свідомості не тільки школярів, а й дорослих. Для освітян масово проводились лекції на історико-партійні теми з метою підвищення їх ідейно-політичного рівня [3, с. 156].

На педагогові була велика відповідальність за виховання юних громадян СРСР. Вчитель мав бути не лише носієм знань, а й наставником у позаурочний час. Обов'язковою була наявність піонерських дружин та комсомольських організацій у школах. Даний вид роботи передбачав щоденну зайнятість школярів під керівництвом вчителя. Також в рамках позаурочної діяльності необхідно було організовувати гуртки та спортивні секції, проводити політінформації та класні години, піонерські збори, готувати виступи школярів, брати участь у зборі металолому і макулатури, займатися тимурівським рухом тощо [7, с. 117]. За спогадами Ремізової Тамари Іванівни: "Проводили такі свята як "Дякуємо букварю", "Перший раз в перший клас", участь у воєнних парадах другокласників в честь Великої Вітчизняної війни, де діти представляли моряків, розвідників та ін. Я приймала участь в громадському житті: протягом багатьох років

секретар педради, голова місцевого комітету, керівник секції початкових класів" [11, с. 2]. За якістю ідеологічної роботи вчителів слідкували райкоми партії та комсомолу. Обов'язковими були відвідування учнів вдома та контроль всевобучу. Часто вчителі виступали ініціаторами створення матеріально-грошових фондів для виконання всевобучу і допомоги школярам. Для цього вони зверталися в різні органи влади від сільрад до райкомів партій. Також радянському вчителю необхідно було займатися з учнями, що відстають. При цьому ці індивідуальні заняття додатково не оплачувалися і не регламентувалися [7, с. 118].

Обов'язковим елементом повсякдення вчителів СРСР було громадське навантаження. Цю роботу призначали державні та партійні органи, міські та сільські адміністрації. Вчителі працювали агітаторами та членами комісії під час виборів [7, с. 118]. Агітаційна робота проводилася завдяки бесідам з виборцями на теми про "Положення про вибори", про положення Конституції СРСР та доповіді вищих партійних чиновників. Часто вчителі допомагали в роботі й іншим агітаторам, консультуючи їх. З "Вчительської газети" за березень 1950 р.: "Агітпункт виборчої ділянки по Фрунзівському сільському і Калінінському округах знаходиться в Панфілівському дитячому будинку. В агітколективі – 36 педагогів... З лекціями та доповідями виступають викладач математики Неверович, вихователі Мухтаренко, Братьєнева і Кузьміна, вчителі початкових класів комсомолки Козлова і Грушева" [12, с. 1]. Вчителі також брали участь в ліквідації неграмотності серед дорослого населення. Під час надання характеристики вчителям враховували не лише рівень їх викладання, а й ставлення до суспільної роботи.

Сільські вчителі, крім громадської роботи, влітку та восени ще були зайняті роботою на колгоспних полях. Хоч вони й не були членами колгоспів і тому не були зобов'язані виходити в поле, але голови колгоспів завжди "знаходили роботу" для педагогів, а не піти було соромно" [7, с. 117]. З "Учительської газети" за травень 1948 року: "Тисячі й тисячі сільських вчителів стали в ряди відданих борців за втілення грандіозної повоєнної програми підйому сільського господарства, що була намічена рішенням Лютневого Пленуму ЦК ВКП(б) в 1947 р. ... Сільський вчитель має жити інтересами колгоспного села і кровними вузами бути пов'язаний з ним. Це його громадянський обов'язок" [14, с. 1].

В робочому колективі копіювалася модель системи радянського устрою. Директор школи виступав як мудрий наставник, учитель та "батько". На це вказують і спогади вчительки Кобилянської Надії Павлівни: "Перші кроки в педагогічній роботі були школі № 20, де

директором був талановитий та вимогливий Іван Каленикович Карась... Будучи сам творчою людиною, він вимагав від нас не бути "урокодателями", а працювати творчо. Особливу увагу приділяв роботі молодих учителів, стимулюючи нас на самостійну роботу над підвищенням свого наукового та методичного рівня, на вивчення досвіду передових учителів" [10, с. 3]. Таким чином, вчителі виступають як недосвідчені, їх треба "вирощувати та допомагати їм" [15, с. 17]. Оскільки більшість молодих вчителів мали середню спеціальну освіту, цієї підготовки часто катастрофічно не вистачало. У містах молодим вчителям допомагали в організації трудової діяльності старші, досвідченіші вчителі. За спогадами вчительки початкових класів Т. І. Ремізової: "... А який дружний вчительський колектив... Велику допомогу в підготовці показового заняття надала вчитель російської мови та літератури Шинкаренко Є. Д. Дуже їй дякую! Незамінна допомога відчувалася і від інших членів колективу..." [11, с. 2]. Але у сільських місцевостях отримати необхідний досвід у старших колег було практично неможливо, тому що частіше за все вчитель у сільській школі був один, рідше – два [7, с. 117]. У цілому відносини між колегами в педагогічних колективах шкіл були теплими, вчителі допомагали один одному та товаришували. Проте якщо виникав певний конфлікт у колективі, то все змінювалося. Зазвичай, характеризуючи когось зі своїх колег, не часто звертали увагу на професійні якості. Натомість частіше звертаються до сімейних стосунків цієї людини, її матеріально-побутових умов та способу життя. Конфлікти обговорювалися колективом школи за участю партійних представників.

Якщо роботу та заслуги радянського вчителя підносили, хвалили та ставили за приклад молодшому поколінню, то у викладачів ВНЗ було протилежне становище. У повоєнні роки гостро постало питання й укомплектування педагогічними кадрами вищої школи, була проблема відсутності достатньої кількості висококваліфікованих викладачів, більшість з них не мала наукових ступенів та вчених звань. Аналогічно до вчителів викладачів ВНЗ готували, надаючи перевагу кількісному складу майбутніх освітян, а не якісному.

Війна внесла корективи у свідомість освітян, особливо тих, хто зміг побачити життя поза межами Радянського Союзу та ознайомився з культурою західноєвропейських країн. Це дало поштовх до повернення викладачам власної думки, переоцінки подій та становища в країні. Жевріла надія на краще життя після війни [13, с. 194]. Викладачі, що повернулися з фронту, сподівалися на зміни та не боялися висловлюватися критично [6, с. 315]. Саме в них радянські

партійні діячі бачили найбільшу загрозу, тому що умови військового буття породжують в людей здатність самотійно мислити та приймати рішення. Це було абсолютно не вигідно радянській ідеологічній машині, тому влада почала "перевиховувати" науково-педагогічну інтелігенцію, застосовуючи морально-психологічний терор [13, с. 196].

У січні 1950 року було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР про застосування смертної кари для "зрадників Батьківщини та шпигунів", а у 1952 році відбувся XIX з'їзд ВКП(б), де обговорювалися ідеї про посилення класової боротьби та посилення в цих умовах політичної настороженості [6, с. 316]. За цих обставин влада почала особливо слідкувати за викладачами, оскільки саме педагоги вищої школи великою мірою впливали на мислення та світогляд підростаючого покоління. Протягом цього часу у більшості ВНЗ і технікумах проводилися партійні й комсомольські збори, а також засідання кафедр марксизму-ленінізму, політекономії та філософії щодо питання про посилення ідейно-партійної роботи. На зборах критикували викладачів, котрі, на їх думку, читали лекції на низькому ідейно-політичному рівні та проявляли аполітичність. Цих викладачів зазвичай звільняли. Офіційна причина – прохання "міцних та здорових колективів прибрати з навчальних закладів ворожих радянському устрою елементів" [5, с. 213].

Так звані "виховні процеси над професурою" постійно афішувалися у засобах масової інформації та засіданнях з метою залякування інших представників освітянської інтелігенції [13, с. 197]. У вищій школі почалась кампанія проти "згубного впливу Заходу", відбувалося так зване виявлення "великої кількості осіб, що не викликають політичної довіри". В ході цієї кампанії було звільнено багато вчених, серед них – освітяни з дореволюційним стажем та випускники європейських ВНЗ. Особливо уважно стежили за вищими навчальними закладами Москви та Ленінграда, котрі мали бути зразковими. Педагогічні інститути теж були під пильною увагою, оскільки майбутні вчителі повинні були виховуватися в дусі відданості партії. Замість досвідчених але "неблагонадійних" кадрів до проведення занять часто залучались педагоги, котрі не мали достатніх знань, досвіду та підготовки. До того ж головна мета викладача у повоєнні роки не стільки дати профілюючі знання студентам, скільки прищепити молоді думку про рушійну силу Комуністичної партії в суспільстві. В результаті частина викладацької інтелігенції обрала пристосування та підлабузництво, друга – категоричну неприязнь до комуністів, але були й такі, що щиро вірили у справедливість Компартії та її позитивний вплив на долі громадян [13, с. 204].

Одним із найважливіших завдань радянської системи було знищення відмінностей, індивідуальності людей. У науково-педагогічній сфері втілювали це в життя за допомогою колективізації науково-дослідної діяльності – колективної відповідальності за результати роботи. Це допомагало партії слідкувати за викладачами і одразу ж виявляти "неблагонадійних". Бути талановитим означало бути егоїстом, людиною, що ставить свої пріоритети вище партійних. В досліджуваний період науково-педагогічна інтелігенція цінувалася не за професіоналізм та освіченість, а за особисту відданість. Це призвело до інтелектуального ослаблення та морального виснаження викладачів ВНЗ. Їх обмежували в можливості критичного мислення, права вибору, судження, погляду. Практики міжнародного співробітництва та конференцій поза межами СРСР були суворо заборонені. Інтелігенція лишилася основи свого існування – можливості вільно мислити та обмінюватися думками. Для тих викладачів, що не були членами партії, не могло бути й мови про кар'єрне зростання. З тими, хто не згоден з партією, досить швидко розправлялися – знищували морально. Були випадки, коли цей страх серед педагогів призводив до фізичних і психологічних хвороб [13, с. 204]. Відомі й випадки скоєння суїциду викладачами, котрих звинувачували в космополітизмі [4, с. 318].

В колективах науково-педагогічної інтелігенції була дещо інша ситуація. "Зрівнялівка", моральний тиск на викладачів, неможливість вільно висловлювати свої думки створювали дуже негативну атмосферу в колективах. Система патерналізму була присутня і у викладацьких колективах. В межах своєї посади часто керівники хотіли наслідувати культ Сталіна. Також мало місце таке явище, як "сексотство" – підсиджування. Послужливі викладачі-маріонетки, які зазвичай не мали успіху в науці, слідували та видавали керівництву ВНЗ "неблагонадійних". Невід'ємною частиною життя викладачів були доноси. За те, що викладач "викриє" свого колегу, він підійметься на щабель вище в очах представників партії. Власне, серед викладачів продовжував діяти негласний принцип радянського суспільства 30-х рр. XX ст.: "Помри ти сьогодні, а я – завтра". Звісно, не всі викладачі йшли на угоду з совістю і писали доноси. Проте тих, хто це не зробив, чекало звільнення, вислання в інший район держави. Все це створювало гнітючу атмосферу недовіри, ворожості, відчаю. Під час університетських засідань, на яких шукали прояв космополітизму, було багато викладачів, котрі "розкаювались". Легше було визнати свою помилку, те, що потрапив під вплив буржуазних ідей, аніж доводити свою непричетність до ідей космополітизму.

При цьому, "розкаявшись", критикуючи свої роботи, багато викладачів також критикували і роботи своїх колег [13, с. 200].

Таким чином, шкільні освітяни опинялися у двоякій ситуації у післявоєнний період: з одного боку, вони мали високий авторитет серед населення як провідники комуністичних ідей в маси, але з іншого – їх змушували викладати предмети з ідеологічно заангажованої точки зору і водночас проявляти креативність та творчий підхід до уроків. Позаурочна діяльність та суспільні навантаження відбирали майже весь вільний час вчителів, для яких виховання молодого покоління в комуністичному дусі мало стати головною справою життя. Протилежна ситуація була у викладачів ВНЗ. Радянська влада боялася науково-педагогічної інтелігенції, тому спеціально ослаблювала її авторитет і шукала серед найосвіченіших викладачів "неблагонадійних", вдавалася до морального терору, аби викоринити серед них думки, альтернативні до політики партії. Заборона нормальної науково-викладацької діяльності, "зрівнялівка", доноси, відсутність можливості вільного обміну думками – все це призвело до погіршення відносин у робочих колективах, створення атмосфери недовіри та ворожості.

Література

1. Арцименя М. С. Деятельность партийных организаций Восточной Сибири по развитию народного образования в годы четвертой пятилетки (1946–1950 гг.): автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук. Иркутск, 1984. URL: <http://cheloveknauka.com/deyatelnost-partiynyh-organizatsiy-vostochnoy-sibiri-po-razvitiyu-narodnogo-obrazovaniya-v-gody-chetvertoy-pyatiletki-194>.
2. Белова Н. Повседневная жизнь учителей. Москва: ИЭА РАН, 2015. URL: http://static.iea.ras.ru/books/Belova_Everyday_Life_of_teachers.pdf.
3. Бойко М. Ф. Большевицкое Закарпатье в борьбе за коммунистическое строительство в области: дисс. канд. ист. наук. Харьков, 1952.
4. Будник Г. А. Научно-педагогическая интеллигенция как посредница воспроизводства коллективной памяти (на материале конца 1940-х – начала 1950-х годов). Кризисы переломных эпох в исторической памяти. Иркутск, 2012. С. 314–324. URL: <http://roii.ru/crises/roii-crises-12.pdf>.
5. Гурлади Н. С. КПСС в борьбе за коммунистическое воспитание молодежи западных областей УССР в годы первой послевоенной пятилетки: дисс. канд. ист. наук. Киев, 1955.
6. Кагальная М. В. Обеспечение педагогическими кадрами общеобразовательных школ УССР в первой половине 1950-х – первой половине 1960-х гг. *Вестник МГОУ. Серия "История и политические науки"*. 2012. № 5. С. 74–79. URL: <http://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/5092>.
7. Ковригина С. В. Повседневная жизнь сельских учителей Приангарья в послевоенные годы *Проблемы социально-экономического развития Сибири*.

2016. № 3. С. 115–119. URL: http://brstu.ru/static/unit/journal_2/docs/number-25/115-119.pdf.

8. Козлов В. А. Деятельность партийных организаций Урала по подготовке и воспитанию учительских кадров в 1946–1958 гг. (на материалах партийных организаций Пермской, Свердловской и Челябинской областей): автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук. Свердловск, 1984. URL: <http://cheloveknauka.com/deyatelnost-partiynyh-organizatsiy-urala-po-podgotovke-i-vospitaniyu-uchitelskih-kadrov-v-1946-1958-gg-na-materialah-part>.

9. Мединский Е. Н. Народное образование в СССР. Москва: Академия педагогических наук РСФСР, 1952. URL: <https://sheba.spb.ru/shkola/narodnoe-obrazovanie-1952.htm>.

10. Музей історії фастівської середньої загальноосвітньої школи № 9 (МіФСЗШ № 9). Ф. 4. Спр. 0444.

11. МіФСЗШ № 9. Ф. 4. Спр. 0416.

12. На агитпункте в Панфиловке. *Учительская газета*. 1950. № 18. 1 с. URL: <http://oldgazette.ru/uchitel/04031950/index1.html>.

13. Прохоренко О. Науково-педагогічна інтелігенція як соціально-професійний прошарок в 1945–1955 рр. *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*: колективна монографія / відп. ред. В. М. Даниленко; НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Кн. 2. С. 177–208. URL: http://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Povoienna_Ukraina_narysy_sotsialnoi_istorii_druha_polovyna_1940-kh_seredyina_1950-kh_rr_ch_12.pdf.

14. Сельский учитель. *Учительская газета*. 1948. № 21. 1 с. URL: <http://oldgazette.ru/uchitel/04031950/index1.html>.

15. Чашухин А. С. "На месткоме проведем очную ставку!" Школьные конфликты поздней сталинской эпохи. *Антропология советской школы: сборник научных трудов*. Пермь, 2010. URL: <http://www.rsu.ru/binary/74310380.1294010143.98506.pdf>

References

1. Artsymenia M. S. Deiatelnost partyinykh orhanyzatsyi Vostochnoi Sybyru po razvytiyu narodnogo obrazovaniya v hody chetvertoi piatiletky (1946–1950 hh.): avtoref. dyss. na soysk. nauch. step. kand. yst. nauk. Yrkutsk, 1984. URL: <http://cheloveknauka.com/deyatelnost-partiynyh-organizatsiy-vostochnoy-sibiri-po-razvitiyu-narodnogo-obrazovaniya-v-gody-chetvertoy-pyatiletki-194>.

2. Belova N. Povsednevnaia zhyzn uchitelei. Moskva: YЭA RAN, 2015. URL: http://static.iea.ras.ru/books/Belova_Everyday_Life_of_teachers.pdf.

3. Boiko M.F. Bolshevyskoe Zakarpate v borbe za kommunisty-cheskoe stroytelstvo v oblasti: dyss. kand. yst. nauk. Kharkov, 1952.

4. Budnyk H. A. Nauchno-pedahohycheskaia yntelyhentsyia kak posrednytsa vosproyzvodstva kollektivnoi pamiaty (na materyale kontsa 1940-kh – nachala 1950-kh hodov). Kryzysy perelomnykh epokh v ystorycheskoi pamiaty. Yrkutsk, 2012. S. 314–324. URL: <http://roii.ru/crises/roii-crises-12.pdf>.

5. Hurlady N. S. KPSS v borbe za kommunistycheskoe vospytanye molodezhy zapadnykh oblastei USSR v hody pervoi poslevoennoi piatiletky: dyss. kand. yst. nauk. Kyev, 1955.

6. Kahalnaia M. V. Obespechenye pedahohycheskymy kadramy obshcheobrazovatelnykh shkol USSR v pervoi polovynе 1950-kh – pervoi polovynе 1960-kh hh. Vestnyk MHOU. Seryia "Ystoriya y polytycheskiye nauky". 2012. № 5. S. 74–79. URL: <http://vestnik-mgou.ru/Articles/Doc/5092>.

7. Kovryhyna S. V. Povsednevnaia zhyzn selskykh uchytelі Pryanharia v poslevoennyye hody Problemy sotsyalno-ekonomycheskoho razvytiya Sybyry. 2016. № 3. S. 115–119. URL: http://brstu.ru/static/unit/journal_2/docs/number-25/115-119.pdf.

8. Kozlov V.A. Deiatel'nost partyinykh orhanyzatsyi Urала po podgotovke y vospytaniyu uchytelskykh kadrov v 1946–1958 hh. (na materyalakh partyinykh orhanyzatsyi Permskoi, Sverdlovskoi y Cheliabynskoi oblasti): avtoref. dyss. na soysk. nauch. step. kand. yst. nauk. Sverdlovsk, 1984. URL: <http://cheloveknauka.com/deyatelnost-partiinykh-organizatsiy-urala-po-podgotovke-i-vospitaniyu-uchitelskiy-kadrov-v-1946-1958-gg-na-materialah-part>.

9. Медынский Е. N. Narodnoe obrazovanye v SSSR. Moskva: Akademyia pedahohycheskyykh nauk RSFSR, 1952. URL: <https://sheba.spb.ru/shkola/narodnoe-obrazovanie-1952.htm>.

10. Muzei istorii fastivskoi serednoi zahalonoosvitnoi shkoly № 9 (MIFSZSh № 9). F. 4. Spr. 0444

11. MIFSZSh № 9. F. 4, Spr. 0416.

12. Na ahytpunkte v Panfylovke. Uchytelskaia hazeta. 1950. № 18. 1 s. URL: <http://oldgazette.ru/uchitel/04031950/index1.html>.

13. Prokhorenko O. Naukovo-pedahohichna intelihentsiia yak sotsialno-profesiinyi prosharok v 1945–1955 rr. Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.): kolektyvna monohrafiia / vidp. red. V. M. Danylenko; NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2010. Kn. 2. S. 177–208. URL: http://shron2.chtyvo.org.ua/Zbirnyk_statei/Povoienna_Ukraina_narysy_sotsialnoi_istorii_druha_polovyna_1940-kh_seredyna_1950-kh_rr_ch_12.pdf.

14. Selskyi uchytel Uchytelskaia hazeta. – 1948. № 21. 1 s. URL: <http://oldgazette.ru/uchitel/04031950/index1.html>.

15. Chashchukhyn A. S. "Na mestkome provedem ochnuuu stavku!" Shkolnye konflikty pozdnei stalynskoi epokhy. Antropohohyia sovetskoi shkoly: sbornyk nauchnykh trudov. Perm, 2010. URL: http://www.rsuh.ru/binary/743103_80.1294010143.98506.pdf

---

Ю. В. Кузьменко

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

О. М. Корпас

магистрантка историко-юридического факультета Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Влияние компартийной идеологии на профессиональную повседневность педагогов СССР в 1945–1953 гг.

Статья посвящена исследованию повседневности работников сферы образования СССР в послевоенный период (1945–1953 гг.) и влияния на профессиональную

деятельность педагогов компартийной идеологии. На основе имеющихся исследований, анализа послевоенной педагогической литературы и периодики, письменных воспоминаний педагогов авторы делают попытку реконструировать профессиональную жизнь учителей и преподавателей, определить роль и влияние компартийной идеологии в их деятельности и особенности взаимоотношений в педагогических коллективах.

Ключевые слова: советская интеллигенция, послевоенные годы, повседневная жизнь, Коммунистическая партия, микроистория.

Y. V. Kuzmenko

PhD in History, Associate Professor of the Department of World History and International Relations Nizhyn Gogol State University

O. M. Korpas

student of History and low faculty Nizhyn Gogol State University

The influence of the Communist Party ideology on the professional everyday life of the soviet educators in the postwar period (1945–1953)

The article is devoted to the investigation of the everyday life of the workers of the sphere of education of the USSR in the postwar period (1945–1953) and the influence of the Communist Party ideology on the professional activity of the educators. On the basis of available research, analysis of post-war pedagogical literature and periodicals, written memories of teachers, the authors make an attempt to reconstruct the professional life of teachers and teachers, determine the role and influence of the Communist Party ideology in their activities and the peculiarities of relationships in pedagogical groups.

Key words: Soviet intelligentsia, post-war years, everyday life, Communist party, microhistory.

ІСТОРІЯ

СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ

УДК 930(73+41)(092)

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-136-143

І. І. Мойсейчук

магістрантка історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Аналіз фінансової політики імператорів Тіта Флавія та Доміціана (79–96 рр. н. е.) в англо-американській історіографії ХХ ст.

У статті проаналізовано фінансову політику римських імператорів Тіта Флавія і Доміціана в працях англо-американських істориків ХХ ст. Використовуються методи порівняння і критичного аналізу різних точок зору на фінансову політику імператорів. Окрім цього, висвітлені наслідки фінансових реформ і зміни в роки їх правління.

Ключові слова: Римська імперія, фінансова політика, Тіт, Доміціан, англо-американська історіографія.

Період правління династії Флавіїв (69–96 рр. н. е.), зазвичай, трактується як миттева та короткочасна подія в історії Римської імперії. Імперії, яка завжди оцінювалася в історіографії глобальною як в політичному, так і в хронологічному сенсі. Саме за цей короткий проміжок часу відбулася стабілізація та консолідація країни після громадянської війни (68–69 рр.) та трансформація полісної держави в цілісну. Ще за першого імператора династії Веспасіана було закладено основи фінансової стабільності імперії.

Мета нашого дослідження – проаналізувати фінансову політику синів імператора Веспасіана Тіта та Доміціана в новітній англо-американській історіографії.

Накопичений в сер. ХІХ – першої пол. ХХ ст. фактичний матеріал заклав основу для наступних наукових розвідок. Головними віхами

досліджень англо-американських вчених другої пол. XX ст. залишилися ідеологічна, провінційна та фінансова політика імператорів. Питання про специфіку фінансових заходів заслуговує особливої уваги, оскільки саме цей напрям політики є одним із головних складових образу династії Флавіїв. Характеризуючи фінансову політику імператора Тіта, історики вихваляли його щедрість. Але наприкінці XIX – на поч. XX ст. вчені неодноразово намагалися переглянути дані досліджень про спадкоємця Веспасіана. Одним із перших, хто висловив негативні відгуки про фінансові заходи імператора Тіта, був німецький історик Г. Шиллер. Він базував свої дослідження на цитаті про Доміціана "скнарою його зробила бідність" [13, с. 519]. Таким чином, дослідник зазначав, що після принцепса Тіта державна казна була порожньою. І як наслідок, третій імператор династії Доміціан, через фінансові розтрати попередника, був змушений економити на всьому. Слідом за Шиллером поставив під сумнів позитив фінансової політики Тіта Б. Гендерсон. Вчений оцінював діяльність імператора в фінансовій сфері як некомпетентну, екстравагантну та небезпечну. Гендерсон підкреслював "недоречність лицарства в епоху, коли головною вимогою було зводити кінці з кінцями" [4, с. 7–8]. Разом з тим частина дослідників продовжувала відстоювати правильність традиційної характеристики Тіта Флавія, вказуючи при цьому на фінансову проникливість імператора та його обдумані рішення, куди саме витратити гроші [2, с. 21; 6, с. 140–143]. Серед щедрот принцепса автори згадують, перш за все, повагу до приватної власності, оскільки він перший з імператорів підтвердив едиктом всі попередні скарги позивачів. Це була явна поступка сенаторам і вершникам, що усунула необхідність принизливих прохань. Але М. Чарльзворт зазначає, що затверджені Тітом жалування пройшли "відсів" за імператора Веспасіана, якого неодноразово звинувачували в грошолобстві. Тобто скарбниця навряд чи багато втратила в результаті цього заходу, а сам принцепс Тіт набув популярності [2, с. 21]. Проте у Тіта Флавія були деякі відмінності від фінансової політики свого батька. Зокрема, він пом'якшив податки на о. Родос і о. Кос, що були накладені Веспасіаном, скасував поземельний податок в Цезареї та надав переваги головному місту гельветів АVENTІКУ [14, с. 340]. Але, як справедливо зазначив Б. Джоунс, ці послаблення були збалансовані збільшенням доходів з долини Нілу, оскільки в Єгипті спростилися податкові зобов'язання в результаті заходів щодо заміни великих володінь членів імператорського будинку більш дрібними ділянками, купувати які могли лише мешканці області [6, с. 142–143].

Проте наприкінці ХХ ст. серед англо-американських істориків побутувала ідея, що, можливо, в прагненні до популярності Тіт сплутував державну казну. Адже проявом щедрості імператора були пишні гладіаторські бої, морські бої, поєдинки звірів, що тривали по сто днів при амфітеатрі і збудованих поблизу терм. Ці видовища супроводжувалися розкиданням по театру дерев'яних кульок із зображенням їжі та одягу, срібного посуду і золота, коней, робочої худоби і рабів, а потім слідували роздачі всього зображеного. На одному з гладіаторських боїв Тіт заявив, що влаштує його за смаком глядачів, і не відмовив їм ні в одному проханні [6, с. 144–147]. На противагу цій гіпотезі дослідник Д. Волкер зазначає, що відомості про фінансові заходи початку правління Доміціана не дозволяють зробити такий висновок, оскільки принцепс Доміціан зміг звільнити на рік від суду всіх, хто значився боржниками казначейства довше п'яти років. Також він припинив несправедливі доноси, за рахунок яких поповнювалась скарбниця. У 82 році збільшив вміст срібла на 8–10 % порівняно з монетами Веспасіана і Тіта, а у 84 році платню солдатів було піднято на чверть [18, с. 111–115].

Отже, в новітній англо-американській історіографії було наявно декілька точок зору щодо фінансової політики імператора Тіта. Зокрема, Б. Гендерсон та Б. Джоунс продовжували ідею Г. Шиллера про те, що Тіт Флавій вів некомпетентну фінансову політику і грошима підіймав собі популярність та авторитет серед громадян Римської імперії. Іншої точки зору дотримувалися А. Шервін-Вайт та Д. Волкер. Ці дослідники зазначали, що імператор Тіт залишив досить стабільну скарбницю своєму наступнику Доміціану, пом'якшив податки на Родосі та скасував земельний податок в Цезареї. Таким чином, імператор Тіт проводив політику щедрих витрат, проте не розтратив казну за час свого недовгого правління. Однак стабільний стан фінансів в кінці правління Тіта був результатом його фінансової політики. При цьому всі витрати імператора переслідували чітку мету – зміцнення престижу династії. Але не потрібно відкидати той факт, що однією з цілей фінансової політики було забезпечення особистої популярності принцепса.

Дослідження фінансових заходів принцепса Доміціана (81–96 рр. н. е.) в Римській імперії заслуговують особливої уваги, оскільки саме цей напрямок політики третього представника династії Флавіїв викликав дискусію в істориків ХХ ст. Питання полягає в наступному: імператор Доміціан після своєї загибелі залишив Римську імперію в борах чи, навпаки, збагатив?

Для англо-американської історіографії першої пол. XX ст. був характерним перегляд античних джерел, де фінансова політика імператора Доміціана наклала на нього негативний образ майже на 1900 років. Першим "адвокатом" третього принцепса династії Флавіїв серед британських істориків був Рональд Сайм. У своїй праці "Імперські фінанси за Доміціана, Нерви і Траяна" спробував переглянути відомості античних авторів як про виснаження скарбниці за Доміціана, так і про використання судових переслідувань і конфіскацій майна для усунення дефіциту бюджету [16, с. 55–57, 65, 70]. Він стверджував, по-перше, що імператор залишив багату державну скарбницю, оскільки при імператорах Нерві і Траяну не було широких заходів економії. По-друге, жадібність Доміціана, що описується античними авторами, була не результатом економічних труднощів, аполітичною зброєю для ослаблення незадоволених [16, с. 65–70]. Думка Р. Сайма про відсутність державного банкрутства до кінця правління Доміціана є цілком доречною. Однак варто зазначити, що антична традиція пов'язувала фінансові труднощі не з кінцем правління імператора, а з серединою 80-х років. Ця гіпотеза підтверджується даними нумізматики [9, с. 15–19]. Проте деякі дослідники зазначали, що причинами конфіскацій майна наприкінці правління Доміціана були політичні мотиви, а не фінансове банкрутство [2, с. 36]. У 1936 р. вийшла праця М. Чарльзворза "Династія Флавіїв", де науковець продемонстрував інновації в фінансовій політиці принцепса Доміціана. Наприклад, одним з нововведень початку правління Доміціана стало те, що він "ділянки, що залишилися незайнятими після розділу полів між ветеранами, залишив в користування колишнім власникам". Тим самим, як зазначає М. Чарльзворз, третій імператор династії Флавіїв відійшов від політики Веспасіана і Тіта щодо "subseciva"¹ в Італії. Цей захід відноситься до перших років правління Доміціана. Таким чином, вона наочно продемонструвала виняткову поміркованість нового імператора щодо можливостей поповнення скарбниці, на протипагу попередникам [2, с. 15–16].

Для післявоєнної англо-американської історіографії було цікаво, як саме імператор поповнював скарбницю. Так, деякі дослідники припускали, що принцепс розширив сфери дій податків на нові категорії населення та нові вікові групи [15, с. 1–13; 17, с. 329–342]. Зокрема, почалося збирання податків з іудеїв. Більшість вчених робили припущення, що така політика Доміціана була обумовлена потребою грошей [12, с. 71–72]. Заходи Доміціана з поповнення

---

¹ "Subseciva" – відрізки землі, що придатні для обробітку і вирощування зернових культур.

скарбниці породили немало досліджень і суперечок, які пов'язані з оцінкою достовірності джерел. Одна з дискусій стосується протидії між свідченнями Плінія Молодшого про грабїж провінціалів і незадоволених союзників при Доміціані і повідомленням Светонія про те, що імператор тримав під контролем провінційних намісників, тобто турбувався про них. Свідченням Светонія відповідають дані двох написів. В одному з них йдеться про доручення Доміціана до прокуратора Сирії, щоб він не обтяжував провінціалів реквізицією транспорту без особливого доручення від принцепса. В інших мова йде про декрет Антістія в Галатії, який був виданий під час голоду, щоб всі задекларували зерно (за винятком зерна на особисті потреби і посіви) та продали його в закупівельні пункти за фіксованою ціною. Дослідник Х. Плекет трактує відомості написів як докази турботи імператора про простих провінціалів та збалансовану цінову політику в провінціях. Автор доповнює свої висновки про захист Доміціаном пожертв провінціалів на потреби своїх міст шляхом підведення їх під закон про казнокрадство та про продаж імператором маєтків афінського мільйонера Гіппарха дрібним землевласникам [11, с. 305–307].

Інші дослідники 2-ої пол. XX ст. П. Роджерс, Е. Смолвуд, Г. Плекет, І. Каррадіс, Д. Волкер аналізували та порівнювали фінансову політику Веспасіана та його синів Тіта і Доміціана. Так, І. Каррадіс у своїй праці "The Banishment of the Father of Claudius Etruscus: Numismatic Evidence" вказував, що з самого початку свого правління Доміціан мав деякі розбіжності між його фінансовою політикою і заходами Веспасіана та Тіта. Перш за все, з якихось причин Доміціан в перші ж роки правління звільнив та відправив в заслання головного фінансиста, який обіймав посаду більше десяти років у Веспасіана і Тіта [1, с. 101–103]. Така політика імператора могла бути як наслідком "неприятні до наближених батька і брата", так і результатом принципових розбіжностей щодо фінансової стратегії держави. Вивчення збережених монет Доміціана показує, що в 82 році вміст срібла в денаріях було збільшено на 10 % порівняно з епохою громадянських воєн 68–69 рр., а на початку правління Веспасіана відсоток срібла в монетах був, навпаки, знижений на 5 %. Крім того, на початку 80-х рр. відбулося збільшення ваги як денаріїв, так і ауреусів [18, с. 111–115].

У 80-х рр. XX ст. Барбара Левік в праці "Доміціан та провінції" подала іншу точку зору на протизагу Г. Плекету щодо відносин імператора та провінційних мешканців. Проаналізувавши джерела про "великодушність Доміціана в провінціях", дослідниця переконливо показала, що немає підстав говорити про участь Доміціана в

"захисті пожертвувань" і декрету Антістія Рустика. Очевидно, що у фінансовій політиці щодо провінцій він, як і Веспасіан, переслідував мету встановлення контролю у всіх можливих сферах. Також однією з цілей Доміціана було отримання грошей як засобу підтримання стабільності імперії і власної влади, але аж ніяк не безкорислива любов до провінціалів. Між іншим, імператор Доміціан продовжив політику у розвитку фіску, яка активно проводилася Веспасіаном: доходи з акведуків стали надходити в імператорську скарбницю, причому неплатники суворо каралися. Також Б. Левік зазначала, що не потрібно забувати про добре відомий едикт Доміціана щодо виноградників, який свідчить про турботу принцепса швидше про Італію, ніж про провінції [7, с. 50–60]. Проте дослідниця стверджувала, що під кінець правління імператора державна скарбниця не була виснаженою. По-перше, він повернув з фіску в ерарій доходи від податків. По-друге, були припинені переслідування за звинуваченнями в ухилянні від сплати іудейського податку [8, с. 98].

Наприкінці ХХ ст. вийшла монографія Б. Джонса, присвячена періоду правління імператора Доміціана, в якій автор охарактеризував принцепса як щедрого фінансиста, проте це все було спрямовано на здобуття власної популярності. Б. Джонс зазначав, що Доміціан на початку правління дбав про те, щоб затьмарити батька і брата, перевершити їх в щедрості і компенсувати своє тривале перебування в їх тіні. Не випадково храм роду Флавіїв був побудований на місці будинку, де народився сам Доміціан. До речі, на всіх відновлених за його правління будівлях він "поставив тільки своє ім'я, без будь-якої згадки про колишніх будівельників" [5, с. 80]. Це було різким контрастом порівняно з діяльністю Веспасіана, який прагнув показати, що витрати на будівництво були для суспільної користі. Проте акцент на возвеличення нового правителя вийшов занадто нав'язливим. Великі витрати Доміціана не так підкреслювали контраст з жорсткістю Веспасіана щодо інтересів державної скарбниці або затьмарювали щедрість Тіта, скільки породжували невдоволення нескромністю Доміціана в повсякденному житті на протигагу поміркованості в побуті його попередників. І відмінності дійсно були разючими: якщо Веспасіан рідко жив у палаці, вважаючи за краще Саллюстієві сади, то за правління Доміціана було закінчене будівництво імператорського палацу на Палатині, а величезну статую Доміціана на Форумі сучасники називали Колосом [5, с. 90–98].

У 2000 році в Англії вийшла монографія, присвячена династії Флавіїв, автором якої є М. Гріффін. Щодо фінансової політики імператора Доміціана дослідник зазначав, що оновлення монети було

важливим стратегічним задумом. Диктувалося воно не економічними міркуваннями, а політичними й ідеологічними: поліпшення монети мало символізувати повернення до стандартів передвоєнної епохи і цілковиту стабілізацію фінансової сфери саме за Доміціана [3, с. 72]. З цим можна погодитися, проте лише частково, оскільки довго підтримувати вміст срібла в монетах на новому рівні імператору не вдалося (в 85 році відбулося повернення до стандарту 64 року), але нижче відсотка епохи Нерона воно не упало. На думку М. Гріффіна, фінансові труднощі тривали аж до кінця правління Доміціана, оскільки в нього так і не вистачило коштів на поповнення армії новими солдатами [3, с. 73].

Таким чином, протягом ХХ ст. англо-американськими дослідниками було зроблено широкий аналіз всієї діяльності династії Флавіїв. Варто зазначити, що серед істориків переважав "ревізійністський" напрямок щодо фінансової політики Тіта та Доміціана. Тобто було переглянуто античні джерела та всі попередні доробки, що в свою чергу породило два напрямки історичної думки: позитивне сприйняття фінансових заходів нащадків Веспасіана та консервативна позиція тих дослідників, що повністю довіряли джерелам. Але частіше за все "ревізійністи" нарікали на те, що цілковита довіра до джерел не може дати об'єктивної оцінки, оскільки при написанні античних дослідників не обходилися без суб'єктивного фактора, що був наслідком діяльності династії Флавіїв, в тому числі і їх фінансової політики.

Література

1. Carradice I. A. The Banishment of the Father of Claudius Etruscus: Numismatic Evidence. *Liverpool Classical Monthly*. 1979. № 4. P. 101–161.
2. Charlesworth M. P. The Flavian Dynasty. *CAH*. Cambridge: Cambridge univ. press, 1936. Vol. 11. P. 1–45.
3. Griffin M. The Flavians. *CAH 2*. Cambridge: Cambridge univ. press, 2000. Vol. 11. P. 1–83.
4. Henderson B. W. Five Roman Emperors: Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Traian. A. D. 69–117. Cambridge: Cambridge univ. press, 1927. XIV. P. 358.
5. Jones B. W. The Emperor Domitian. L.; New York: Routledge, 1992. XI. P. 292.
6. Jones B. W. The Emperor Titus. L.; New York: St. Martin press, 1984. IX. P. 227.
7. Levick B. Domitian and the Provinces. *Latomus*. 1982. Vol. 41. P. 50–73.
8. Levick B. Vespasian. L.: Routledge. XLII. P. 310.
9. Mattingly H. Coins of the Roman Empire in the British Museum. L., 1936. Vol. 3. P. 15–19.
10. McElderry R. K. Some Conjectures the Reign of Vespasian. *JRS*. Vol. 3. 1913. Pt. 1. P. 116–126.

11. Plecket H. W. Domitian, the Senate and the Provinces. *Mnemosyne*. 1961. Ser. 4. Vol. 14. P. 296–315.
  12. Rogers P. M. Domitian and the Finances of the State. *Historia*. Bd. 33. 1984. S. 60–78.
  13. Schiller H. Geschichte der römischen Kaiserzeit. Gotha, 1883. Bd. 1. Teil 2. S. 519.
  14. Sherwin-White A. N. The Roman Citizenship. 2nd ed. Oxford, 1973. X, P. 486.
  15. Smallwood E. M. Domitian's Attitude towards Jews and Jewdaism. 1956. CPh. Vol. 51. № 1. P. 1–13.
  16. Syme R. The Imperial Finances under Domitian, Nerva, Trajan. *JRS*. 1930. Vol. 20. P. 55–70.
  17. Thompson L. A. Domitian and the Jewish Tax. *Historia*. Bd. 31. 1982. P. 329–342.
  18. Walker D. R. The Metrology of the Roman Silver Coinage. *BAR*. Supplementary ser. 5. 1976. P. 159.
-

И. И. Мойсейчук

магистрантка историко-юридического факультета Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Анализ финансовой политики императоров Тита Флавия и Домициана (79–96 гг. н. э.) в англо-американской историографии

В статье проанализирована финансовая политика римских императоров Тита и Домициана Флавия в работах англо-американских историков XX века. Используются методы сравнения и критического анализа разных точек зрения на финансовую политику императоров. Кроме того, обозначены последствия финансовых реформ и изменений в годы их правления.

Ключевые слова: Римская империя, финансовая политика, Тит, Домициан, англо-американская историография.

Ilna Moiseichuk

master's degree student of the faculty history and law of Nizhyn Gogol State University

The analysis of financial policy of emperors Tit Flavian and Domitian (79–96 AD) in the English and American historiography of the 20 century

The article analyzes the financial policy of the Roman emperors Titus and Domitian Flavius in the works of English and American historians of the 20 century. Used methods of comparison and critical analysis of view on the financial policy of the emperors. In addition, the implications of financial reforms and changes in the years of their governance are highlighted.

Key words: Roman Empire, financial policy, Tit, Domitian, English and American historiography.

УДК 94(37).09

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-144-151

Р. А. Дудка

кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

І. І. Мойсейчук

магістрантка історико-юридичного факультету
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

"Pecunia non olet"¹, або Інновації в податковій системі римського імператора Веспасіана

У статті аналізується фінансова реформа першого імператора династії Флавіїв – Веспасіана в Римській державі періоду принципату, визначаються чинники до проведення реформи. Автори роблять висновок про те, що Римська імперія переживала тяжку кризу після правління Юліїв-Клавдіїв. Це і зумовило нагальну потребу економії державних коштів, пошуку нових джерел прибутків, винайдення оригінальних форм податків, що врешті стабілізувало ситуацію в державі, тож правління Веспасіана Флавія заклало фундамент "золотого віку" Риму.

Ключові слова: Римська імперія, Веспасіан Флавій, економічна криза, фінансова реформа, стабілізація.

Правління династії Флавіїв (69–96 рр. н. е.) за низкою ознак являло собою період трансформації Римської імперії. Засновник династії Тіт Флавій Веспасіан (17 лист. 9 р. – 24 чер. 79 р.), який прийшов до влади в "рік чотирьох імператорів"² став першим правителем, що не належав до аристократії. Новий імператор не лише посилив контроль над армією та преторіанською гвардією, а й вивів з кризи фінансову систему завдяки економії та впровадженням інновацій.

Джерельна база даного періоду представлена творами античних авторів. Зокрема, праця Светонія Транквілла "Життя двадцяти цезарів" має величезне значення хоча б тому, що охоплює

¹ "Pecunia non olet" – латинський крилатий вислів, що означає "гроші не пахнуть". Вказує на те, що надто чисте джерело прибутку, яке не важливе для того, хто за цим прибутком женеться.

² "Рік чотирьох імператорів" (лат. annus quattuor imperatoru) – період в історії Римської імперії (68–69 рр.), протягом якого на престолі змінилося чотири правителі: Гальба, Отон, Вітеллій і Веспасіан.

весь період принципату Флавіїв, приділяючи увагу як життю імператорів до влади, так і особливостям їх державної діяльності і подоробцям приватного життя. Наведені Светонієм факти політики Флавіїв заслуговують на увагу, оскільки автор мав доступ до державних архівів. В "Історії" Публія Корнелія Тацита збережені дані про прихід династії Флавіїв до влади та про ситуацію в імперії в перші місяці правління Веспасіана.

Серед історичних праць, що досліджували даний період, варто назвати Г. Меттінглі "Римські монети: від найдавніших часів до падіння Західної імперії", де подано опис нових монет, що випускалися при Веспасіані та Доміціані. У статті Л. Тарасової "Імператорський культ в прояві династії Флавіїв (69–96 рр. н. е.)" розглядаються період правління Флавіїв та їх діяльність, зокрема поява нового типу чеканки монет. Праця М. Варинової, Є. Гуськова "Характер імператорського культу при Веспасіані" описує і розкриває стан імператорської казни до приходу і після становлення Веспасіана імператором. Російська дослідниця О. Смирнова в своїй статті "Фінансова політика Веспасіана і Тіта" демонструє, які саме податки були введені і на яких територіях були відмінені пільгові податки.

У даній статті ми зупинимося на деяких моментах правління імператора Веспасіана, зокрема пов'язаних з фінансовими реформами і запровадження їх на різних територіях Римської імперії.

На 68 р. в Римській імперії панувала громадянська війна. У ході воєнних кампаній до влади прийшли так звані "ефемерні" військові імператори: Гальба, Отон, Вітелій. Гальба походив з аристократичного роду. Імператором його проголосили легіони, які стояли в Галії та Іспанії. Та він не зміг правити країною, а його помічники були бездарні. В країні був безлад, він не виконав своїх обіцянок, тому преторіанці його вбили і проголосили імператором Отона. Правив він лише 3 місяці. Хоча це і був розумний політик, та його армія була розбита північними легіонами, тому Отон покінчив з життям. Імператором проголосили Вітеля. В свою чергу він довів країну до банкрутства. Скрізь поряdkували солдати. Поклав край цьому безладдю Веспасіан, який започатковує нову правлячу династію – Флавіїв. Головна причина поразки попередньої династії – вузькість її соціальної бази, бо опиралися вона лише на військо, і саме армія була вирішальною у виборі імператора.

Прийшовши до влади в жовтні 69 р. н. е., Тіт Флавій Веспасіан поставив перед собою одне із найважливіших завдань – покращення фінансового стану імперії. Саме цей імператор став першим після Августа, який отримав в цілому позитивні оцінки від античних авторів.

Так, з глибокою симпатією пише про нього Тацит, а Светоній розглядав правління Веспасіана як епоху стабілізації та зміцнення імперії, яка була ослаблена роздробленістю [8, с. 283–305]. Він повідомляє про працездатність імператора, його ощадливість, практичність, доступність для простих людей, почуття гумору і байдужість до особистих образ [1, с. 13–14, 22–23]. Тацит зазначає, що це був єдиний імператор, який за час правління змінився в кращий бік [5, с. 50]. Аврелій Віктор хвалить Веспасіана за його турботу про всі міста, в яких існувало римське право [6, с. 98]. Проте негативну реакцію у античних авторів викликали фінансові реформи Веспасіана [10, с. 297], через які його звинувачували в грошолобстві і скупості [5, с. 84; 1, с.]. За словами Светонія, любов Веспасіана до грошей – "єдине, в чому його звинувачували справедливо" [1, с. 203]. Тацит критикував імператора ще й за вибір друзів, але пов'язував це з фінансовою темою [10, с. 304]. Вже за життя за Веспасіаном закріпилася репутація скнари. Так, олександрійці прозвали його "оселедцем", "на прізвисько одного зі своїх царів, який був скнарою" [1, с. 305], а під час поховання Веспасіана його ощадливість стала приводом для жартів: "Навіть на його похоронах Фавор, головний актор, який виступав у масці та зображуючи слова і справи небіжчика, на повний голос запитав чиновників, у скільки обійшлася похоронна процесія? І почувши, що в десять мільйонів, вигукнув: "Дайте мені десять тисяч і кидайте мене хоч у Тибр!" [1, с. 204]

При цьому той же Светоній був готовий виправдати імператора [10, с. 305], зазначаючи: "До поборів і здирства він був змушений крайньою убогістю державної та імператорської скарбниці" [1, с. 305]. Інші автори теж визнають, що у Веспасіана не було іншого виходу [9, с. 194]. Найважливішим завданням засновника династії Флавіїв було поліпшення фінансового становища імперії. Ще за Нерона державі не вистачало коштів, а під час громадянської війни ситуація стала катастрофічною [10, с. 297]: скарбниця зовсім спорожніла [7, с. 155]. На одному з перших засідань сенату після приходу Веспасіана до влади обговорювалася необхідність обмеження витрат [4, с. 9]; він сам визнав, що йому потрібні сорок мільярдів сестерціїв, "щоб держава стала на ноги" [1, с. 203]. Проте дослідники вважають, що ця сума завищена приблизно в десять разів [13, с. 24–25]. Тому імператор вдався до жорсткої економії: скоротилися витрати на преторіанців (гвардія зменшилася в кількості майже вдвічі) і на армію (не було ніяких екстраординарних грошових роздач, як раніше); зменшилося фінансування імператорського двору

[8, с. 297]. Вміст срібла в денаріях зменшив на 5 % [10, с. 204]. З іншого боку, імператор вжив заходів для зростання доходів скарбниці, не гребуючи ніякими джерелами. Також було скасовано податкові пільги [10, с. 298]. Веспасіан позбавив Ахайю (Грецію) свободи, дарованої Нероном у 73 р., почав стягувати податки в Самосі, Візантії, Родосі і Лікії. Він створив провінцію Геллеспонт і планував створити провінцію островів. Імовірно обидві ці адміністративні одиниці повинні були стати фінансовими округами під керуванням прокураторів, і головною метою цих перетворень вчені вважають збільшення збору податків [10, с. 298]. Джерела повідомляють про загальне посилення податкових обкладень провінцій (в деяких випадках податки були підвищені вдвічі), про введення "нових важких податей", в тому числі в Італії та Римі [1], про перетворення грічної справи на імператорську монополію [13, с. 25].

"Тіт дорікав батьку, що і туалети він обклав податком; той взяв монету з першого прибутку, підніс до його носа і запитав, чи має вона аромат. "Ні", – відповів Тіт. "Але ж це гроші з туалетів", – сказав Веспасіан [1].

Светоній розповідає ще цілий низку історій про те, як Тіт Флавій Веспасіан поповнював скарбницю. Імператор скуповував речі, щоб перепродати з націнкою, продавав державні посади, брав хабарі за винесення певних рішень в суді. "Найбільш хижих чиновників, як вважають, він навмисне просував на все більш високі місця, щоб дати їм нажитися, а потім засудити. Подейкували, що він користується ними, як губками: сухим дає намокнути, а мокре вичавлює" [1]. У збережених джерелах згадується лише один процес у справі про вимагання (суд над Юлієм Бассом), але в дійсності таких процесів могло бути більше: про них міг писати Тацит у втраченій частині своєї "Історії" [10, с. 303]. Предметом особливої уваги імператора стали багаті східні провінції. Вони першими постраждали від посиленого податкового гніту в 69 році, коли Веспасіан збирав гроші на війну з Вітеллієм. Пізніше скарбниця імперії і сім'я Флавіїв отримали величезні кошти завдяки грабежу Іудеї і розпродажу захопленого там майна. Зокрема, місцеве населення повинно було після розгрому повстання платити на користь Юпітера Капітолійського по дві драхми з людини на рік. У Римі за Веспасіана з'явилися дві спеціалізовані приватні каси імператора, що контролювалися його вільновідпущениками: азійський фіск, куди могли надходити кошти від збору в багатій Азії подушного податку, і олександрійський фіск, імовірно, пов'язаний із продажами єгипетського зерна.

В Олександрії імператор, за словами Діона Касія, ще в 69 році збагатився, "не упускаючи жодного способу, ні дріб'язкового, ні поганого, і витягував гроші так само з усіх світських і релігійних джерел" [12, LXVI, 8, 3].

Виходячи з цього, деякі дослідники припускають, що саме Веспасіан ввів в певні рамки звільнення місцевих жерців від подушного податку та провів опис храмового майна. Однозначно при ньому в Єгипті був проведений загальний перепис [10, с. 298].

Про діяльність, що пов'язана з податками Веспасіана на заході імперії майже нічого не відомо. Переписи були проведені в Іспанії і, можливо, в Італії. Намісник Африки Рутілія Галлік заслужив вихваляння поета Стація за те, що зміг істотно збільшити надходження зі своєї провінції в імперську скарбницю. В цілому фінансова політика Веспасіана говорить про його прагнення уніфікувати населення імперії оподаткування, зосередити управління в Римі і в своїх руках [10, с. 299–300]. Діон Кассій зазначає: "Він не вбив через гроші нікого, а врятував багатьох" [LXVI, 14, 4]. Для Веспасіана були характерні, з одного боку, економія на собі, на чиновниках і на армії, а з іншого - готовність щедро витратити гроші на святкування та на інші потреби, що демонструє успіх зусиль з наповнення скарбниці [10, с. 305]. Так, Тіт Флавій Веспасіан відродив стародавні традиції, зокрема нагороджування артистів, влаштування бенкетів. В 71 році організував пишний триумф з нагоди перемоги над іудеями; дарував подарунки чоловікам на Сатурналії, а жінкам – на березневій календі; почав виплачувати щорічну платню риторам – як латинською, так і грецьким; призначив грошову допомогу нужденним в цьому консуляр. Новації Веспасіана в управлінській і фінансовій сферах багато в чому підготували розквіт імперії при Антонінах [9, с. 162, 227]. На думку С. Ковальова, "золотий вік" почався вже за Тіта Флавія [3, с. 632].

Підводячи підсумки фінансової політики імператора Веспасіана, варто підкреслити, що він розпочав відновлення фінансової стабільності держави рішуче, жорстко й обачливо. Імператор використовував різноманітні і не завжди "красиві" методи поповнення скарбниці. Вибір засобів принципсом свідчить, по-перше, про компетентність і винахідливість Веспасіана і його наближених у сфері фінансів. По-друге, очевидна опора імператора саме на наближених, вірних і здібних людей. По-третє, безперечним є прагнення Веспасіана до централізації фінансового управління, до охоплення всіх областей імперії податковими заходами і, в цьому сенсі, до уніфікації становища населення імперії. Нарешті, не підлягає сумніву намір принципса забезпечити собі цілковитий контроль над фінансовими надхо-

дженнями, без втручання як сенату, так і сенатських магістратів. Ефективність фінансових інновацій імператора Веспасіана підтверджується широким розмахом витрат на будівництво, видовища, бенкети, щорічні платні, нагороди і роздачі в другій половині його правління. Разом з тим, хоча "фінансові заходи Веспасіана врятували Рим від банкрутства", метою було не порятунок Риму і його громадян, а забезпечення міцності влади династії Флавіїв і її контролю над життям імперії, зміцнення престижу нової династії. І в заходах із накопичення грошей, і в методах фінансового управління, і в витратах Веспасіана чітко проявилось посилення монархічного характеру імператорської влади і централізації та уніфікації в управлінні імперією.

Література

1. Гай Светоний Транквилл. Жизнь двенадцати цезарей. *Светоний. Властелины Рима*. Москва: Ладомир, 1990. С. 281.
2. Дион Кассий. Римская история / пер. с древнегреч. А. В. Махлаюка, К. В. Маркова, Н. Ю. Сивкиной, С. К. Сизова. СПб.: Филологический факультет СПбГУ, Нестор-История, 2011. Книги LXIV–LXXX. 456 с.
3. Ковалёв С. История Рима. Москва: Полигон, 2002. С. 864.
4. Публий Корнелий Тацит. *Анналы. Тацит. Сочинения*. Санкт-Петербург: Наука, 1993. С. 312.
5. Публий Корнелий Тацит. *История. Тацит. Сочинения*. Санкт-Петербург: Наука, 1993. С. 559.
6. Секст Аврелий Виктор. О цезарях. URL: <http://udik.com.ua/books/book-113/chapter-2892/>.
7. Варинова М., Гуськов Е. Характер императорского культа при Веспасиане. *Вестник Саратовского государственного технического университета*. 2014. № 3 (76). С. 154–157.
8. Егоров А. Правление Веспасиана и Тита. *Проблемы античной истории: сборник научных статей к 70-летию со дня рождения проф. Э. Д. Фролова*. М., 2003. С. 283–305.
9. Смирнова Е. Принципат Флавиев: императорская власть и римское общество в последней трети I века (69–96 гг. н. э.). Санкт-Петербург, 2002. С. 251.
10. Смирнова Е. Финансовая политика Веспасиана и Тита. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2009. № 8. С. 297–312.
11. Тарасова Л. Императорский культ в правление династии Флавиев (69–96 гг.) *Научные ведомости Белгородского государственного университета*. 2009. № 1. С. 21–25.
12. Mattingly H. *Roman Coins from the Earliest times to the Fall of the Western Empire*. 4 th ed. L., 1967. P. 958.
13. Pfeiffer S. *Die Zeit der Flavier*. Darmstadt: WBG, 2009. P. 134.

References

1. Hai Svetonyi Trankvyll. Zhyzn dvenadtsaty tsezarei. Svetonyi. Vlastelyny Ryma. Moskva: Ladomyr. 1990. S. 281.
2. Dyon Kassyi. Rymaskaia ystoriya. Knyhy LXIV-LXXX / per. s drevnehrech. A. V. Makhliaiuka, K. V. Markova, N. Yu. Syvkynoi, S. K. Syzova, SPb.: Fylolohycheskyi fakultet SPbHU, Nestor-Ystoriya, 2011. 456 s.
3. Kovalëv S. Ystoriya Ryma. Moskva, Polyhon, 2002. S. 864.
4. Publyi Kornelyi Tatsyt. Annaly. Tatsyt. Sochyneniya. Sankt-Peterburh: Nauka, 1993. S. 312.
5. Publyi Kornelyi Tatsyt. Ystoriya. Tatsyt. Sochyneniya. Sankt-Peterburh: Nauka, 1993. S. 559.
6. Sekst Avrelyi Vyktor. O tsezariakh. URL: <http://udik.com.ua/books/book-113/chapter-2892/>.
7. Varynova M., Huskov E. Kharakter ymperatorskoho kulta pry Vespasyane. Vestnyk Saratovskoho hosudarstvennogo tekhnicheskoho unyversyteta. 2014. № 3 (76). S. 154–157.
8. Ehorov A. Pravljenje Vespasyana y Tyta. Problemy antychnoi ystoriy: sbornyk nauchnykh statei k 70-letiyu so dnia rozhdeniya prof. Э. D. Frolova. M., 2003. S. 283–305.
9. Smyrnova E. Pryntsypat Flavyyev: ymperatorskaia vlast y rymское obshchestvo v poslednei treti I veka (69–96 hh. n. э.). Sankt-Peterburh, 2002. S. 251.
10. Smyrnova E. Fynansovaia polytyka Vespasyana y Tyta. Mnemon. Yssledovaniya y publikatsyy po ystoriy antychnogo myra. 2009. № 8. S. 297–312.
11. Tarasova L. Ymperatorskyi kult v pravlenye dynastyy Flavyyev (69–96 hh.) Nauchnye vedomosti Belhorodskoho hosudarstvennogo unyversyteta. 2009. № 1. S. 21–25.
12. Mattingly H. Roman Coins from the Earliest times to the Fall of the Western Empire. 4 th ed. L., 1967. R. 958.
13. Pfeiffer S. Die Zeit der Flavier. Darmstadt: WBG, 2009. R. 134.

Р. А. Дудка

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

И. И. Мойсейчук

магистрантка историко-юридического факультета Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

"Pecunia non olet", или Инновации в налоговой системе римского императора Веспасиана

В статье проанализирована финансовая реформа первого императора династии Флавиев – Веспасиана в Римском государстве периода принципата, указаны причины ее проведения. Авторы делают вывод о том, что Римская империя переживала глубокий кризис после правления династии Юлиев-Клавдиев. Именно это вызвало экономию государственных денег, подтолкнуло к поиску новых источников прибыли,

оригинальных форм налогов, что и стабилизировало ситуацию в государстве, поэтому правление Веспасиана Флавия заложило фундамент "золотого века" Рима.

Ключевые слова: Римская империя, Веспасиан Флавий, экономический кризис, финансовая реформа, стабилизация.

R. A. Dudka

candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of World History and International Relations Nizhyn Gogol State University

I. I. Moiseichuk

Master's degree student of the faculty history and law of Nizhyn Gogol state university

"Pecunia non olet", or Vespasian's taxing innovation in Roman empire

The article analyzed the financial reform of the first Emperor of the Flavian dynasty – Vespasian in the Roman Empire during the period of the principality, determined the factors before the reform. The authors concluded that the Roman Empire was experiencing a severe crisis after the rule of dynasty Julio-Claudian. This led to the urgent need for saving state funds, the search for new sources of profits and invention of the original forms of taxes, which eventually stabilized the situation in the state. So, the reign of Vespasian laid the foundation of the "golden age" of Rome.

Key words: Roman Empire, Vespasian Flavian, economic crisis, financial reform, stabilization.

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ

УДК 37.0

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-152-162

Е. М. Кучменко

доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Історіографічний огляд міжкультурного діалогу та самоідентичності в політиці

У статті з точки зору історіографії розглядається проблема самоідентичності та міжкультурного діалогу в політиці. Аналізуються погляди Ч. Тейлора, У. Кімлікі С. Бенхабіб, А. Гупти, Дж. Фергюсон, Н. Фрейзер щодо впливу культурних факторів на політичні процеси. У центрі уваги дослідників з вищезазначеної проблеми є концепція мультикультуралізму, яка активно розробляється сучасними західними соціологами, та питання про те, якою мірою принципи мультикультуризму заперечують ліберальним основам західної демократії, якою мірою "зазіхання культур" поєднані з фундаментальними уявленнями про свободу і рівність, а також місця культури в сучасних політичних процесах. З цієї метою автор статті звертається до поглядів С. Бенхабіб, яка і намагається у своїх працях знайти цю міру через аналіз форм взаємодії традиції і норми, взаємодоповнення звичаїв і права. С. Бенхабіб дотримується "середнього шляху", теоретично його обґрунтовуючи і чітко при цьому відзначаючи, що принципи лібералізму за жодних обставин не можуть бути принесені у жертву абстрактній й міжкультурній солідарності.

Ключові слова: історіографія, індивідуальна свобода, лібералізм, рівність, автономія індивідів, звичаї, право, групова культура, колективна публічна ідентичність культур, політика, мультикультура.

В час глобальних суперечок та перетворень великого значення набуває проблема міжкультурного спілкування та право етносів, націй на самоідентичність у глобальному світі. Спираючись на деякі теоретичні концепції Уїлла Кімлікі щодо мультикультуралізму, ставимо за мету розглянути питання, якою мірою принципи мультикульту-

ралізму заперечують ліберальному підґрунтю західної демократії та якою мірою проявляється "зазіхання культур" на демократію і політику.

З метою додаткового загострення протиріччя між політикою відставання рівної гідності і політикою забезпечення самотності ми звернемося до теорії У. Кімліки, в якій описується те, що він сам називає "культурними правами", "громадянськими правами, диференційованими за груповою ознакою" чи "правами меншості" [1]. Кімлік не буде схвалення політики визнання на гегельянському підґрунті. Його аргументи на користь громадянських прав, диференційованих за груповою ознакою, сформульовані у рамках ліберальної моральної і політичної теорії, і вони відносяться до найбільш переконливих (Kimlicka 1995, 1996 і 1997).

Так, Кімліка доводить, що до базових принципів лібералізму відносяться принципи індивідуальної свободи і що у зв'язку з цим "ліберали можуть підтримати права меншості тільки тією мірою, якою вони сумісні з повагою свободи і автономії індивідів" [1]. Він намагається пом'якшити зіткнення, які можуть відбуватися між ліберальними принципами свободи і груповими культурними практиками, проводячи межу між "внутрішніми обмеженнями" і "зовнішнім захистом" [2]. Якщо внутрішні обмеження стосуються претензій групи щодо її власних членів, то зовнішній захист спрямований членами групи проти "великої спільності". Кімліка приходять до переконливого висновку, що ліберали можуть і повинні схвалювати певні заходи зовнішнього захисту, якщо вони сприяють досягненню справедливості у відносинах між групами, проте їм слід відкидати ті внутрішні обмеження, які лімітують право членів групи ставити під питання і змінювати традиційні повноваження та порядки [1]. Проте, на думку С. Бенхабіб, розуміння Кімлікою культури, як і те, що він віддає перевагу деяким формам колективної ідентичності у низці інших можливих її проявів – таких, як, скажімо, ґендерні чи сексуальні переваги, – приводить його до невиправданого акценту на "національній" та "етнокультурній" ідентичності на шкоду іншим формам. На її думку, його власне бачення культури та захисту ним з ліберальних позицій зовнішніх свобод від внутрішніх обмежень знаходиться у значно більшому конфлікті між собою, ніж він це визнає.

Так, Кімліка пропонує зосередитися на тому, що він сам називає "суспільною культурою". Така культура забезпечує своїм прихильникам наповнений сенсом спосіб життя по усьому колу людської діяльності, включаючи її соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну і господарську сторони, до того ж як у публічній, так і у приватній

сферах. Подібні культури, як правило, зазначає він, сконцентровані на певній території і ґрунтуються на спільній мові [1]. Але Бенхабіб зазначає, що таких "суспільних культур" не існує. На її думку, Кімліка представив інституціоналізовані форми колективної публічної ідентичності і поняття культури так, начебто вони були одне і те саме. Проте є організовані у формі держав британська, французька і алжирська нації і суспільства, але немає британської, французької чи алжирської "суспільних культур" в розумінні Кімліки. Будь-яке складне людське суспільство у будь-який момент часу складається з багатьох матеріальних і символічних практик зі своєю власною історією. В цій історії зафіксовані сліди боротьби за владу, за деякі символи та позначення – одним словом, за культурну і політичну гегемонію, якої домагаються групи, класи і представники різної статі. Як стверджує Бенхабіб, ніколи не буває єдиної культури, однієї логічно вивершеної системи вірувань, символів і звичаїв, яка б поширювалася по "усьому колу людської діяльності" [2]. У будь-який момент часу існують колективні наративи та позначення, що знаходяться у стані суперництва, поширюються поверху інститутів і формують міжкультурний діалог. На її думку, помилковим є і його припущення, начебто існує єдиний принцип, який "одночасно охоплює і публічну, і приватну сфери". Інститути суспільства детерміновані не тільки в культурному, але і в структурному та організаційному плані. Так, суспільна культура, як зазначає Бенхабіб, не визначає роботу міждержавного фондового ринку чи середній індекс акцій на Нью-Йоркській фондовій біржі. Приватні практики окремих біржових маклерів у неформальних та повсякденних взаємодіях повністю визначаються культурою. Проте, стверджує вона, які біржові маклери вони підкорюють свої дії єдиній логіці інструментальної доцільності, а тому повинна бути, на її думку, більш чітка, ніж у Кімліки, диференціація між системами суспільної дії, культурами і структурами особистості. На її переконання, визначення Кімлікою суспільних культур холістичне, монохронічне й ідеалістичне, бо соціальна структура переплутана в ньому з соціальним позначенням. З цього приводу Бенхабіб переймається питанням: які ж наслідки такого визначення культури для його власної нормативної позиції? На її думку, Кімліка всупереч власному бажанню не в змозі чітко відрізнити права національних меншин і права груп іммігрантів. Так, він пропонує намагатися забезпечити для усіх національних груп можливість збереження себе як окремої культури, якщо вони так вирішили. Таким чином, претензії іммігрантів на рівний доступ до суспільної культури можуть бути задоволені тільки тоді, якщо

забезпечити їх інтеграцію в "основні культури". Кімліка хотів би домогтися цього, забезпечивши можливості навчання мови і протистояння елементам дискримінації та забобонам [1]. Проте, за винятком спеціальних законів для іммігрантів щодо неробочих днів по суботах і неділях та деяких правил, які стосуються одягу, поліетнічні культурні права повинні бути підпорядковані процесам асиміляції в основні національні культури. Слід зазначити, що культури не є однорідно цілісні. Їх створюють наративи і символічні цінності їх носіїв у ході участі останніх у комплексних та соціальних порядках, що мають певне значення. Культурні звичаї рідко досягають рівня зв'язаності і чистоти, які теоретик, на протигагу практику, міг би виокремити з первинних артикуляцій і спостережень. Культуру може скласти будь-який досвід, що існує досить тривалий час. Виходячи з вищезазначеного, Бенхабіб ставить запитання: з яких же причин слід віддавати перевагу саме інституціоналізованим культурам перед тими, які можуть бути більш неформальними й аморфними, менш визнаними в публічній сфері і навіть, не виключено, менш давнього походження? На її думку, Кімліка потрапляє в пастку культурологічного есенціалізму, коли стверджує, що, враховуючи надзвичайну значущість суспільних інститутів у нашому житті, а також у визначенні нашого вибору, будь-яка культура, що не є культурою суспільною, буде йти шляхом усе більшої маргіналізації. На його думку, здатність та спонукальні мотиви щодо формування і підтримки особливий суспільної культури властиві "націям" чи "народам" (інакше кажучи, культурно особливим, географічно локалізованим і інституціонально розвинутим суспільствам). Таким чином, на його думку, суспільні культури – це, зазвичай, культури національні [1].

Проте Кімліка вказує на різницю між національними меншинами й етнічними групами. Національні меншини він визначає як культури, що з самого початку були самокеровані, територіально зосереджені та такі, що були включені у більші держави внаслідок або завоювання, або федералізації. На відміну від цього, говорить він, етнічні групи є вільними асоціаціями добровільних іммігрантів, які не є "націями" і не живуть на землі своїх предків. Їх відмінність проявляється перш за все у сімейному житті та у добровільних об'єднаннях. Вони не пов'язані з інституціональною інтеграцією. З цим не погоджується Бенхабіб, яка зазначає, що на перший погляд така різниця виглядає описовою, а не нормативною. Вона стверджує, що навіть і на описовому рівні припустимість про те, що етнічні групи формуються тільки внаслідок імміграції, тоді як національні меншини самокеруються і зосереджені на певній території, не витримує

критики. Так, етнічні групи можуть бути об'єднані спільною мовою. І як приклад вона наводить великі німецькі меншини на території Східної Європи, Прибалтики і Росії. Схожим чином у процесі історичного розвитку "національні меншини" здатні усе більше і більше нагадувати етнічні групи. Проте, на її думку, чи можна сперечатися з цього приводу щодо сучасних пуертоамериканців в США. Як відомо, Пуерто-Ріко було приєднано до США із застосуванням сили і має на сьогодні статус самоврядної держави, яка вільно приєдналася до США. Проте внаслідок безперервної імміграції у великі міста США, змішаних шлюбів із представниками центральноамериканських та іспаномовних співтовариств (викликано процесами сезонної міграції, яка спричинена ситуацією на ринку праці) пуертоамериканці стали однією з величезних етнічних і іммігрантських груп у США і не є "прив'язаними до певної території національною меншістю". Подібна ситуація дозволяє пояснити, чому голосування за незалежність Пуерто-Ріко, незважаючи на усі зусилля прихильників незалежного статусу, завжди приводить до невизначеного і незрозумілого результату. Інакше кажучи, якщо навіть межу між національною меншістю й етнічними групами провести не так просто, як здавалося б, то вже без прояснення наявних тут нормативних принципів її тим паче недостатньо, щоб побудувати на цій основі теорію диференційованих прав [3]. На думку Кімліка, багато груп не дуже добре узгоджуються із жодною його моделлю. Іноземна робоча сила, біженці, афроамериканські раби та нащадки із держав-колонізаторів і загарбників наводяться ним як приклади. Та незважаючи на те, що нормативні підстави для такої різниці між мульти[етнічними] націями та етнокультурними групами незрозумілі, це відіграє ключову роль в його аргументації. Бенхабіб ставить запитання: чи утверджує Кімліка, що "добровільна" інтеграція, на противагу інтеграції "насильницької" і загарбанню, породжує різницю у правах для культур меншості і більшості? Як уявляється, говорить вона, етнічні групи, особливо іммігранти, висувають менше вимог щодо надання їм культурних прав. Можна зробити припущення, як зазначає вона, це відбувається через те, що вони добровільно пішли на імміграцію й інтеграцію у велике співтовариство. У національних меншин більш суттєві претензії на будь-яке "право, яке диференційовано за груповими ознаками", бо вони були "включені насильно" внаслідок загарбання, війни і навіть купівлі територій. Без сумніву, це розумний аргумент, говорить вона, оскільки підґрунтям політичної легітимності повинна бути якась форма погодження з боку тих, ким керують. Проте, на думку Бенхабіб, тепер вже не специфіка

суспільних культур і різниця між культурами дозволяє нам висувати подібні вимоги, а радше саме вимоги справедливості і демократичної участі чи виключення із демократичного процесу обґрунтовують наше неоднакове ставлення до різних груп. Але і тут потрібна обережність. Дуже часто історія анексії та інкорпорації може бути дуже тривалою, як зазначає вона. Можливо, припускає дослідниця, групи, які піддалися загарбанню, вже досить успішно асимілювалися у велике суспільство. В такому разі вони можуть більшою мірою бути схожими на етнічні меншини, ніж на окремі нації. Як висновок вона зазначає, що наполягати на історичній генеалогії їх інкорпорування – особливо якщо про це не дуже активно нагадує їх власна історична пам'ять і життєві умови – може дорівнювати зацикленості на з'ясуванні сутності культури. На іншому кінці спектру успішно інтегровані меншини у певний час можуть знову виявити свою особливу й унікальну історію та виокремити шлях із того, що раніше уявлявся спільним шляхом. За прикладом Бенхабіб звертається до мешканців Квебека в Канаді, каталонської меншини в Іспанії і шотландців у Великій Британії – вони пішли зараз таким шляхом. Якщо якийсь час їх вважали, а швидше за усе вони самі себе вважали, національними групами, то тепер вони хотіли б отримати статус окремих націй. Таким чином, можна стверджувати, що різниця між мульти[етнічними] націями та етнокультурними групами не статична, а динамічна, і лише цього недостатньо, щоб ми могли на цій підставі проводити межу між вимогами щодо визнання і намаганнями окремих груп людей, вважає дослідниця.

Бенхабіб зазначає, що важко чітко розподілити національні меншини й етнічні групи, до чого так прагне Кімліка. Річ у тім, стверджує вона, що в його теорії недостатньо приділено уваги динаміці формування ідентичності. В ній проглядається тенденція до застосування об'єктивістських критеріїв, таких як компактна територія, життєздатність суспільної культури чи спільна мова, при встановленні різниці між національними меншинами й етнічними групами. На її думку, при подібній процедурі неможливо розгледіти пластичні зміни в статусі груп, які можливі при їх переході з однієї категорії в іншу. Ще важливо те, говорить вона, що Кімліка не помічає, як сприйняття власної належності до якоїсь групи може виникати і змінюватися у ході політичної боротьби. Як приклад у сучасній Іспанії Каталонія є самостійною провінцією, яка має суттєву культурну та адміністративну автономію щодо управління власними землями. Проте орієнтуючись на Квебек як на поведінкову модель і частково через виняткове економічне значення Барселони для національних економік

Європейського Союзу, відбувається політична трансформація каталонської ідентичності від етнічної до квазінаціональної (події, які пов'язані з референдумом 2017 р.). Каталонія відповідає висунутим Кімліком критеріям "компактної території і спільної мови", що надає її мешканцям "наповнених змістом життєвих сил". Проте, на думку Бенхабіб, такі критерії не дуже допомагають у розумінні дилем сучасної каталонської ідентичності: деякі домагаються незалежності аж до набуття територіального суверенітету, інші хочуть домогтися більших прав від центрального уряду, а треті бажають бути членами Європи, таким чином досягнути більш значної регіональної і мовної автономії. На думку Кімліка, ліберальним теоретикам мультикультурних прав потрібно підтримати рух за національну незалежність від центрального уряду Іспанії. Проте Бенхабіб попереджає, що спочатку слід вивчити їх вимоги і платформу, з'ясувати, наскільки широкі права гарантуються усім мешканцям своїх територій – не тільки каталонцям за походженням, але й іншим іспанцям: андалузцям, валенсійцям і баскам. Чи буде їх новий режим відповідати демократичним інститутам, справедливому і рівному ставленню до усіх, включаючи меншини чи інші етнічні групи? Що можна буде сказати з приводу політики імміграції і натуралізації подібного нового режиму? Як він буде ставитися до іноземних робітників на своїй території? До жінок? Які будуть цілі його зовнішньої політики? Інакше кажучи, як зазначає вона, різниця між статусами національних меншин і етнічних груп мало сприяє з'ясуванню того, чи є рух, який заснований на ідентичності / різниці, демократичним, ліберальним і відкритим, чи поважає він загальні права. До того ж, стверджує дослідниця, перш ніж надавати політичним акторам нашу підтримку, потрібно встановити, що саме вони говорять про власну мету. А важливіше з'ясувати, як вони діють, щоб ці цілі реалізувати. Саме такою повинна бути позиція прихильників прогресивного демократичного розвитку [2]. Аргументи ж Кімліки спрямовані на примирення лібералізму і культурних прав, спрямовані не на політичну оцінку руху і його мети, а на початкові посилання фахівця, який вивчає культуру. Саме проти цього і спрямовані погляди, як зазначає сама Бенхабіб, її заперечування.

Дослідниця вбачає паралелізм між деякими аргументами Кімліки та забороненим прийомом, до якого звертається Тейлор, переходячи від права індивіда вести свій самобутній спосіб життя до ствердження, буцімто групи, які проводять політику встановлення ідентичності / різниці, здатні забезпечити реалізацію цієї індивідуальної самобутності. На її думку, позиція холізму, якої дотримується

Кімліка стосовно культур, як і поняття груп у Тейлора, дуже однакові. Вони усувають із загальної картини протиріччя й антагонізми, якими оточений груповий досвід, як і тлумачення культури [2]. Вона вбачає ще один більш явний паралелізм в їх аргументації, який пов'язаний із сповзанням від онтології до пропаганди. Тут вона звертається до тези Кімліки, що політичний лібералізм сприяє примиренню з правом національних і етнонаціональних культур на самозбереження. Лібералізм виходить з цінності автономії особистості, із визнання права індивіда робити вільний вибір стосовно власного життєвого шляху на підставі достатньої інформації. Проте, як стверджує Кімліка, такого роду автономія стає можливою завдяки такому факту, що наша суспільна культура розкриває перед нами різноманітні варіанти. Свобода – це перш за все здатність випробувати та переглянути ті стилі життя, які стають нам доступними завдяки нашій громадській культурі [5]. І щоб забезпечити свободу і рівність громадян, громадські інститути і політика повинні надати кожному рівні умови членства і доступу до можливостей, які відкриває суспільна культура [5]. Коментуючи Кімліка, Бенхабіб зазначає: якщо з точки зору політичного лібералізму значення культури ставиться у залежність від того, що вона забезпечує осмислений набір варіантів життєдіяльності і перш за все формує параметри, у межах яких ми будуємо план свого життя, то, поглянувши на це об'єктивно, ми не побачимо основи, яка б дозволяла теоретику віддавати перевагу національним культурам перед іммігрантськими чи ставити культури релігійних груп вище за культури соціальних рухів [2]. Дослідниця припускає, що цінність культури для політичного лібералізму є, по суті, умовою, яка дозволяє реалізувати індивідуальний вибір. Тоді, стверджує вона, якщо розпочати з цього і дійти до висновку, буцімто для індивідів подібна цінність може бути реалізована тільки в контексті суспільних культур, то це означає матеріалізувати онтологію. Більше того, це означає дуже поспішно трансформувати філософський аргумент загального плану з приводу умов індивідуального вибору і свободи у конкретні рекомендації щодо інститутів і політики. На її думку, неможливо допускати ніякої диференціації між цінністю і гідністю різних культур, за винятком тієї, що виражається в діях самих індивідів. Бо саме індивіди і групи у ході власної діяльності встановлюють, наскільки цінна для них прихильність певної культури [2]. Таким чином, стверджує дослідниця, метою будь-якої публічної політики, яка проводиться в ім'я збереження культур, повинне стати нероз'єднання членів культурних груп будь-якими можливостями, щоб вони могли присвоїти, збагатити і навіть

зруйнувати канони їх власних культур, як самі того бажають. Право на належність до культури тягне за собою право відмовитися від різних культурних пропозицій, які людина отримує в силу свого виховання, національної належності, своїх релігійних чи сімених зв'язків. Члени культурних груп не можуть зберігати автономію, якщо вони не в змозі брати участь у відтворенні культури і в боротьбі за неї, що включає трансформацію певних культурних традицій. На фоні таких стандартів те, що викладає Кімлік, на думку Бенхабіб, розуміння культури виглядає украй статичним і обмеженим. Тут вона посиляється на дослідження в царині антропології [6] і зазначає, що ці дослідження оголили помилкові припущення, які покладені в основу моделі Кімліки, в якій культура, простір і місце поєднані у свої основі. Посилаючись на А. Гупта і Дж. Фергюсона, дослідниця зазначає, що в аналітичному сенсі простір стає свого роду нейтральним контейнером для культурних особливостей, суспільних порядків і неісторичних спогадів, які між собою не узгоджуються [6].

Проте слід зазначити, як говорить дослідниця, що саме Кімліка звернув увагу сучасних політичних теоретиків на проблему мультикультурних прав як таких, його розуміння суспільної культури і різниці між групами іммігрантів і національними меншинами, які відіграли негативну роль у тому сенсі, що з поля зору аналітики "зник" сумнівний ізоморфізм простору, місця і культури [5]. Ненсі Фрейзер найбільш переконливо показала, що політика визнання не обов'язково повинна вести до культурного есенціалізму чи до виокремлення культури в окремий анклав, а тим паче до того й іншого одночасно [2].

Література

1. Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford Univ. Press, 1995, 2001. S. 75, 35, 37, 76, 114, 80, 10, 11.
2. Бенхабіб С. Притязання культури. *Равенство и разнообразие в глобальную эру* / пер. с англ.; под ред. В. И. Иноземцева. Москва: Логос, 2003. С. 71, 77, 78, 79, 82.
3. Carens J. *Culture, Citizenship, and Community: A Contextual Exploration of Justice and Evenhandedness*. Oxford Univ. Press, 2000.
4. Ch. Taylor. *Multiculturalism and the Politics of Recognition*. Princeton (N): Princeton Univ. Press, 1992.
5. Kymlicka W. *States, Nations, and Cultures: Spinoza Lectures at The University of Amsterdam*. Assen: Van Gorcum, 1997. S. 75.
6. Akhil G. and J. Ferguson. *Beyond "Culture": Space, Identity, and the Politics of Difference*. *Cultural Anthropology*. 1992. Vol. 7. No. 1. S. 6–7.

References

1. Kymlicka W. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford Univ. Press, 1995, 2001. S. 75, 35, 37, 76, 114, 80, 10, 11.

2. Benkhabyb S. Prytiazanyia kultury. Ravenstvo y raznoobrazye v hlobalnuui zru / Per. s anhl.; pod red. V. Y. Ynozemtseva. Moskva: Lohos, 2003. S. 71, 77, 78, 79, 82.

3. Carens J. Culture, Citizenship, and Community: A Contextual Exploration of Justice and Evenhandedness. Oxford Univ. Press, 2000.

4. Ch. Taylor. Multiculturalism and the Politics of Recognition. Princeton (N): Princeton Univ. Press, 1992.

5. Kymlicka W. States, Nations, and Cultures: Spinoza Lectures at The University of Amsterdam. Assen: Van Gorcum, 1997. S. 75.

6. Akhil G. and J. Ferguson. Beyond "Culture": Space, Identity, and the Politics of Difference. Cultural Anthropology. 1992. Vol. 7. No. 1. S. 6–7.

Э. Н. Кучменко

доктор исторических наук, профессор кафедры всемирной истории и международных отношений Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Историографический обзор межкультурного диалога и самоидентичности в политике

В статье с точки зрения историографии рассматривается проблема самоидентичности и межкультурного диалога в политике. Анализируются взгляды Ч. Тейлора, У. Кимлика, С. Бенхабиб, А. Гупты, Дж. Фергюсена, Н. Фрейзер относительно влияния культурных факторов на политические процессы. В центре внимания исследователей по вышеуказанной проблеме является концепция мультикультурализма, которая активно разрабатывается современными западными социологами, а также вопрос о том, в какой степени принципы мультикультурализма противоречат либеральным основам западной демократии, в какой мере "притязания культур" соединяются с фундаментальными представлениями о свободе и равенстве, а также места культуры в современных политических процессах. С этой целью автор статьи обращается к взглядам С. Бенхабиб, которая в своих работах старается найти эту меру через анализ форм взаимодействия традиции и нормы, взаимодополнения обычаев и права. С. Бенхабиб придерживается "среднего пути", теоретически его обосновывает, четко при этом отмечая, что принципы либерализма ни при каких обстоятельствах не могут быть принесены в жертву абстрактной межкультурной солидарности.

Ключевые слова: историография, индивидуальная свобода, либерализм, равенство автономия индивидуумов, обычаи, право, групповая культура, коллективная публичная идентичность культуры, политика, мультикультура.

E. M. Kuchmenko

Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of World History and International Relationships, Nizhyn State University named after Nikolai Gogol

Historiographical review of intercultural dialogue and self-identity in politics

In the article, from the point of view of historiography, the problem of self-identity and intercultural dialogue in politics is examined. The views of Ch. Taylor, U. Kimlika, S. Benhabib, A. Gupta, J. Ferguson, N. Fraser concerning the influence of cultural factors on political processes are analyzed. The focus of the researcher on the above-mentioned problem is the concept of multiculturalism, which is actively developed by modern Western sociologists, as well as the question of the extent to which the principles of multiculturalism contradict the liberal

foundations of Western democracy, to what extent "cultural claims" are combined with fundamental ideas about freedom and equality, as well as places of culture in modern political processes. For this purpose, the author of the article refers to the views of S. Benhabib, who in her works tries to find this measure through an analysis of the forms of interaction between tradition and norm, the complementarity of customs and law. S. Benhabib adheres to the "middle way", theoretically justifies it, and clearly, while noting that the principles of liberalism can not under any circumstances be sacrificed to abstract intercultural solidarity.

Key words: *historiography, individual freedom, liberalism, equal autonomy of individuals, customs, law, group culture, collective public identity of cultures, politics, multicultural.*

УДК 929Корбелецький+94(477.51)"18"
DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-163-177

О. О. Лейберов

голова профкому працівників
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

"Майже забутий" – матеріали до біографії Федора Івановича Корбелецького

У статті розглянуто біографічні відомості про Ф. І. Корбелецького. На основі нових архівних джерел здійснено аналіз життєвого шляху письменника. Виходець з родини сільських священиків Ніжинського повіту, Федір Іванович став відомим письменником, поетом та перекладачем, членом двох російських наукових товариств. Основна увага присвячена періоду його життя в Україні (1818–1830 рр.), який раніше не досліджувався науковцями.

Ключові слова: біографія, літературна діяльність, статська служба, Ніжинський повіт.

Останніми роками у вітчизняній історичній науці поживався інтерес до біографічних досліджень. Нові соціально-політичні умови, що склалися в Україні та суспільстві, процеси інтеграції та глобалізації, відхід від старих стандартів вплинули на переосмислення деяких історичних подій та переоцінку діяльності окремих історичних постатей. Саме тому історична біографістика дає змогу через особистість доповнити історію. Персональна історія допомагає у вивченні особистостей не лише як об'єктів, а й як суб'єктів історичного розвитку. "Людська історія" досліджує не лише біографію конкретної людини, а й внутрішній світ особистості, її характер, емоції, світогляд, психологічний тип. Дослідження історії в особах, особливо відомих діячів XIX століття, їх творчої та наукової спадщини, громадсько-політичних поглядів, внеску у вітчизняну культуру сприяє розширенню наукових пошуків дослідників, збагачує та гуманізує дослідницький процес.

Ім'я Федора Івановича Корбелецького навряд чи відомо комусь, окрім дослідників та фахівців з історії російської літератури початку XIX століття. Він вважається другорядним письменником, творчість якого знати не обов'язково. Дійсно, його талант аж ніяк не можна порівняти з О. Пушкіним, М. Лермонтовим, М. Гоголем, В. Жуковським та багатьма іншими поетами і письменниками, творчість яких

належать до "золотого століття" російської літератури. Однак у свій час його твори були популярні, а сам він був доволі відомим серед читаючої публіки. Відомий російський історик наполеонівських війн О. І. Михайловський-Данилевський дав позитивну оцінку його книзі "Краткое повествование о вторжении французов в Москву и о пребывании в оной. С приложением оды в честь победоносного российского воинства", назвавши її унікальним та єдиним у своєму роді джерелом з історії Вітчизняної війни 1812 року. Але разом з тим, до теперішнього часу, історіографія даної проблеми не набула широкого характеру, а обмежена кількома незначними публікаціями. Окрім невеличких статей у довідкових виданнях та "Словаре русских писателей XVIII века," можна назвати праці І. Подольської, А. Антонова, З. Оленіної та Г. Ляпішева [1–5]. Однак всі вони мають описовий характер або присвячені тільки одному з періодів життя письменника, його перебуванню в окупованій французами Москві 1812 року. Останнім часом побачили світ науково-публіцистичні видання російських краєзнавців Д. Красноп'ярова та В. Гладишева, в яких віддзеркалено останній період життя Ф. Корбелецького, а саме перебування на службі у Пермський губернії. Розділи у їх книгах, що присвячені письменнику, навіть мають специфічні назви "И стали пермяками..." та "Узник пермского замка" відповідно [6–7]. Разом з тим поза увагою дослідників опинився значний відрізок життя Ф. І. Корбелецького, який залишається не дослідженим. У відділі Державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині зберігається цілий комплекс документів, пов'язаних з життям та діяльністю Ф. І. Корбелецького, який може не лише доповнити попередні дослідження, а й пролити світло на зовсім невідомі сторінки його життя. Архівні фонди містять різнопланові документи: це формулярний список письменника та пояснення до нього, дипломи члена-кореспондента двох російських вільних товариств, грамота на отримання дворянства, рескрипт на нагородження дворянською бронзовою медаллю, майнові відомості, судові справи, виборчі документи та матеріали дворянської опіки Ніжинського повіту, що охоплюють період з 1812 до 1863 року.

Федір Іванович Корбелецький народився у селі Дрімайлівка Ніжинського повіту у родині священика місцевої Ільїнської церкви. На жаль, досі точно не встановлено рік його народження. У більшості публікацій називається 1775 або 1776 р. Однак у "Представлении" свого формулярного списку на вимогу ніжинського повітового маршала дворянства Г. В. Забіли від 25 жовтня 1822 року він зазначає, що йому виповнилось 48 років. Таким чином, можна прорахувати, що він народився у 1774 році [8]. Про дитячі роки його життя

нічого не відомо, але можливо припустити, що початкову освіту він отримав вдома разом зі своїм братом Іваном, який пізніше, ставши протопопом, перебував у віршованій переписці з Г. Р. Державіним. У 1788 році він вступає на навчання до Чернігівської духовної семінарії, де вивчає "словесні науки з нижніх класів по філософський". За шість років він здобув відмінні знання з латинської граматики, німецької мови, риторики та філософії. На здібного семінариста звернуло увагу керівництво і у 1794 році за наказом Синоду він був відправлений до Санкт-Петербурга "для продовження наук" у вчительській семінарії, що пізніше була перетворена на педагогічний інститут [9]. "По завершенні у тій гімназії курсу математичних, фізичних та інших наук був у званні студента прийнятий на дійсну службу на посаду вчителя Санкт-Петербурзьких народних училищ, яку справляв у 1796–1798 роках" [10]. Потрібно віддати належне Ф. І. Корбелецькому, який дуже сумлінно ставився до навчання, що дало змогу у 1796 році, після завершення семінарії отримати перший класний чин Табелю про ранги (колезького реєстратора). Як зазначав у своєму фундаментальному дослідженні російський історик Б. Миронов, "ті, хто завершив гімназію з відмінними успіхами, вступали на державну службу з чином XIV класу, без похвального листа – канцеляристами" [11]. Якщо претендент на отримання першого класного чину не мав достатньої освіти і починав службу простим канцеляристом, то стати колезьким реєстратором він міг за 10–15 років, але залежно від станової належності, особистих якостей, ставлення керівництва, віку та місця, де служив чиновник, цей строк міг скоротитися чи зрости на 4–5 років [12].

Саме у цей час він активно займається літературною діяльністю. У 1797 році він написав урочисту оду "На прибуття з Москви до Санкт-Петербурга імператора Павла I". Ода була піднесена самому імператору та заслужила його схвального відгуку, за що автор був нагороджений золотим годинником [13]. Пізніше, у 1799 році, побачили світ оди на честь перемог О. В. Суворова в Італії та "благополучного повернення великого князя Костянтина Павловича з армії до Санкт-Петербурга" [14].

На вчительській посаді І. Ф. Корбелецький пропрацював всього два роки і у 1798 р. перевівся у Санкт-Петербурзьку удільну експедицію, де працював спочатку помічником землеміра, а потім обійняв посаду землеміра. Тут потрібно наголосити на тому, що у кінці XVIII – на початку XIX століття представники дворянського стану дуже неохоче йшли на статську службу, віддаючи перевагу військовій. Саме тому серед цивільних чиновників переважали вихідці з

непривілейованих станів. Як писав відомий мемуарист Ф. Ф. Вігель, "молоді дворяни як відомо за Катерини і до неї вступали у військову службу, більш блискучу, веселу і тоді менш важку, ніж цивільна... званням канцелярським гребували, і воно було залишено дітям священо- та церковнослужителів і різночинцям" [15]. Саме на цій посаді він проявив повною мірою свої ділові якості. В окремому пункті свого формулярного списку під назвою "особые по службе отличия" він повідомляв: "Під час служби у Санкт-Петербурзькій удільній експедиції відкрив по трьох у Новгородській губернії найбільш заплутаних справах прихований казенний інтерес, що складався з орних земель та будівельного лісу, площею більше трьох тисяч десятин, які по зверненню його були повернуті на користь уділів, а по четвертій справі, у тій самій губернії, у Староруському повіті захистив удільне село, у якому проживало сімдесят ревізьких душ, від слідства та карного суду, від яких потерпало це село через наклеп скаржників" [16]. Крім того, він виконував "особливі доручення" керівництва. Неодноразово представляв інтереси експедиції у "присутственных местах" Новгородської та Псковської губерній. За успіхи у справах він був нагороджений у 1800 році чином губерньського секретаря. Через три роки він переводиться у департамент Міністерства фінансів на посаду старшого помічника столоначальника з чином титулярного радника. Тут працює до 1805 року [17]. Обійнявши цю посаду, він зміг поліпшити своє фінансове становище. Помічник столоначальника вже мав оклад 750 крб на рік, що вважалося непоганим заробітком. У цей час він одружився з дочкою губерньського секретаря Маркова Мотроною Іванівною. Вони прожили разом все життя, але дітей у подружжя не було. Після цього "був переміщений у Нижегородську казену палату, а після у тамтешнє губерньське правління асесором будівельної експедиції" [18]. Порівняно зі столицею служба у губернії завжди вважалася нецікавою та другорядною. Але на новому місці служби йому вдалося вкотре проявити себе. Він неодноразово, за наказом губернатора Руновського, проводив обстеження та ревізії запасних хлібних магазинів у Лукоянському, Васильсурському, Княжинському та Макар'євському повітах. Крім того, Ф. І. Корбелецький відмітився у справі щодо будівництва у губернії "присутственных мест". Річ у тім, що у роки царювання Олександра I у губерніях та повітах розпочалось грандіозне будівництво нових та перебудова старих будівель, у яких розміщувалися державні установи. Багато з них будувалися за проектами відомих архітекторів. Так, будівлю Сенату в Москві спроектував М. Ф. Казаков, а у провінційних містах Пензенської губернії будівлі будувалися

за типовими проектами академіка архітектури А. Д. Захарова. Це були двоповерхові будівлі, де на першому поверсі розміщувалися кімнати для проживання городничого та повітове казначейство, а на другому – повітовий та земський суд і дворянська опіка. Під час будівництва у восьми повітових містах губернії кам'яних будівель, "на які архітектором нараховано, міністерством апробовано, та по височайшій конфірмації до відпуску асигновано було триста сорок п'ять тисяч карбованців, виявив помилку, через яку до вищезгаданої суми покладено було лишку проти потрібного сто п'ятнадцять тисяч карбованців, і тим зберіг Державну Скарбницю від такого значного збитку" [19]. Як тут не згадати слова відомого тогочасного російського історика М. М. Карамзіна, який на питання, як би він охарактеризував ситуацію у Росії на початку XIX століття, лаконічно відповів: "Крадуть". Декабрист О. Бестужев (Марлінський) у листі до Миколи I писав: "... хто може, грабує, хто не сміє, той краде" [20].

Після цього йому було доручено "особисто таємну справу до державного інтересу", яку він успішно виконав і був нагороджений чином колезького асесора (1808 р.). На жаль, встановити, що це була за справа, нам не вдалося, однак одразу після виконання Ф. Корбелецький "через хворобу, що з ним сталася" виходить у відставку. З 1808 до 1810 рр. він "займався сільським господарством". У цей час він придбав у Ніжинському повіті хутір Будиловський біля рідного села Дрімайлівка. Там був "дерев'яний будинок з господарськими будівлями... 120 десятин орної та сінокісної землі та при ньому писаних за останньою ревізією чоловічої статі дві душі" [21]. Така справа вважалася на той час не зовсім законною, адже І. Ф. Корбелецький хоча й вислужив чин колезького асесора, який надавав особисте дворянство, але його ще не підтвердила дворянська комісія. Тому законність придбання маєтку та селян пояснювалась, як тоді говорили, "по праву імені асесора". Незадовго до виходу у відставку Ф. І. Корбелецький переклав з німецької мови та видав книгу Й.-П. Фридеріка "Досвід бджільництва для охочих та шанувальників його", за що отримав "від Його Імператорської Величності Олександра I за прагнення у розповсюдженні покращення бджільництва діамантовий перстень, за рескриптом графа Кочубея" [22].

Але одразу після одужання Корбелецький знову повертається на службу у столицю. На початку XIX століття зі збільшенням кількості чиновників та періодичними скороченнями штатів державних установ влаштуватися у столиці було практично неможливо. Однак він влаштувався при інспекторі Санкт-Петербурзьких коло-

ністів статському раднику Є. Ф. Канкріну, що пізніше буде генерал-інтендантом російської армії, на посаду наглядача на будівництві колоній у Стрільній Мизі, Петергофі та Оранієнбаумі [23]. Накопичений солідний досвід практичної роботи, розуміння всіх тонкощів бюрократичної роботи, а крім того, особисті якості та розум, зробили Ф. І. Корбелецького незамінним помічником для керівництва. Врешті-решт на початку 1812 року його переводять на посаду помічника бухгалтера та контролера у Департамент державного майна Міністерства фінансів, де він буде служити до своєї чергової відставки у 1818 році. Саме тут з ним трапилась історія, яка зробила його відомим та стала сюжетом для його найбільш відомого літературного твору – "Краткое повествование о вторжении французов в Москву и о пребывании в оной. С приложением оды в честь победоносного российского воинства". 19 серпня 1812 року Ф. І. Корбелецький був відправлений до Москви та Калуги для вирішення оперативних питань в управлінні фінансами. Сам автор книги не пояснює, що це були за питання, які потребували негайного вирішення, але російський дослідник Г. Ляпішев припускає, що Корбелецького направив сам міністр фінансів граф Д. О. Гур'єв, щоб він доглянув його маєтність у селі Богородське під Москвою. Однак недалеко від містечка Віреї 30 серпня він потрапив у полон до французів. Як розповідає у своїй книзі сам Ф. І. Корбелецький, вони його прийняли за важливу особу і він був направлений у свиту імператора Наполеона. Три тижні він, як людина, що знала французьку мову та гарно орієнтувалася у Москві, був змушений супроводжувати імператора у його прогулянках по Москві. У книзі він подає глибокий психологічний портрет імператора французів, особливо йому вдалося передати почуття Наполеона, коли йому доповіли, що у Москві немає російської армії та мешканців. "... Тако- вая нечаянная весть, казалось, поразила Наполеона, как громовым ударом. Он приведен был ею в чрезвычайное изумление... Ровные и покойные шаги его в ту же минуту переменяются на скорые и беспорядочные. Он оглядывается в разные стороны, оправляется, останавливается, трясется, цепенеет, щиплет себя за нос, снимает с руки перчатку и опять надевает, выдергивает из кармана платок, мнет его в руках, и как бы ошибочно кладет в другой карман; потом снова вынимает и снова кладет... короче сказать: он представлял тогда человека беснующегося или мучимого жестокими конвульсиями. Что продолжалось битый час; и во все то время окружавшие его генералы стояли перед ним неподвижно. Как бездушные истуканы, и ни один из них не посмел пошевелиться..." [24]. Однак 23 вересня його несподівано звільнили і, надавши перепустку,

відпустили. Після цього він вирушив до Санкт-Петербурга, де 2 жовтня доповів "про все бачене, чує та помічене" своєму начальнику С. К. Вязмитинову. Його було заарештовано та ув'язнено у Шліссельбурзькій фортеці за звинуваченням у зраді. Знаходячись в ув'язненні, він написав та спромігся видати свою книгу в березні 1813 року. Це викликало неабиякий подив у сучасників та залишило багато запитань, на які дослідники досі не змогли відповісти. Річ у тім, що більшість тих, хто співпрацював в окупованій Москві із французами, були заарештовані, а амністовані тільки у серпні 1814 року. І. Ф. Корбелецький не тільки вийшов із в'язниці у лютому 1813 року, але він був знову прийнятий на службу в чині колезького асесора і в цьому ж році був відправлений у Новгородську губернію для освідчення корінних земель для їхнього продажу [25]. Мало того, 30 серпня 1814 року він був нагороджений "дворянською медаллю 1812 року на володимирській стрічці у петлицю" [26]. А перед цим відправив листа отаману М. І. Платову з пропозицією розпочати розшук самого Наполеона. Для цього він приклав 50 примірників портрета імператора, виконаних художником зі слів Корбелецького. Всі дослідники при розгляді питання, пов'язаного з полонем Ф. І. Корбелецького, користувалися лише його нотатками, однак у "Поясненні...", що було представлено предводителю ніжинського дворянства, він пише: "Перед самим нашестям на Москву ворога відряджений був до Калуги для скорішого та безпечного супроводження звідти до Москви грошової казни у мідній монеті сумою більше чотирьох сотень тисяч карбованців, де взятий у полон французами та знаходився в ньому більше трьох тижнів" [27]. З самого пояснення не зрозуміло, чи виконав Ф. І. Корбелецький поставлене перед ним завдання, а якщо ні, то куди поділися казенні кошти. Варто припустити, що Корбелецькому повірили, а окрім того, за нього вступилися його покровителі, про що він натякає у своєму "Поясненні..." Вже у 1814 році він був відправлений у Симбірську губернію для "огляду казенних горілчаних заводів, на яких щорічно викурювались вина двохсот восьмидесяти тисяч відер" [28]. Наступного року Ф. І. Корбелецький вже описує придатний на будівництво кораблів ліс у Київській та Волинській губерніях, а у 1816 році відпускає цей ліс на будівництво у Чорноморський флот і "це доручення виконав, як і всі попередні, до повного задоволення та вдячності керівництва" [29]. Слід зазначити, що цей період служби Ф. І. Корбелецького позначився низкою нагород та визнання його талантів. У 1817 році він отримує чин надвірного радника, у березні того ж року Імператорське Вільне Економічне товариство нагородило його почесним званням члена-кореспондента [30]. На-

ступного, 1818 року, він отримав грамоту "від Санкт-Петербурзького губернського предводителя дворянства та повітових дворянських депутатів... про те, що він та весь рід його внесені у дворянську родовідну книгу у 3-ю частину" [31]. І нарешті, у червні того ж року "Санкт-Петербурзьке вільне товариство шанувальників російської словесності, поважаючи любов до просвітництва... та віддаючи належну шану працям надвірного радника Ф. І. Корбелецького, необхідним для користі наук та вітчизняної словесності... визнає його членом-кореспондентом з усіма правами та привілеями" [32]. Диплом підписали такі видатні діячі російської літератури того часу, як Ф. Глінка (голова), О. Боровков, П. Плетньов (обидва цензори) та А. Нікітін (секретар товариства). Але у цей час Ф. І. Корбелецький відійшов від активних занять літературною діяльністю. Не відомо, щоб він друкувався у журналі, що видавався товариством. Відомо тільки те, що у 1826 році він напише чергову оду "Гімн при берегах Дніпра, або Стогін росіян на смерть Олександра І... ", яку направить новому імператору Миколі І. Достеменно не відомо, у яких стосунках з керівниками Товариства шанувальників російської словесності знаходився Федір Іванович, але всі вони були членами масонської ложі "Обраного Михайла". У майбутньому цей факт суттєво вплине на життя та долю Корбелецького. Невідомо з яких причин, але у 1818 році Федір Іванович знову подав у відставку, яка і була прийнята. Можна припустити, що людина, яка прослужила більше двадцяти років, вислужила чин VII класу та відносилася до середньої групи російського чиновництва (чиновники 6–8 класів – колезький радник, надвірний радник та колезький асесор) розбиралася у всіх тонкощах бюрократичної служби, мала гарну репутацію у керівництва та займалася такими "прибутковими справами", як нагляд та контроль над заготівлею державного майна та казенними підрядами, навряд чи зі своєї волі могла подати у відставку. Скоріше за все Ф. І. Корбелецький, як свого часу гоголівський Чичиков, "постраждав на службі за правду", а простіше – попався на хабарі та зловживанні владою. Як згадував один з сучасників, на початку XIX століття хабарі стали невід'ємним атрибутом чиновницької служби. "Особливо відзначалися столоначальники та секретарі, що походили з духовного звання та навчалися у духовних семінаріях, де хабарі були широко розповсюджені серед учнів. Вони були у хабарництві значно сміливішими, наполегливішими і, навіть можна сказати, безсовіснішими... ніж чиновники, що не навчалися у таких школах; перші з прохачами торгувалися, як на базарі, та напругу призначали для себе ціну десятками та навіть сотнями карбованців, а другі задовольнялися тим, що їм давали" [33].

Йому був виданий патент герольдії "для вільного проживання у російських губерніях". Після цього він разом із дружиною переселився у свою маєтність у Ніжинському повіті. Цей період життя Ф. І. Корбелецького зовсім не досліджувався істориками, разом з тим він провів в Україні 12 років. У своєму маєтку він спочатку став вести життя звичайного поміщика, займаючись сільським господарством. Однак кріпаків у нього було всього дві ревізькі душі, що навіть за мірками провінції було мало. За підрахунками дослідників економічної історії Російської імперії, для безбідного та достойного дворянина проживання у провінції був необхідний річний прибуток 200–300 карбованців. Таку суму могли забезпечити мінімум 20 кріпаків (при середньому оброку 10 карбованців на рік). Тому вже у 1823 році в документах Ф. І. Корбелецького, поданих у Ніжинське повітове дворянське зібрання, значиться, що "він перебуває на службі" [34]. На жаль, нам не вдалося з'ясувати, де він служив у цей час. Федір Іванович брав участь і у громадському житті повіту та губернії. У 1823 році він був присутній на дворянських виборах у Чернігові за списками повітового дворянства Ніжина та був обраний на посаду засідателя губернського совісного суду (за нього всі дворяни проголосували одноголосно). Крім того, він балотувався на вакантну посаду у повітовий суд Ніжина. Однак ніжинські дворяни, які завжди до чужинців ставилися з обережністю, його кандидатуру не підтримали [35]. Варто сказати, що тоді ж не був обраним підполковник Г. Г. Левицький, який у 1812 році очолював ніжинський полк земського ополчення [36]. Як свідчать фінансові документи, ніяких заборгованостей з утримання маршальської канцелярії, повітового суду, депутатів губернського суду та рекрутськими повинностями за помістям Корбелецького у 1818–1824 рр. не було [37–38]. У 1826 році Ф. І. Корбелецький полишив спокійне життя поміщика й вкотре вступив на чиновну службу у Київській губернії. Саме тут з ним трапилась чергова неприємність, яка вдруге привела його до в'язниці. Російський краєзнавець В. Гладишев пише, що причиною стала нетвереза сварка Корбелецького з жандармським офіцером десь під Києвом, але при цьому неправильно відносить цю подію на 25 червня 1822 року. Однак документи ніжинської міської поліції та нижнього повітового суду від 30 вересня 1830 року свідчать, що "... надвірний радник Федір Корбелецький під час перебування його у Ніжинському повіті з 1818 до 1826, а також нинішнього року з лютого місяця по теперішній час жив чесно" [39]. "А по Київській губернії був засуджений за взяття під варту та посадження на ланцюг підпоручика Рутенберга. Та згідно з рішенням Сенату, як зазна-

чається з повідомлення київського нижнього суду від 5 січня 1828 року... засуджено його як карного злочинця, присуджено його тримати у тюремному замку та стягнути з нього Корбелецького штраф" [40]. Відбувши термін ув'язнення, він був змушений для погашення присудженого штрафу "1830 року грудня 22 дня, закласти 40 десятин орної, сінокісної та лісової землі козаку села Дрімайлівка Федору Моругому за 150 карбованців срібною монетою або 600 карбованців асигнаціями без відсотків" [41]. Так сталося, що повернути борг він так і не спромігся до кінця життя, не зробила цього і його удова. Після цього родина Корбелецьких остаточно покинула Україну та виїхала на нове місце проживання та служби Федора Івановича у Пермську губернію. Однак і на новому місці служби він не зміг ужитися з підлеглими та керівництвом. Працюючи на посаді другого члена Пермської межевої комісії, він у 1831 році розпочав переслідування землеміра Кудрявцева, у якого був знайдений список комедії Грибоєдова "Лихо від розуму". Не зупиняючись на цьому, він разом із своїм керівником Прутковським почав "викорінювати" вільнодумство у своїх підлеглих, що "не підкорюються своєму керівництву, ні губернському". Разом із Прутковським вони звинуватили своїх підлеглих у масонстві і написали скаргу столичному керівництву. Ще Олександр I видав наказ, у якому з усіх чиновників були взяті розписки, що вони "ні в яких таємних товариствах, під якою назвою б вони не існували, не перебувають і надалі перебувати не будуть". Імператор Микола I, який вступив на престол під час декабристського повстання, ще більш обережно ставився до масонських організацій, адже значна частина учасників повстання були членами різних лож. Тому справі швидко дали хід, а у 1833 році самого Ф. І. Корбелецького звинуватили у масонстві. У березні того ж року його "від посади за протизаконні дії та буйні вчинки відсторонити... та віддати під суд з триманням у тюремному замку" [42]. Розслідування тривало довгі чотири роки. У результаті поліцією не було виявлено ніяких масонських організацій, від посад були відсторонені Прутковський "за лихоїмство" та губернатор Г. К. Селастенник "за нерозпорядність" [43]. Сам же Федір Іванович Корбелецький так і не дочекався рішення суду і помер 21 жовтня 1837 року у в'язниці. Його удова, Мотрона Іванівна Корбелецька, "... що проживала у Санкт-Петербурзі, 21 червня 1845 року померла, не зробивши ніякого розпорядження щодо духовного заповіту" [44]. Майно, що залишилося після смерті подружжя Корбелецьких, перейшло під контроль Ніжинської повітової дворянської опіки. 17 березня 1848 року був складений опис нерухомості: "1. Хутір при

селі Дрімалівці, Будилівський, а в ньому житловий ветхий без вікон та дверей, із заваленою пічкою будинок, із сінями та коморою, вкритий соломою. 2. У дворі стоїть невелика комора під соломою. 3. Клуня дерев'яна, рублена, стара на двох сохах. 4. Льох та льодівня розвалена та ні для чого не придатна. 5. Колодязь хоча і старий, але придатний. 6. Під цими будівлями та городом, одним шматком, обнесені навкруги старим тином орної та сінокісної землі всього приблизно три десятини. 7. Дві селянські хати, ветхі, під соломою, у яких живе селянин-кріпак Стефан Водоп'янов, 62-х років" [45]. Дворянська опіка поставила опікуном над майном Корбелецьких губернського секретаря Павла Іванухіна та почала шукати спадкоємців. На майно покійних претендував племінник Ф. І. Корбелецького, колезький реєстратор Іван Іванович Корбелецький [46, с. 20]. Але майно було передане братам померлої Мотрони Іванівни колезькому раднику Якову Івановичу та титулярному раднику Костянтину Івановичу Марковим. Однак вони у володіння маєтністю не захотіли вступати, дізнавшись, які борги за ним тягнуться. Після цього упродовж майже 15 років ним опікувався П. Іванухін. Він неодноразово звертався у дворянську опіку з проханням "продати щонебудь зі старих будівель для сплати боргів по рекрутській повинності". Тільки у вересні 1856 року було прийнято рішення "визнати маєток цей виморочним та передати його у казенне відомство" [47].

Підводячи підсумки, слід наголосити на тому, що І. Ф. Корбелецький, незважаючи на те, що не став знаковою фігурою російської літератури початку XIX століття, зробив значний внесок у розвиток російської словесності. Письменник, поет, перекладач, дослідник у сфері природничих наук, за життя він досяг визнання своїх талантів, ставши членом-кореспондентом двох вільних російських товариств. Разом з тим, працюючи на державній службі у різних установах, він був глибоко віруючою людиною, переконаним монархістом, активним захисником самодержавства та пропагандистом традиційних імперських цінностей. Він не тільки не поділяв ідей своїх "волелюбних" колег, з якими спілкувався у столиці, про перебудову Російської імперії, оновлення способу життя її народу, а й під кінець життя намагався боротися з усіма проявами "західного лібералізму" серед своїх підлеглих. Будучи переконаним консерватором, він не сприймав революційні ідеї, що розповсюджувались у масонських товариствах. Всі його твори проникнуті запереченням ідей прогресу, разом з тим він виступає апологетом здорового націоналізму.

Його життєві принципи і переконання, запальний характер та емоції, які він іноді не міг стримувати, дух авантюризму, що напов-

нював його особистість, неодноразово ставали причинами драматичних подій у його житті. Борючись за справедливість (в його особистому розумінні), він сам став жертвою державно-бюрократичної системи. Роблячи добрі справи на користь простих людей та держави (згадати хоча б захист державних селян, боротьбу проти розкрадання казенних грошей та майна), Ф. І. Корбелецький часто був несправедливим до колег по службі, у стосунках з підлеглими був грубим, проявляв негативні якості. Однак разом з тим ім'я Федора Івановича Корбелецького, без сумніву, повинно зайняти належне місце у свідомості представників сучасного покоління. Ми не повинні забувати ім'я та творчість цього українського митця та вірного сина своєї Батьківщини.

Література

1. Модзалевский Б. Л. Корбелецкий. *Русский биографический словарь*. Т. "Кнаппе-Кюхельбекер", 1903.
2. Словарь русских писателей XVIII века. Санкт-Петербург: Наука, 1999. Вып. 2 (К-П) / под ред. А. М. Панченко. С. 127–128.
3. Подольская И. И. Биографический очерк о Федоре Ивановиче Корбелецком. *Русские мемуары. Избранные страницы. 1800–1825 гг.*: сборник. Москва: Правда, 1989. С. 158–163.
4. Антонов А. С. Судьба писателя Ф. И. Корбелецкого. *Личность и власть в истории России XIX–XX веков: материалы научной конференции*. Санкт-Петербург, 1997. С. 78–84.
5. Алена З. Н., Ляпишев Г. В. Ф. И. Корбелецкий и его "Краткое повествование..." – история создания и использования. *Эпоха наполеоновских войн: люди, события, идеи*. Москва, 2008. С. 72–81.
6. Красноперов Д. А. Литературная память Перми: краеведческие заметки. Пермь, 2010. С. 72–74.
7. Гладышев В. Ф. Инкогнито в Перми. Неизвестные визиты известных людей. Пермь, 2011. С. 41–45.
8. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН). Ф. 343. Оп. 1. Спр. 905. Арк. 58 зв.
9. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 905. Арк. 58 зв.
10. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 905. Арк. 59.
11. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. 3-е изд., испр., доп. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. С. 139.
12. Писарькова Л. Ф. Чиновник на службе в конце XVII – середине XIX века. *Отечественные записки*. 2004. № 2. С. 124.
13. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 905. Арк. 61.
14. Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ). Ф. 377. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 94.
15. Писарькова Л. Ф. Вказана праця. С. 127.

16. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 905. Арк. 60 зв. – 61.
17. Там само. Арк. 60.
18. Там само.
19. Там само. Арк. 61.
20. Писарькова Л. Ф. Вказана праця. С. 128.
21. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 203. Арк. 14 зв.
22. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 905. Арк. 61 зв.
23. Там само. Арк. 60.
24. Корбелецкий Ф. И. Краткое повествование о вторжении французов в Москву и о пребывании их в оной. Описанное с 31 августа по 27 сентября 1812 года Ф. Корбелецким с присовокуплением собственного его странствия. Санкт-Петербург: Типография Департамента внешней торговли, 1813. С. 23.
25. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 905. Арк. 60 зв.
26. Там само. Арк. 58.
27. Там само. Арк. 60 зв.
28. Там само.
29. Там само.
30. Там само. Арк. 63.
31. Там само. Арк. 64.
32. Там само. Арк. 63 зв.
33. Писарькова Л. Ф. Вказана праця. С. 131.
34. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 342. Арк. 9.
35. Там само. Арк. 44.
36. Там само. Спр. 335. Арк. 12.
37. Там само. Спр. 317. Арк. 18 зв.
38. Там само. Спр. 322. Арк. 14 зв. – 15.
39. Там само. Спр. 382. Арк. 2–2 зв.
40. ВДАЧОН. Ф. 1114. Оп. 1. Спр. 186. Арк. 2 зв.
41. Там само.
42. Гладышев В. Ф. Вказана праця. С. 43.
43. Там само. С. 44.
44. Там само. Спр. 188. Арк. 33.
45. Там само. Спр. 186. Арк. 2.
46. Там само. Спр. 188. Арк. 14.
47. Там само. Арк. 69.

References

1. Modzalevskiy B. L. Korbeletskiy. Russkiy byohrafycheskiy slovar. T. "Knappe-Kiukhelbeker", 1903.
2. Slovar russykh pysatelei XVIII veka. Выр. 2 (К-Р) / pod red. A. M. Panchenko. Sankt-Peterburh: Nauka, 1999. S. 127–128.
3. Podolskaia Y. Y. Byohrafycheskiy ocherk o Fedore Yvanovyche Korbeletskom. Russkiye memuary. Yzbrannyye stranytsy. 1800–1825 hh.: sbornyk. Moskva: Pravda, 1989. S. 158–163.
4. Antonov A. S. Sudba pysatel'ia F. Y. Korbeletskoho. Lychnost y vlast y ystoriyu Rossyyi KhKh–KhKh vekov: materialy nauchnoi konfe-rentsyy. Sankt-Peterburh, 1997. S. 78–84.

5. Alenyna Z. N., Liapyshev H. V. F. Y. Korbeletskiy y eho "Kratkoe povestvovanye..." – ystoria sozdanyia y yspolzovanyia. Эпоха наполеоновских войн: люди, события, удеy. Moskva, 2008. S. 72–81.
6. Krasnoperov D. A. Lyteraturnaia pamiat Permy: kraevedcheskye zametky. Perm, 2010. S. 72–74.
7. Hladyshev V. F. Ynkohnyto v Permy. Neyzvestnye vyzyty yzvestnykh liudei. Perm, 2011. S. 41–45.
8. Viddil Derzhavnogo arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni (dali – VDACHON). F. 343. Op. 1. Spr. 905. Ark. 58 zv.
9. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 905. Ark. 58 zv.
10. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 905. Ark. 59.
11. Myronov B. N. Sotsyalnaia ystoria Rossyy peryoda ympery (XVIII – nachalo XX v.): Henezys lychnosty, demokratycheskoi semy, hrazhdanskoho obshchestva y pravovoho hosudarstva: v 2 t. 3-e yzd., yspr., dop. Sankt-Peterburh: Dmytryi Bulany, 2003. T. 1. S. 139.
12. Pysarkova L. F. Chynovnyk na sluzhbe v kontse XVII – serednye XIX veka. Otechestvennye zapysky. 2004. № 2. S. 124.
13. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 905. Ark. 61.
14. Rossyiskiy hosudarstvennyy arkhiv lyteratury y yskusstva (RHALY). F. 377. Op. 1. Spr. 84. Ark. 94.
15. Pysarkova L. F. Vkazana pratsia. S. 127.
16. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 905. Ark. 60 zv. – 61.
17. Tam samo. Ark. 60.
18. Tam samo. Ark. 60.
19. Tam samo. Ark. 61.
20. Pysarkova L. F. Vkazana pratsia. S. 128.
21. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 203. Ark. 14 zv.
22. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 905. Ark. 61 zv.
23. Tam samo. Ark. 60.
24. Korbeletskiy F. Y. Kratkoe povestvovanye o vtorzhenyy frantsuzov v Moskvu y o prebyvanyy ykh v onoi. Opysannoe s 31 avhusta po 27 sentiabria 1812 hoda F. Korbeletskym s prysovokuplenyem sobstvennogo eho stranstvyia. Sankt-Peterburh: Typohrafiya Departamenta vneshnei torhovly, 1813. S. 23.
25. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 905. Ark. 60 zv.
26. Tam samo. Ark. 58.
27. Tam samo. Ark. 60 zv.
28. Tam samo.
29. Tam samo.
30. Tam samo. Ark. 63.
31. Tam samo. Ark. 64.
32. Tam samo. Ark. 63 zv.
33. Pysarkova L. F. Vkazana pratsia. S. 131.
34. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 342. Ark. 9.
35. Tam samo. Ark. 44.
36. Tam samo. Spr. 335. Ark. 12.
37. Tam samo. Spr. 317. Ark. 18 zv.
38. Tam samo. Spr. 322. Ark. 14 zv. – 15.

39. Tam samo. Spr. 382. Ark. 2–2 zv.
  40. VDACHON. F. 1114. Op. 1. Spr. 186. Ark. 2 zv.
  41. Tam samo.
  42. Hladyshev V. F. Vkazana pratsia. S. 43.
  43. Tam samo. S. 44.
  44. Tam samo. Spr. 188. Ark. 33.
  45. Tam samo. Spr. 186. Ark. 2.
  46. Tam samo. Spr. 188. Ark. 14.
  47. Tam samo. Ark. 69.
-

А. О. Лейберов

председатель профкома работников
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

"Практически забытый" – материалы к биографии Федора Ивановича Корбелецкого

В статье рассмотрены биографические сведения о Ф. И. Корбелецком. На основе новых архивных источников осуществлен анализ жизненного пути писателя. Выходец из семьи сельских священников Нежинского уезда, Федор Иванович стал известным писателем, поэтом и переводчиком, членом двух российских научных обществ. Основное внимание посвящено периоду его жизни на Украине (1818–1830 гг.), который раньше не исследовался учеными.

Ключевые слова: биография, литературная деятельность, чиновничья карьера, Нежинский уезд.

O. O. Leiberov

Chairman of the primary trade union organization of workers of the Nizhyn State University named after Nikolai Gogol

"Practically forgotten" – materials for the biography of Foydor Ivanovich Korbeletsky

The article deals with biographical information about F. I. Korbeletskogo. On the basis of new archival sources the author analyzed the writer's life path. Fedor Ivanovich became a famous writer, poet and translator, a member of two Russian scientific societies, who came from a family of rural priests of the Nizhyn region. The main attention is devoted to the period of his life in Ukraine (1818–1830 years), which was not previously investigated by scientists. Studied his public activity, work in the aristocratic assembly of Chernihiv province. The author introduces into the scientific circulation documents that are still not used by scholars and confirms his membership in the Imperial Free Economic Society and the St. Petersburg Free Society of Russian Literature Lovers. Separately, the problem of his bindings with representatives of the Masonic lodges in Russia has been studied.

Key words: biography, literary activity, bureaucratic career, Nezhin district.

УДК 94(477.51)-056.87"18"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-178-193

О. О. Лейберов

голова профкому працівників

Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

"Приглашая усердных соотечественников к участию в сем патриотическом предприятии..." – благодійна діяльність дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії у справі будівництва пам'ятників у XIX столітті

У статті на основі раніше не введених у науковий обіг архівних матеріалів розглянуто благодійну діяльність дворян Ніжинського повіту в сфері будівництва пам'ятників у різних містах Російської імперії. Автор дослідив кількісні та якісні показники дворянської доброчинності. Основна увага приділена динаміці процесу та його мотиваційній складовій.

Ключові слова: дворянство, благодійна діяльність, будівництво пам'ятників, Ніжинський повіт.

У сучасних умовах розбудови модерної української державності важливим напрямом соціальної політики уряду є відродження приватного та корпоративного благодійництва. Підтримка соціальної стабільності у державі передбачає виявлення та визначення кола осіб, які не спроможні через об'єктивні причини забезпечити собі належне існування. Зростання таких категорій населення особливо активізується у часи соціально-політичних трансформацій та економічних змін. Вирішення суспільних проблем, поліпшення умов громадянського життя – ось запорука політично стабільної та економічно міцної держави. Саме тому для успішного втілення у життя запланованих стратегій та вирішення поставлених завдань вкрай важливим для сучасних політиків та урядовців є врахування історичного досвіду вирішення подібних проблем у минулому.

Історія благодійництва в Україні має глибокі корені. Дана проблема неодноразово ставала об'єктом дослідження багатьох вітчизняних та закордонних дослідників. Різні аспекти благодійної діяльності знайшли своє відображення у наукових дослідженнях дореволюційних істориків С. К. Гогеля, П. І. Георгієвського та Є. Д. Максимова

[1–3]. Сучасна вітчизняна історіографія проблеми представлена працями А. В. Нарадько, С. І. Поляруш, Ф. Я. Ступак, серед яких окремо слід виділити науковий доробок О. М. Доніка [4–8]. Об'єктами наукового дослідження згаданих істориків стала благодійність у сфері освіти, медицини та культури, допомога бідним та постраждалим від стихійних лих. Окремо досліджувалась благодійність у період війн, спрямована не тільки на збір коштів для армії, а й на утримання сімей вояків, поранених, вдів та сиріт, біженців. Не оминули дослідники своєю увагою й такі напрямки соціальної активності, як церковно-громадська благодійність, добродійність жіночих організацій, діяльність різноманітних товариств та громадських об'єднань, що ставили за мету соціальну підтримку різних категорій населення. Значний масив наукових досліджень присвячено персональній історії – діяльності окремих відомих благодійників та меценатів (О. М. Поля, представників родин Терещенків, Харитоненків тощо). Потрапила у коло зору дослідників благодійна діяльність окремих національних громад (єврейської, грецької, вірменської). Багатий науковий доробок стосується вивчення питання "державної благодійності", тобто коли функції опіки та соціального забезпечення брала на себе держава. Разом із тим з цього широкого переліку проблем поза увагою опинився один напрямок – участь окремих станів та корпоративних груп у справі будівництва пам'ятників. Цей напрямок важко назвати дуже значущим у благодійництві, але разом із тим він поєднує у собі як прояви індивідуальної, так і корпоративно-групової добродійності. Благодійна діяльність дворянської корпорації Ніжинського повіту Чернігівської губернії у XIX столітті взагалі не були об'єктом історичного дослідження. Регіональний рівень вивчення проблеми дозволяє не тільки дослідити її на значному краєзнавчому матеріалі, але дає змогу порівняти ці процеси з іншими регіонами Російської імперії, виявити спільне та відмінне у даному питанні; з'ясувати роль держави в організації цієї роботи, проаналізувати діяльність органів дворянського самоуправління у популяризації суспільно корисної діяльності; простежити процеси дворянської благодійності протягом значного часу історичного розвитку в окремому географічно-територіальному регіоні та вплив на них соціально-політичних, економічних факторів; виявити закономірності цих процесів та з'ясувати масштаби допомоги.

Майже до кінця XVIII століття благодійність в Україні мала церковно-громадський характер. Це була сфера діяльності різноманітних релігійних установ, братств та окремих представників правлячого класу. Однак під впливом соціально-політичних змін, що

відбулися в імперії, на початку XIX століття благодійність стає державною справою, а обов'язки благодійництва перекладаються на окремий соціальний прошарок – дворянство, і воно стає масовим. На початку цього століття сільське господарство залишалося головним сектором економіки держави. Основним засобом виробництва була земля, що належала головним чином поміщикам, а основу виробничої сили складали залежні від поміщиків чи держави селяни. Домінуюче поміщицьке землеволодіння (до 75 % від усіх українських земель, що входили до складу Російської імперії) було головною запорукою фінансово-економічної стабільності дворянства. Крім того, маючи значні економічні та політичні пільги і преференції згідно з "Грамотою на права, вольності і переваги благородного російського дворянства" 1785 р., дворянство залишалося практично єдиним прошарком населення, у якого були значні вільні кошти. А якщо додати до цього постійний дефіцит державного бюджету, ускладнений у цей час майже безперервними війнами, то стає зрозумілим, чому державна влада часто й охоче використовувала кошти дворянства для благодійних заходів. Крім того, дворянська етика, моральність, причетність та відповідальність за підданих перепліталися з релігійною моральністю тогочасного суспільства.

На початок XIX століття "з точки зору доходів, освітнього рівня та престижу дворянство поділялося на три страти – нижчу, середню і вищу. Нижча страта, як правило, складалася з безпомісних і дрібнопомісних дворян, середня – з середньопомісних, вища – з великопомісних дворян... При цьому аж до скасування кріпосного права в 1861 р. основним показником матеріальної заможності дворянства були не розміри земельної власності, а число селян-кріпаків". На думку російського дослідника Б. Миронова, нижча страта, складалася з безпомісних і малопомісних дворян із кількістю кріпаків чоловічої статі менше 20, середня – з середньопомісних, які володіли від 21 до 100 рев'язьких душ, а представники вищої страти володіли більш як 100 кріпосних [9]. Така схема стратифікації дворянства за майновою ознакою має умовний характер, однак вона дозволяє виділити серед місцевого дворянства як малозабезпечену частину, так і заможну й впливову верхівку. У 1803 році у Ніжинському повіті проживало 306 дворянських родин, які володіли 8685 селянами-кріпаками. Відсоток безпомісних і малопомісних дворян в Ніжинському повіті сягав 82,6 % (253 родини), до середньопомісних належали 40 родин (13,1 %), а великопомісних дворянських родин було всього 13 (4,3 %). Таким чином, на одну дворянську родину Ніжинського повіту припадало тільки 28 рев'язьких душ, що у порівнянні значно

менше не тільки з центральними повітами Європейської Росії, де цей показник складав 106 кріпаків на одного господаря, а й безпосередньо малоросійськими повітами (на одного поміщика Лебединського повіту Харківського намісництва у кінці XVIII століття припадало в середньому 65 кріпаків, а в Чугуївському повіті того ж самого намісництва – 94 кріпаки) [10–11].

Першим проявом благодійності у напрямку спорудження пам'ятників стала ініціатива мешканців Нижнього Новгороду зі спорудження монумента "громадянину Мініну та князю Пожарському... рятівникам Вітчизни від іноземної інтервенції". Під такі проекти ніколи не створювались спеціальні комітети або товариства, а кошти збиралися за народною підпискою, яку оголошував імператор. На місцях збір та зберігання коштів покладалося на губернську владу та повітових чиновників на місцях. 1 січня 1809 р. була оголошена підписка та розіслані гравюри проекту, автором якого виступив "ад'юнкт ректора академії мистецтв статський радник Іван Петрович Мартос" [12]. У своєму листі від 12 квітня 1809 року маршал Чернігівського губернського дворянства М. М. Стороженко пропонував: "... дабы господа дворяне благоволили... кому за благо рассудиться соучаствовать в выше писанном сооружении памятника деньги вручая..." [13]. Крім того, він додавав: "Поелику монумент должен быть поставлен фигурами величину гораздо больше Геркулеса Фарнезского и конной статуи Петра Великого... отлитыми из бронзы. Состав металла должен быть того же достоинства, как в монументе Петра Великого, пьедестал будет из сибирского мрамора на месте сделанный. Сумма на сооружение... 150 000 рублей" [14]. Але справа збору коштів у повіті, що була покладена на повітового предводителя дворянства, затягнулась. Тому Чернігівський губернатор барон І. В. Френсдорф був змушений неодноразово звертатися з листами до повітового дворянства з проханням прискорити справу. На початок 1810 р. було зібрано всього 50 крб 55 коп. Благодійний порив виявили аж... 19 дворян. Суми, що від них надходили, коливалися від 10 коп до 10 крб [15]. Для порівняння слід навести суму, що була зібрана дворянством сусідньої Воронізької губернії. Там, як повідомляв місцевий губернатор, акція викликала жвавий інтерес та широку підтримку, у результаті яких було зібрано 4667 крб (в середньому по 359 крб з повіту) [16]. Одразу постає питання про мотивацію благодійної діяльності у даній сфері. Зрозуміло, що будівництво пам'ятників видатним історичним особам ні у повітовому місті, ні навіть у губернському центрі, а далеко за межами України робили це питання не "своїм", а "іншим", "чужим". Дворянство й інші

меценати (купці, національні общини) охоче жертвували кошти на справи, які безпосередньо пов'язані з ними, місцем їх проживання. Так, на очищення річки Остер, що протікає через місто Ніжин, у 1804 р. було пожертвовано 45 дворянами 541 крб 70 коп. Благодійні внески коливалися в розмірі від 15 до 100 крб [17]. У цей самий час ніжинська міська грецька громада пожертвувала 20000 крб на відбудову лікарні та богадільні. У своїй науковій розвідці вітчизняна дослідниця К. А. Петрова підіймає проблему мотивації благодійності в Російській імперії. Проаналізувавши сучасну вітчизняну та зарубіжну історіографію, дослідниця зробила спробу групування мотивів. На її думку, рушіями благодійництва були "мотиви, спрямовані на примноження власного прибутку; моти-ви, зумовлені вихованням, та мотиви, зумовлені особистими характеристиками" [18]. Аналізуючи першу групу мотивів (адже ні друга, ні третя, на жаль, не простежуються серед факторів, що мотивували представників ніжинського дворянства на пожертви), авторка наголошує на "державному захопченні", яке виражалось в отриманні благодійниками чинів, звань та нагород, залучення їх до членства різноманітних організацій, а це підвищувало авторитет та соціальний статус тих, хто робив благородні справи. У питанні мотивації благодійної діяльності дворян повіту, на нашу думку, спрацьовував інший мотиваційний фактор, що не належить до жодної із запропонованих груп. Він більше пов'язаний із "державним примусом". Аналізуючи список дворян-благодійників, ми виявили одну показову особливість. Із 19 осіб, що пожертвували кошти на будівництво пам'ятника, 12 були діючими чиновниками різних міських та повітових установ. Крім того, п'ятеро з них були у підпорядкуванні повітового маршала М. Я. Почеки, який виділив найбільшу суму пожертвування. Таким чином, у даному випадку благодійництво було "лакмусовим папірцем", показником лояльності начальству, владі та особисто імператору. Особливо даний мотив проявився при зборі коштів на спорудження пам'ятника імператору Олександрю I у 1814 р. Після переможного завершення Закордонних походів 1813–1814 рр. та вступу союзних військ до Парижа Сенат та уряд імперії прийняли рішення: "... от лица торжествующей России за низложение общего врага Европы и за великие исчисления в том постановили подвиги Его... отметить выбитием медали и сооружением в престольном граде памятника, который бы потомству грядущих веков знаменовал изъясляемые вами чувствования признательности к Его Императорскому Величеству" [19]. На засіданні маршалів дворянства Чернігівської губернії урядова ініціатива була підтримана та було прийнято рішення про

пожертвування "суммы какова от каждого дворянина на предмет сей может усердия и доброй воли определена" [20]. Пізніше губернське керівництво вирішило, що на спорудження пам'ятника кожен дворянин, що володіє кріпаками, повинен виділити по 1 крб з кожної ревізької душі, а дворяни, що селянами не володіли, повинні зробити благодійні внески на свій розсуд від 1 до 5 крб. Однак для того, щоб цей благодійний захід не дуже боляче вдарив по кишені дворян-власників, дозволялося робити внески не одноразово, а з розстрочкою на 4 роки. Але на місцях дана ініціатива аж ніяк не зустріла широкої підтримки. Господарства поміщиків були розорені податками, масовими рекрутськими наборами 1812–1814 рр. та жертвуваннями на утримання ополчення, тому частина дворянства намагалася збір коштів саботувати. Повітові чиновники, на яких було покладено обов'язок розвозити повістки про благодійні внески та приймати гроші, скаржилися: "... повестки которые хотя и в дом доставляются господами помещиками не принимаются", "... люди на хуторе объявили, что господин на службе и повестку принять не может", "... от выставки суммы и от подписания... дворянин Иван Степовой, подпоручика жена Мария Жилина и священник Стефан Лисючевский отказались, подпоручика жены Марии Тарасе-вичевой владения никто из дворовых жителей не открыл, в экономиях графа Румянцева володьководевицкой и господ Забел (209 душ – О. Л.) войт в деревне Колесниках суммы не составили" [21]. Майор Даміян Герасимович Лисянський (рідний дядько відомого мореплавця Ю. Ф. Лисянського), "имеющий 25 душ крестьян и достаточный капитал назначил только 10 рублей" [22]. Управляючий Веркіївською економією графа Іллі Безбородька, до якої було приписано 2798 селян, "означить на оное пожертвование денег отказался до получения разрешения от графа" [23]. Доходило і до прямих відмов. "Бунчуковый товариш Федор Кисель и его жена Анна от пожертвования отказались", хоча володіли 62 кріпаками [24]. Погрози та вмовляння повітової влади прискорити "медленность в столь важном деле" слабо впливали на дворян. Звітуючи губернатору у вересні місяці 1814 р., маршалок повітового дворянства М. Я. Почека писав, що зібрав тільки 168 крб 50 коп, та більшість поміщиків все ж таки погодилися сприяти загальній справі, але внести гроші з розстрочкою [25]. Ця складна ситуація для повітової влади несподівано вирішилася сама собою. Імператор Олександр I видав іменний наказ: "Во исполнение Высочайшей Воли принятие добровольных приношений на сооружение памятника отменить". Зібрані кошти були під розписку повернуті благодійникам, чому останні дуже зраділи [26].

У даному випадку, окрім мотиву "державного примусу", який відкрито використовувався губернською та повітовою владою, свою роль зіграв фактор "провінційного суспільства". Адже для будь-якого дворянина дуже важливим була репутація у дворянському середовищі, було важливо, що про нього думають та що про нього говорять, як його вчинок буде сприйнятий. Тут варто згадати, як описував звичаї та смаки губернського дворянства М. В. Гоголь у "Мертвих душах" та "Ревізорі" (хоча Ніжин був провінційним містом, але це не сильно відрізняло його від губернського центру). Саме тому дворяни, господарства яких переживали скрутні, кризові часи, були змушені погодитися на доволі значні "благодійні внески".

Наступною благодійною акцією, у якій взяли участь ніжинські дворяни, став збір коштів на спорудження пам'ятника у Херсонесі таврійському князю Володимирі у 1824 р. У даному випадку ініціатива йшла від адмірала О. С. Грейга, що був Миколаївським військовим губернатором і проводив розкопки Херсонесу. Його приватна ініціатива була підтримана імператором Олександром I, який дозволив відкрити підписку на спорудження пам'ятника, "... приглашая усердных соотечественников к участию в сем патриотическом предприятии" [27]. Окремо наголошувалося, що пам'ятник буде споруджений на місці, де святий князь Володимир прийняв хрещення, і тому влада апелювала до почуттів добрих християн, які не повинні забувати, де знаходилася священна купель. Однак "... благородного сословия особы, из коих многие разными изговорками от пожертвования отказались, а прочие что могли от усердия своего пожертвовать... только малую толику прислали" [28]. Дворяни, що проживали у Ніжині, зібрали 19 крб 80 коп, ті, що мали маєтності у селі Веркіївка, – 5 крб 10 коп, від власників у с. Плосььке надійшло 3 крб 20 коп. Але найбільшу суму зібрали у містечку Носівка, тут добродійні внески склали 57 крб 40 коп [29]. З чим була пов'язана така щедрість, нам з'ясувати не вдалося, але все ж таки варто припустити, що свою роль зіграв як релігійний чинник, так і незначне втручання з боку держави у справу благодійництва. Тим паче, що у Воронізькій губернії були зібрані незначні пожертвування (у розмірі чотирьох десятків карбованців) тільки в Острогозькому, Богучарському та Павловському повітах [30]. Таким чином дворянство Ніжинського повіту цього разу зібрало коштів удвічі більше, ніж ціла Воронізька губернія.

У 30-х рр. XIX століття Лівобережні малоросійські губернії пережили низку неврожайних років та значну за масштабами епідемію холери. Це не могло не позначитися на фінансово-економічному

стані поміщицьких господарств. Вони починають деградувати та занепадати, про що свідчить посилення експлуатації кріпосного селянства, неефективне екстенсивне господарювання, низький рівень організації праці і як наслідок – швидке зниження прибутків. Ситуацію у Ніжинському повіті можна простежити за наведеними даними у "Ведомости о дворянах Черниговской губернии Нежинского уезда за 1832 год" [31].

Таблиця 1

Володіння	Кількість володінь	Ревізьких душ у володіннях	Поміщики			
			Малопітні	Відсутні у повіті	Присутні у повіті	Наявні ревізькі душі
Від 100 душ і вище	32 (7,4 %)	11672 (72,4 %)	6	11	15	3872
Від 21 до 99 душ	59 (13,5 %)	2445 (15,2 %)	3	18	38	1400
Від 5 до 20 душ	167 (38,3 %)	1598 (9,9 %)	11	67	89	824
Менше 5 душ	178 (40,8 %)	396 (2,5 %)	5	60	113	249
РАЗОМ	436 (100 %)	16111 (100 %)	25	156	255 (58,4)	6346

З наведеної таблиці видно, що за тридцять років з початку століття кількість дворянських родин зросла на 130 (42,5 %). Відсоток малопомісних дворян в Ніжинському повіті мало зменшився та становив 79,1 %, але при цьому кількість родин бідних дворян зросла до 345, середньопомісних родин було 59, але їх відсоток від загальної кількості практично не змінився і становив 13,5 %, натомість кількість великопомісних дворянських родин зросла майже втричі – 32, але у відсотках цей показник збільшився тільки до 7,4 %. Не слід також забувати, що у таблицю не включені дворянські родини, які взагалі не мали даних за всіма показниками, як за кількістю дворянських родин, так і за кількістю селян, що їм належали. Разом з тим це не дає приводу говорити, що прибутки дворянства зростали, навпаки, з падінням курсу паперових грошей матеріальні статки більшості родин погіршилися. Курс російських асигнацій (паперових грошей), що твердо тримався з 1802 до 1805 р., почав падати. До 1806 р. він упав до 78 коп, у 1808 р. становив 50 коп, а в 1810 р. тільки 33 коп сріблом. У 1824 р. уряд встановив примусовий курс асигнацій в розмірі 3 крб 70 коп за срібний карбованець. Оскільки даний захід не покращив фінансового становища, то з 1830 р. держава перейшла до прийняття податків лише срібною монетою. Реально у

повіті проживало тільки 280 родин (64 %), на яких можна було розраховувати під час проведення благодійних акцій.

Саме тому у 30–50-х рр. XIX століття ніжинське дворянство практично не брало участь у благодійних заходах у сфері будівництва пам'ятників. Так, поза увагою повітового дворянської корпорації залишилися акції із збору коштів на спорудження пам'ятників М. В. Ломоносову в Архангельську (1825–1832 рр.), Єрмаку (1830–1831 рр.), Г. Р. Державіну (1832–1833 рр.) та І. А. Крилову у Санкт-Петербурзі (1845–1846 рр.). Єдиним проявом благодійницької активності дворянства у даній сфері в цей період були збори коштів на спорудження пам'ятника, ще одному з героїв Смутного часу – Івану Сусаніну в Костромі. Внески були зроблені зовсім незначні. "... в деревне Хвилевке и в селении Талалаевке после объявления повестки помещикам и дворянам, никто ничего не пожертвовал, только один помещик Величко пожертвовал 1 рубль 20 копеек... а в Носовке пожертвованы всего 35 копеек медью" [32]. Всього вдалося зібрати суму 9 крб 77 коп [33]. Однак за рік до цього повітове дворянство пожертвувало суму втричі більшу на потреби мешканців міста Тула, що постраждали від пожежі [34]. Все ж таки допомога живим людям, їх бідам та стражданням (хай навіть тим, що живуть далеко) викликала значно більшу підтримку ніжинців, аніж спорудження пам'ятників.

У другій половині XIX століття справа дворянських благодійних пожертв у Ніжинському повіті майже взагалі сходить нанівець. У ході Кримської війни ніжинське повітове дворянство пожертвувало на армію 1661 крб 75 коп, що вдвічі менше від суми пожертв від державних селян повіту [35]. Вже під час підготовки до коронації нового імператора Олександра II (1855 р.), коли збирали пожертвування на виготовлення йому золотого блюда та сільнички, ніжинський предводитель дворянства Я. М. Почека отримав роз'яснювального листа від чернігівського губернатора Ф. М. Анненського: "... на это требуется всей суммы от 4000 до 5000 рублей серебром и хотя по такому расчету сумма спадающая на каждый уезд незначительна, но как я полагаю с приглашением к добровольным на сей предмет пожертвованиям следует обратиться к господам помещикам обладающим значительными именьями, не обращаясь с оным к владельцам мелкопоместным, сбор с которых сопряжен всегда с большими затруднениями" [36]. Таким чином, навіть губернська влада визнавала, що "благодійні" можливості дрібного дворянства вичерпані майже повністю. У 1861 р. на пам'ятник О. С. Пушкіну, "достойный народной славы", у Ліцейському саду в Царському Селі

було зібрано всього 2 крб 25 коп [37]. При цьому на будівництво кам'яної церкви в м. Моздок "для помещения в ней сохранившейся от древних времен чудотворной иконы Иверской Божьей Матери" дворянство повіту пожертвувало 6 крб 46 коп [38]. Навіть беручи до уваги зовсім незначну зібрану суму, це є достатнім показником того, що релігійні мотиви у благодійності все одно домінували над мотивами державного заохочення.

Після відміни кріпосного права економічне становище більшості представників дворянства повіту ще більше погіршилось. Багато хто не зміг пристосуватися до нових капіталістичних методів ведення господарства, швидко розорювалися та продавали свої земельні володіння. Як наслідок у 1870 р. представники благородного стану Ніжинського повіту не спроміглися зібрати ані копійки на спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в місті Києві [39]. Не знайшли підтримки й інші благодійні ініціативи. Дворянство повіту не підтримало грошима відкриття шпиталю у Константинополі та не пожертвувало коштів на "недостаточных студентов Университета Святого Владимира" [40]. Останнім проявом доброчинності у сфері будівництва пам'ятників став збір коштів на спорудження пам'ятника першому російському навколосвітньому мандрівнику адміралу І. Ф. Крузенштерну у Санкт-Петербурзі у 1873 р. Але за підпискою була зібрана зовсім сміхотворна сума – 50 коп [41]. Однак разом з тим на притулок для безхатченків у Ніжині було зібрано 4 крб [42].

Підсумовуючи, слід наголосити, що традиції благодійності, що існували в Україні з часів раннього середньовіччя, не тільки не зникли з часом, а й на ХІХ століття примножилися та набули нових форм. Серед пріоритетних напрямків благодійництва, на жаль, доброчинність у сфері будівництва та реставрації пам'ятників не здобула широкої популярності у суспільстві. Разом із тим масовість таких благодійних акцій (ніжинські дворяни брали участь у семи, але їх було значно більше) наочно засвідчує особливу увагу з боку держави та влади до їх проведення. Відсутність фінансових можливостей у імперської влади здійснювати конкретні заходи у даному напрямку, змушувала її перекладати цю справу на дворянські корпорації, залишаючи за собою тільки функції контролю. Але як засвідчують факти, і в першу чергу кількість зібраних коштів, даний напрямок благодійної діяльності залишався другорядним. Дворянські корпорації, не є тут винятком і об'єднання дворян Ніжинського повіту, охоче та щедріше жертвували кошти на благодійні акції, які проводилися у повіті та навіть губернії, а не десь далеко за межами України. Але це не дає підстав вважати представників ніжинського дворянства не патріотами своєї країни.

У даній сфері, як засвідчують документи, не було проявів благодійності індивідуально-особистісного порядку. Натомість ми бачимо яскравий прояв корпоративної благодійності, яка є елементом корпоративної культури дворянського суспільства на рівні повіту та губернії. Соціальна психологія даної форми діяльності багато в чому залежала від таких речей, як виховання, корпоративна етика, суспільна думка, місце в соціальній ієрархії групи. Разом із тим мотивуючими моментами тут виступали не лише соціальні та релігійні чинники, а й мотиви, які не дуже пов'язані з самим поняттям благодійності, де пожертвування робляться від щирого серця, почуття доброти та співчуття. Фактори "державного примусу", "тиску згори", авторитету начальства, беззастережного виконання наказів керівництва були ще однією рушійною силою у сфері доброчинності. Це не випадково, адже у централізованих, повністю бюрократизованих суспільствах (Російська імперія XIX століття яскравий тому приклад) даний момент активно використовується владою, а іноді стає навіть домінуючим.

Благодійність у сфері будівництва пам'ятників є показовою у плані вивчення не лише особистих та корпоративних моментів розвитку тогочасного суспільства. Вона є яскравим показником тогочасних суспільно-політичних та економічних відносин у державі. Дворянство як найбільш привілейований та економічно незалежний суспільний стан було змушене під тиском держави брати на себе додаткові зобов'язання з благоустрою місць суспільного користування. На початку XIX століття пожертви на цю справу були якщо не значними, то достатніми, але з погіршенням економічної ситуації (головною причиною якої була криза кріпосницької системи) благодійні внески стають мізерними (і це не тільки на будівництво пам'ятників), а під кінець століття взагалі припиняються. Держава сама була змушена визнати, що дворянство перестало бути надійною політичною та економічною опорою імператорському престолу.

Разом із тим благодійність дворянства Ніжинського повіту залишається яскравою сторінкою в історії доброчинності в Україні та потребує подальшого наукового вивчення.

Література

1. Гогель С. К. Объединение и взаимодействие частной и общественной благотворительности. Санкт-Петербург, 1908. 145 с.
2. Георгиевский П. И. Призрение бедных и благотворительность. Санкт-Петербург, 1894. 118 с.
3. Максимов Е. Д. Общественная помощь нуждающимся в историческом развитии ее в России. Санкт-Петербург, 1906. 79 с.

4. Нарадько А. В. Благодійність у розвитку освіти в Україні (друга половина XIX – початок XX століть): дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2002. 222 с.
5. Поляруш С. І. Становлення і діяльність органів державної опіки та громадської благодійності на Лівобережній Україні (1775–1918): дис. ... канд. іст. наук. К., 1996. 209 с.
6. Ступак Ф. Я. Прикази громадської опіки в Україні. К., 2002. 87 с.
7. Донік О. М. Діяльність громадських організацій і товариств у справі допомоги військовим та цивільному населенню в Україні у роки Першої світової війни (1914–1918 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* К., 2002. Вип. IV. С. 155–182.
8. Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал.* 2005. № 4. С. 159–177.
9. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. 3-е изд., испр., доп. – Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. Т. 1. С. 86.
10. Михайліченко М. А. Дворянство Лебединського повіту Харківського намісництва за абетковими списками 1786 р. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського).* 2010. Вип. 20. С. 101.
11. Михайліченко М. А. Абеткові списки дворянських родів Чугуївського повіту Харківського намісництва як джерело з історії провінційного дворянства. *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів (Інститут української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського).* 2008. Вип. 17. С. 126.
12. Сообщения Черниговского губернского правления, доклады Министерства внутренних дел и другие документы о сооружении памятника Минину и Пожарскому в Нижнем Новгороде. Список дворян, пожертвовавших деньги. 21 марта 1809. 15 января 1810 г. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧОН). Ф. 343. Оп. 1. Спр. 162. Арк. 1–1 зв.
13. Там само. Арк. 2 зв.
14. Там само. Арк. 7.
15. Там само. Арк. 55–56.
16. Павличенко О. И. Благотворительная деятельность воронежских предпринимателей в первой половине XIX века. *Ученые записки Орловского государственного университета.* 2015. № 3 (66). С. 60.
17. Рапорты о выделении денег на очистку реки Остер и реестр платы денег на очистку р. Остер. 4 мая 1804–31 декабря 1804 г. ВДАЧОН. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 78. Арк. 7.
18. Петрова К. А. Проблема мотивації благодійності в Російській імперії в сучасній історіографії. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету.* 2010. Вип. XXIX. С. 293.
19. Рапорты, донесения и переписка о сборе средств на сооружение памятника императору Александру I. 4 июля – 11 октября 1814 года. ВДАЧОН. Ф. 343 Оп. 1. Спр. 255. Арк. 1.

20. Там само. Арк. 1.
21. Там само. Арк. 19 зв., 20 зв., 29 зв.
22. Там само. Арк. 39.
23. Там само. Арк. 38 зв.
24. Там само. Арк. 36.
25. Там само. Арк. 42 зв.
26. Там само. Арк. 54.
27. Дело о пожертвованиях на сооружение памятника в Таврическом Херсоне Святому Равноапостольному князю Владимиру. 1824 год. *Там само*. Спр. 376. Арк. 1.
28. Там само. Спр. 377. Арк. 1.
29. Там само. Арк. 1 зв., 3, 5, 8 зв.
30. Павличенко О. И. Вказана праця. С. 60.
31. Ведомости о дворянах Черниговской губернии Нежинского уезда за 1832 год. *ВДАЧОН*. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 8 зв. – 9.
32. Дело о пожертвовании на сооружение памятника Ивану Сусанину. 1835 год. *Там само*. Спр. 433. Арк. 2 зв.
33. Там само. Арк. 2 зв., 4, 10, 14, 20, 22.
34. О пожертвованиях в пользу жителей города Тулы потерпевших от пожара. 1834 год. *Там само*. Спр. 429. Арк. 25 зв.
35. Лейберов О. "Побужденные чувством верноподданнической преданности и восторженного умиления..." Участь населення Ніжинського повіту у Кримській війні 1853–1856 років. *Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'ятокознавства*. 2008. Вип. 6 (9). С. 62.
36. О сборе пожертвований с имений Нежинского уезда на изготовление золотого блюда и солонки для царя в день его коронации. 1855. *ВДАЧОН*. Ф. 343. Оп. 1. Спр. 799. Арк. 3.
37. Распоряжения Черниговского губернского предводителя дворянства Нежинскому уездному предводителю дворянства о сборе денег дворян и помещиков Нежинского уезда на строительство памятника А. С. Пушкину и сооружении в городе Моздоке каменной православной церкви. 1861 год., Там сасмо. Спр. 900. Арк. 6.
38. Там само. Арк. 18–18 зв.
39. Дело канцелярии предводителя дворянства по исполнении различных бумаг за 1870 год. *Там само*. Спр. 1007. Арк. 54, 56.
40. Там само. Арк. 60, 67.
41. Распоряжения Черниговского губернатора Нежинскому уездному предводителю дворянства о продаже имений, об открытии в г. Чернигове благотворительного общества, о сборе денег с дворян и чиновников Нежинского уезда на строительство памятника Крузенштерну. 1873 год. *Там само*. Спр. 1037. Арк. 21.
42. Там само. Арк. 13.

References

1. Hohel S. K. Ob'edynenye u vzaymodeistviye chastnoi y obshchestvennoi blahotvorytel'nosti. Sankt-Peterburh, 1908. 145 s.

2. Heorhyevskiy P. Y. Pryzrenye bednykh y blahotvorytelnost. Sankt-Peterburh, 1894. 118 s.
3. Maksymov E. D. Obshchestvennaia pomoshch nuzhdaiushchymisia v ystory-cheskom razvytyy ee v Rossyy. Sankt-Peterburh, 1906. 79 s.
4. Naradko A. V. Blahodiinist u rozvytku osvity v Ukraini (druga polovyna KhKh – pochatok KhKh stolit): dys. ... kand. ist. nauk. Poltava, 2002. 222 s.
5. Poliarush S. I. Stanovlennia i diialnist orhaniv derzhavnoi opiky ta hromadskoi blahodiinosti na Livoberezhnii Ukraini (1775–1918): dys. ... kand. ist. nauk. K., 1996. 209 s.
6. Stupak F. Ya. Prykazy hromadskoi opiky v Ukraini. K., 2002. 87 s.
7. Donik O. M. Diialnist hromadskykh orhanizatsii i tovarystv u spravi dopomohy viiskovym ta tsyvilnomu naselenniu v Ukraini u roky Pershoi svitovoi viiny (1914–1918 rr.). Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st. K., 2002. Vyp. IV. S. 155–182.
8. Donik O. M. Blahodiinist v Ukraini (KhKh – pochatok XX st.). Ukrainskiy istorychnyi zhurnal. 2005. № 4. S. 159–177.
9. Myronov B. N. Sotsyalnaia ystoria Rossyy peryoda ympery (XVIII – nachalo XX v.): henezys lychnosti, demokratycheskoi semy, hrazhdanskoho obshchestva y pravovoho hosudarstva: v 2 t. 3-e yzd., yspr., dop. – Sankt-Peterburh: Dmytryi Bulany, 2003. T. 1. S. 86.
10. Mykhailichenko M. A. Dvorianstvo Lebedynskoho povitu Kharkivskoho namisnytstva za abetkovymy spyskamy 1786 r. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv (Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho). 2010. Vyp. 20. C. 101.
11. Mykhailichenko M. A. Abetkovi spysky dvorianskykh rodiv Chuhuyvskoho povitu Kharkivskoho namisnytstva yak dzherelo z istorii provintsiinoho dvorianstva. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv (Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva imeni M. S. Hrushevskoho). 2008. Vyp. 17. S. 126.
12. Viddil Derzhavnogo arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni (dali VDACHON). F. 343. Op. 1. Spr. 162. Soobshchenyia Chernyhovskoho hubernskoho prav-lenyia, doklady Mynysterstva vnutrennykh del y druhye dokumenty o sooruzheny pamiatnyka Mynynu y Pozharskomu v Nyzhnem Novhorode. Spysok dvorian, pozhertvovavshykh denhy. 21 marta 1809. 15 yanvaria 1810 hh. Ark. 1 – 1 zv.
13. Tam samo. Ark. 2 zv.
14. Tam samo. Ark. 7.
15. Tam samo. Ark. 55–56.
16. Pavlychenko O. Y. Blahotvorytelnaia deiatelnost voronezhskykh predprynimatelei v pervoi polovyni KhKh veka. Uchenyye zapysky Orlovskoho hosudarstvennogo unyversyteta. 2015. № 3 (66). S. 60.
17. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 78. Raporty o vydeleny denez na ochystku reky Oster y reestr platy denez na ochystku r. Oster. 4 maia 1804–31 dekabria 1804 hh. Ark. 7.
18. Petrova K. A. Problema motyvatsii blahodiinosti v Rosiiskii imperii v suchasni istoriohrafii. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo unyversytetu. 2010. Vyp. KhKhKhKh. S. 293..

19. VDACHON. F. 343 Op. 1. Spr. 255. Raporty, doneseniya y perepyska o sbore sredstv na sooruzhenye pamiatnyka ymperatoru Aleksandru I. 4 yulia – 11 oktiabria 1814 hoda. Ark. 1.
20. Tam samo. Ark. 1.
21. Tam samo. Ark. 19 zv, 20 zv., 29 zv.
22. Tam samo. Ark. 39.
23. Tam samo. Ark. 38 zv.
24. Tam samo. Ark. 36.
25. Tam samo. Ark. 42 zv.
26. Tam samo. Ark. 54.
27. Tam samo. Spr. 376. Delo o pozhertvovaniakh na sooruzhenye pamiatnyka v Tavrycheskom Khersonse Sviatomu Ravnoapostolnomu kniazui Vladymyru. 1824 hod. Ark. 1.
28. Tam samo. Spr. 377. Ark 1.
29. Tam samo. Ark. 1 zv., 3, 5, 8 zv.
30. Pavlychenko O. Y. Vkazana pratsia. S. 60.
31. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 400. Vedomosty o dvorianakh Chernyovskoi hubernyy Nezhynskoho uezda za 1832 hod. Ark. 8 zv. – 9.
32. Tam samo. Spr. 433. Delo o pozhertvovanyy na sooruzhenye pamiatnyka Yvanu Susanynu. 1835 hod. ark. 2 zv.
33. Tam samo. Ark. 2 zv., 4, 10, 14, 20, 22.
34. Tam samo. Spr. 429. O pozhertvovaniakh v polzu zhytelei horoda Tuly poterpevshykh ot pozhara. 1834 hod. Ark. 25 zv.
35. Leiberov O. "Pobuzhdenные chuvstvom vernopoddannycheskoj predannosty y vostorzhennoho umyleniya..." Uchast naselennia Nizhynskoho povitu u Krymskii viini 1853–1856 rokov. Nizhynska staro-vyna. Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva. 2008. Vyp. 6 (9). S. 62.
36. VDACHON. F. 343. Op. 1. Spr. 799. O sbore pozhertvovanyi s yme-nyy Nezhynskoho uezda na yzgotovlenye zolotoho bliuda y solonky dlia tsaria v den eho koronatsyy. 1855. Ark. 3.
37. Tam sasmo. Spr. 900. Rasporiazheniya Chernyovskoho hubernskoho predvodytelia dvorianstva Nezhynskomu uezdnomu predvodyteliu dvorianstva o sbore deneh dvorian y pomeshchykov Nezhynskoho uezda na stroytelstvo pamiatnyka A.S. Pushkynu y sooruzhenyy v horode Mozdoke kamennoi pravoslavnoi tserkvy. 1861 hod., ark. 6.
38. Tam samo. Ark. 18 – 18 zv.
39. Tam samo. Spr. 1007. Delo kantseliaryy predvodytelia dvorianstva po yspolnenyy raznorodnykh bumah za 1870 hod. Ark. 54, 56.
40. Tam samo. Ark. 60, 67.
41. Tam samo. spr. 1037. Rasporiazheniya Chernyovskoho huber-natora Nezhynskomu uezdnomu predvodyteliu dvorianstva o prodazhe ymenyi, ob otkrytyy v h. Chernyhove blahotvorytelnoho obshchestva, o sbore deneh s dvorian y chynovnykov Nezhynskoho uezda na stroytelstvo pamiatnyka Kruzenshternu. 1873 hod. Ark. 21.
42. Tam samo. Ark. 13.

Лейберов А. О.

председатель профкома работников

Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

"Приглашая усердных соотечественников к участию в сем патриотическом предприятии..." – благотворительная деятельность дворянства Нежинского уезда Черниговской губернии в деле строительства памятников в XIX веке

В статье на основе ранее не введенных в научный оборот архивных материалов рассматривается благотворительная деятельность дворянства Нежинского уезда в сфере строительства памятников в разных городах Российской империи. Автор исследовал количественные и качественные показатели дворянской благотворительности. Основное внимание уделено динамике процесса и его мотивирующим факторам.

Ключевые слова: дворянство, благотворительная деятельность, строительство памятников, Нежинский уезд.

Leiberov O. O.

chairman of the primary trade union organization of workers of the Nizhyn State University named after Nikolai Gogol

"Inviting sustainable conflicts to participate in the semiconary patriotic enterprise..." – charitable work of the nobility of the Nizhyn county of Chernihiv province in the construction of monuments in the nineteenth century

In the article on the basis of previously not included in the scientific circulation of archival materials, the charitable work of the nobles of Nizhyn county in the field of construction of monuments in various cities of the Russian Empire is considered. The author researched quantitative and qualitative indicators of nobility charity. The main attention is paid to the dynamics of the process and its motivational component. At the beginning of the century, most nobles took part in the collection of funds under the pressure of their immediate superiors, or under the pressure of certain corporate rules and responsibilities.

The author comes to the conclusion that "charity" in this area was very burdensome for most nobles of the county. The small land nobility of the county already in the middle of the nineteenth century practically stopped participating in such actions. At the same time, participation in other charity events aimed at helping specific people, or in support of church-religious institutions, found a greater emphasis among representatives of noble state.

Key words: nobility, charitable activity, construction of monuments, Nizhyn county.

УДК 94(477.51):378.09

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-194-205

L. M. Mytsyk

PhD, Associate Professor of the Department of World History and International Relations, Mykola Gogol State University of Nizhyn

Mykola Lavrovskiy – the first director of nizhyn institute of history & philology

The task of this paper is an attempt to systematize the documentary and factual material on the figure of Mykola Lavrovskiy introduced into the scientific circulation and determine his role in the history of Nizhyn. The author proves that Mykola Lavrovskiy has brilliantly coped with the task set before him – the creation of a higher educational institution of a new type for training teachers in Nizhyn in 1875, – revealing the outstanding qualities of the administrator, the economist, the teacher, and the scholar.

Key words: *Nizhyn Institute of History & Philology, Nizhyn Gimnasia of Higher Sciences, Lyceum, director, professor, scholar, economic activity, student, education, learning, internship, library.*

A special place in the history of Nizhyn belongs to Mykola Lavrovskiy. He devoted his life to a difficult mission – the creation of a higher educational institution of a new type for training teachers of secondary schools in Nizhyn in 1875. At the time such institution has been only in the capital of the Russian Empire and could not fully satisfy the needs of a huge country in the teaching staff. Mykola Lavrovskiy has brilliantly coped with the task set before him, revealing the outstanding qualities of the administrator, the economist, the teacher, and the scholar.

The figure of Mykola Lavrovskiy attracted the attention of several researchers. It's worth mentioning an obituary on Lavrovskiy's death, written by Professor A. Dobiáš in 1900 [1] as well as an essay on the life and work of Mykola Lavrovskiy with a biobographical index, prepared by Professor G. Samoilenko in 1993 [2]. The holistic portrait of the first director of Nizhyn Institute of History & Philology (NIHP) on the basis of archival materials from the funds of the State Archives of Chernihiv oblast in the city of Nizhyn was created in the monograph of Petro Motsiaka "The Prince Bezborodko Nizhyn Institute of History & Philology in the portraits of its directors" [3]. Some moments of Mykola Lavrovskiy's work in Nizhyn can be found in the research of Grygorii and Oleksandr Samoilenko "Nizhyn Higher School: History Pages" [4] as

well as in Grygorii Samoilenko's work "The Nezhin Philological School" [5]. Pedagogical views of Mykola Lavrovskiy were the subject of research by other scholars. The task of this paper is an attempt to systematize the documentary and factual material on the figure of Mykola Lavrovskiy introduced into the scientific circulation and determine his role in the history of Nizhyn.

Mykola Oleksiiiovych Lavrovskiy was born on November 21 (according to the old style), 1825, in the priest's family in the village of Vidropuska, Novyi Torzhok district, the Tver province. He obtained his first education at the Novyi Torzhok Theological School, and then entered the Tver Theological Seminary. Upon the graduation from the seminary, he entered the History & Philology department of St. Petersburg Main Pedagogical Institute, which he graduated from with honors in 1851 and was left at the Department of Greek and Latin Literature as an adjunct [6]. In early 1853, Mykola Lavrovskiy defended his master's thesis "On the Byzantine element in the language of the treaties of the Russians with the Greeks" and in February of that year began to lecture on pedagogy at the Kharkiv University. In 1854 he defended his "On Ancient Rus Schools" dissertation for a Doctor's degree in Russian Philology, and in 1855 he was approved as an extraordinary professor, and in 1858 as an ordinary professor at the Department of Pedagogy of the *ibidem* University [7].

For a long time (since 1862 to January 1, 1875), Mykola Lavrovskiy has been the dean of the History & Philology Faculty of Kharkiv University. This period of Mykola Lavrovskiy's life and activity was marked by his active civic position and ascetic pedagogical work. In the course of the public discussion of the ways of reforming education, Mykola Lavrovskiy expressed the idea of the need for an organic connection between universities, on the one hand, and secondary and primary educational institutions, on the other hand, asked about the so-called pedagogical conversations and teacher congresses, where the controversial educational problems would be discussed. At the same time, he published the article "On the issue of the organization of gimnasias" and presided at the Congress of teachers of Russian language and literature in gimnasias of the Kharkiv educational district [8]. Such active work of Mykola Lavrovskiy in the pedagogical field has not been remained unnoticed, so, in 1875 the Ministry of Public Education assigned him the responsible task of organizing the Institute of History & Philology in Nizhyn on the basis of the Legal Lyceum, since, according to the Ministry, experience has already shown that the only Imperial History & Philology Institute in St. Petersburg and the historical and philological faculties of universities could not till now prepare enough

teachers of ancient languages for gimnasias and teachers of the Russian language and history for all secondary education institutions [9].

In January 1875 Mykola Lavrovskiy came to Nizhyn. It was necessary to solve urgently a number of complex organizational problems, "not to mention the merely external discomforts of life in Nizhyn because of the impassable mud there in it in the 70's, due to the lack of elementary hygienic conditions and inadaptability of apartments for the cultural resident, etc., it was especially sad to feel the absence of serious intelligence in the city, pettyness and mercantileness of interests, lack of healthy aesthetic entertainment, etc." [10].

As Mykola Lavrovskiy noted, for him from the very beginning of work in Nizhyn "the most difficult and important task to be solved before the opening of the Institute was the formation of the teachers and mentors staff" [11]. In addition, the priorities were: the solving of the housing issue for the invited teachers of the future institution, including construction of two-storey wings for apartments on the territory next to the main building; preparation and adoption of the Statute of the Institute of History & Philology and other important documents that would regulate the life of a new educational institution; creation of a library appropriate to the new educational institution; and, finally, a purely economic task - the restructuring of the main building in accordance with the requirements of the Lyceum's reorganization into the Institute.

How were those immediate tasks solved?

As to the formation of the pedagogical team, Mykola Lavrovskiy emphasized in a speech on the occasion of the opening of the Institute, that thanks to the support of the Minister of Education Dmytro Tolstoy, "after a long, sometimes complicated relationship, a sufficiently complete staff of ... teachers and mentors who were ready to get down to the difficult, but grateful business on training future mentors of Russian youth was formed for the first two years" [12]. In particular, Mykola Lavrovskiy invited famous scientists: professor of Roman literature of St. Petersburg History & Philology Institute R. Fokht, professor of Russian literature A. Budylovych, professor of world history of Warsaw University P. Lyupersolsky, prominent philologists R. Brandt, P. Nikitin, M. Sokolov, a psychologist M. Grot, and other scholars to work in Nizhyn [13]. And already by July 1, 1875, there have been 11 people in the pedagogical team: the director, the inspector, the teacher of the Law of God, 4 ordinary professors (one of them was the inspector), one extraordinary professor, two mentors and two teachers [14].

In order to solve housing problems, thanks to the financial support of the Ministry of Education, a contract for 37142 rubles was concluded with the merchant F. Frenkel to build up two stone wings for the

apartments of professors and teachers by October 15, 1877. At the same time, a contract for 50590 rubles was concluded with merchants Ehrenburg and Balabanov to construct the third floor above the middle part of the main building of the institute and various outbuildings (bathhouse, student's hospital, laundry, stables) [15]. Many premises on the first and second floors were also refitted into auditoriums or for other needs, the main building was repaired. Mykola Lavrovsky made every effort to complete construction as soon as possible.

Since January 1875 the working out of the Statute of the Institute, the draft provisions on the gimnasia at the Institute, rules for students of the Institute, etc has begun. On April 21, 1875, the Statute of the Prince Bezborodko Institute of History & Philology in Nizhyn was adopted, and in July 1875, upon the government decree, it came into force. According to the Statute, NIHF obtained the status and rights of the university (§ 49), which task was to "train teachers of ancient languages, Russian language and literature and history for secondary schools of the Ministry of Public Education" [16]. Regarding the management system at the Institute, the Statute stated: "The foremost head of the Institute is the director appointed and dismissed by the Highest Decree upon the submission of the Minister of public education" (§ 4). "The most important duties of the director, besides the improvement of all the components of the Institute, are monitoring students' morality and occupations and direct supervising in scientific and practical classes in one of the subjects of teaching" (§ 11). "The constituent parts of the management of the Institute are: 1) Conference and 2) the Board" (§ 6) [17].

On September 14, 1875 (on the holiday of the Exaltation) a ceremonial opening of the Prince Bezborodko Institute of History & Philology took place in Nizhyn. An official liturgy began at 9:30 am in the Institute church. Then there were a communion, a water sacrificial prayer service and a religious procession at the Institute building, when Bishop Serapion (the head of the Chernigiv diocese) sprinkled the holy water on the auditoriums and other premises. After the procession, in the church, Serapion sanctified an icon from the diocese and handed it to Mykola Lavrovskiy as a sign of his archpastoral blessing to a new nursery of education [18]. Later, the celebrations continued in the assembly hall of the Institute. Mykola Lavrovskiy addressed the audience with a programmatic speech, in which he outlined his vision of the educational process in general and emphasized the tasks of the Institute of History & Philology in particular.

Mykola Lavrovskiy laid the foundations for the fruitful research work of the scientists, the creation of powerful philological and historical schools. On his initiative on February 18, 1876, "in order to strengthen

the scientific activity of the Institute, the Conference had found it useful to publish a periodical collection titled "Izvestia of the Prince Bezborodko Institute of History & Philology in Nizhyn" [19]. Mykola Lavrovskiy paid special attention to the Institute library. When reviewing the minutes of the Institute Conference, the attention is drawn to the fact that professors and instructors ordered a lot of literature for the educational process, and all of these lists were approved without exceptions [20]. Perhaps, the most extensive one-time replenishments of library funds took place during Mykola Lavrovskiy's directorship. That can be traced by comparing the number of copies which have been in the library by 1875 and by 1883 accordingly. So, by the August, 30, 1875, 4034 titles in 12152 volumes had been written in the inventory book, while by the year of Mykola Lavrovskiy's retirement, that is, seven years later, the library of the Institute had had 16475 titles in 38622 volumes [21]. By comparison, by January 1, 1900, the library had had 22,438 titles in 54,428 volumes [22]. Thus, for 17 years after Mykola Lavrovskiy the Institute library received significantly less new revenues than for 7 years of his directorate. However, this is only a quantitative aspect of the case. The qualitative aspect of the replenishment looks even more impressive. Under the direction of Mykola Lavrovskiy, NIHP purchased a library of the late director of the St. Petersburg Institute of History & Philology prof. I. Shteynman (457 titles, 960 volumes) [23]; the library of the former professor of the Moscow University S. Shevyriov (3815 titles in 7359 volumes) [24]; a library of former professor at the University of Leipzig F. Ritschl (3096 titles in 4930 volumes) [25]. These and other acquisitions had already made the library of the Prince Bezborodko Institute one of the best in the Russian Empire.

One of the achievements of Mykola Lavrovskiy as a director was the establishment of a history department, along with classical philology and Russian literature ones. According to the decision of the Ministry of Education #1291(March 6, 1882), students of the history department, who successfully complete the course, will get the right to fill the teachers's vacancies in gimnasias and progimnasias, both in history & geography and in ancient languages [26].

As the former student of the Institute (1878–1882 pp.) A. Krukovsky recalled at his time , "Lavrovskiy's care of the Institute deserves a high praise. Man who has been already old (he was a little over 50 – Author) daily, twice, in the morning and in the evening, accompanied by the economist and the executor, bypassed the huge three-storey building, looking literally at all the premises and the corners: from the students's classrooms, bedrooms and work rooms till the kitchen and smoking

rooms. He [...] found time to be interested in the personal life of students, displaying, when necessary, a greater, purely parental concern" [27].

Indeed, students felt the care of Mykola Lavrovskiy everyday. First of all, one should note the decision of one of the first Conferences in 1875, when for food and general needs of each student it was allocated 35 kopecks per day or 127 rubles 75 kopecks per year [28]. These funds were enough for normal existence throughout the year. As to the nutrition of the students, the already mentioned A. Krukovsky emphasized a rich lunch "with an inevitable third dish, because of which the Rigorians-students called their alma mater the institute of noble girls" [29].

Mykola Lavrovskiy took care for the students' leisure time as well. On his initiative, the Conference of the Institute adopted the decisions on students's rest in the Institute Garden [30]; their swimming in the pond at the estate of the Count O. Musin-Pushkin [31]; dance lessons [32], vocal-literary student parties [33]. However, such events at the Institute were not limited to exclusively aesthetic considerations. They also pursued a charitable purpose. For example, at the beginning of December 1881, the administration of the P. Kushakevych women's progimnasia appealed to Mykola Lavrovskiy to allow them to arrange for two amateur performances in favor of low-income students during winter holidays. The director turned to the trustee of the district and he allowed their arrangement [34]. Since then, philanthropic performances at the Institute have begun to take place quite regularly. Pleasant leisure and charitable care of the neighbor became an integral part of the life of the Nizhyn students.

When in the 1878/1879 academic year the Institute had students of all four years for the first time, a new element appeared in the study program – the teaching internship for the fourth-year students at the Institute gimnasia. "Mykola Oleksiiovych visited those lessons fervently and encouraged other Institute professors to such visits. That visit should become the proper expression and proper meaning of the connection of the Institute with the gymnasium, on which M. O. Lavrovskiy insisted so much" [35].

In addition to the learning activities of students Mykola Lavrovskiy also supported their aspiration for scientific research. To encourage students to independent scholarship, "the Conference decided that the teachers of the main subjects should submit references on the works of all students of the two senior years together with course reports, and that, based on such references, the annual reports on the status and activity of the Institute should indicate the best works of students of all four years" [36], and also appealed to the trustee of the district to allow

the research internship abroad for its alumnus – the teacher of the 1st Kyiv Gimnasia Ivan Turcevykh [37], who became later the famous professor of the Prince Bezborodko Institute. By maintaining contacts with its graduates, the Institute could, if necessary, invite the most talented and inclined to scientific alumni to teach at alma mater.

Mykola Lavrovskiy himself was a well-known scholar not only in the Russian Empire, but also abroad by his in-depth research on the history of Russian education and pedagogy from antiquity to the actual problems of the XIXth century, in particular, the works of his Kharkiv period: his doctoral dissertation (defended in 1855) "On Ancient Rus Schools", biographical research "On Lomonosov according to New Materials" (1865 p.), a number of articles in various magazines about Russian historians and writers. According to contemporaries, "in almost every of those areas he gave something significant, which strengthened him as a well-known scholar and has not lost his value till now, despite the time and rapid progress of science" [38]. During the Nizhyn period, "Notes on the Text of the Russian Bylinas" (1877), "The Prince Bezborodko Gimnasia of Higher Sciences in Nizhyn. 1820–1832" (1879), "On the Biography of Gogol" (1881), several biographical essays on the time of the Gimnasia of higher sciences and the Lyceum as well as his speeches on the solemn acts devoted to the beginning of the academic year were published [39]. Scientific contribution of Mykola Lavrovskiy won deserved recognition. It was in Nizhyn he became an honorary professor (1879) and a corresponding member of the Russian Academy of Sciences (1879). Mykola Lavrovskiy managed to create such an atmosphere at the Institute, which contributed to the development of important scientific problems. During the second half of the 70's – early 80's of the XIXth century the famous Nizhyn philological school, in particular its Slavic branch was formed at the Institute [40].

As a true scientist, Mykola Lavrovskiy considered teaching at the Institute as the duty. Despite the fact that in the Statute of the Institute (§ 14) the director was prohibited from combining the position of the head of the institution and the post of professor, in 1875 he obtained the permission of the ministerial and district superiors to lecture in the history of Russian literature [41]. Using that right, he taught the history of the literature of Kievan Rus to the second year students and the the history of the new Russian literature to the third year students of the Slavic-Russian department [42].

Authority of Mykola Lavrovskiy in Nizhyn was high, and it is no coincidence that in 1880 when the public of the city discussed the issue of erecting the monument to Mykola Gogol in Nizhyn, Lavrovskiy was

elected an honorary member of the committee for the construction of the monument. The Committee has spent a great deal of fundraising work. In particular, in late December 1880 two charitable performances were arranged at the Institute [43], and the raised funds were spent for preparatory works. On September 4, 1881, the ceremony of opening the monument to the famous alumnus of the Gimnasia of higher sciences took place. Mykola Lavrovskiy made a report during the celebrations; he spoke about the significance of the personality and works of Mykola Gogol [44].

Researchers don't have much information about personal life of Mykola Lavrovskiy. It's known from the director's personal file that he was marriage for the second time (to Olena Krasovska) and that marriage seems to be childless. From the first marriage, he had a daughter Nataliia (1860) who married a professor of the Institute, a state councillor M. Grott in Nizhyn. Here in Nizhyn his granddaughter Eugeniia (1879) and grandson Oleksii (1880) were born [45]. During the period of service Mykola Lavrovskiy was the holder of the Order of St. Ann of the 1st degree, the Order of St. Stanislaus of the 1st and the 2nd degrees, the Order of St. Volodymyr of the 3rd degree and the Medal on the Andriy Ribbon in honor of the 1853–1854 war. Mykola Lavrovskiy completed the service in the rank of secret councillor [46].

Exhausting administrative and economic activity in the process of the formation of a new educational institution, fierce battles at the meetings of the Conference concerning the opening of a historical department at the Institute had saped Mykola Lavrovskiy's health, so, in October 1882 he resigned and moved from Nizhyn to the village of Kochetky in the Chuguiv district of the Kharkiv province (where he had his own house). However, in the next 1883, he accepted the proposal to head the University of Warsaw and was its rector until 1890. It was in 1890 that he has been elected an academician of the Imperial Academy of Sciences. During 1890–1899 Mykola Lavrovskiy worked as a trustee of the Riga educational district. After retiring in August 1899, he lived to be only a month and died on September 18, 1899 in his Kochetky. Mykola Lavrovskiy was buried in Kholodnogorsk Cemetery in Kharkiv. A. Dobiáš and I. Srebnytskyi, Lavrovskiy's colleagues from Nizhyn, were present at the funeral. They appreciated the person who made so much for Nizhyn higher school. In his obituary on the death of Mykola Lavrovskiy, A. Dobiáš emphasized: "It is about him that one can say: "he lived, as he taught", bearing in mind that M. O. Lavrovskiy "was rigorous to himself as well" [47].

Mykola Lavrovskiy has been a director of the Institute in Nizhyn for almost eight years. He was the first director, and therefore he faced with the most difficult mission – to create the Institution and bring it to the level of high state requirements. Mykola Lavrovskiy understood that in the process of educating the people it was necessary to make a titanic effort to ensure the continuity of the connection between primary, secondary and higher schools. The key direction of work in that system was the training of teaching staff, so Mykola Lavrovsky entirely devoted all his talent of the pedagogue and scholar to that noble cause.

Literature

1. Добиаш А. Николай Алексеевич Лавровский, первый директор Института князя Безбородко. Нежин, 1900. - 50 с.
2. Самойленко Г. В. Н. А. Лавровский: биобиблиографический указатель. Нежин, 1993. 17 с.
3. Моцяка П. П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. Ніжин, 2011. 312 с.
4. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин, 2005. 420 с.
5. Самойленко Г. В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990. Нежин, 1993. 171 с.
6. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. Нежин, 1900. С. 39.
7. Ibidem. С. 39.
8. Ibidem С. 40.
9. Моцяка П. П. Indicated book. С. 47.
10. Ibidem С. 40, С. 48.
11. Добиаш А. Indicated book. С. 19.
12. Ibidem.
13. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Indicated book. С. 120.
14. Ibidem. С. 121.
15. Моцяка П. П. Indicated book. С. 49.
16. Ibid. С. 50.
17. Ibid. С. 51.
18. Ibidem.
19. Ibid. С. 52–53.
20. Ibidem.
21. Добиаш А. Indicated book. С. 27.
22. Ibid. С. 27.
23. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Indicated book. С. 122.
24. Моцяка П. П. Indicated book. С. 54.
25. Ibid. С. 55.
26. Ibid. С. 57.
27. Круковский А. Старое педагогическое гнездо (Из воспоминаний о Нежинском Историко-филологическом институте). Рукопись. *Музей історії Ніжинської вищої школи*. С. 20–21.

28. Моціяка П. П. Indicated book. С. 59.
29. Круковский А. Старое педагогическое гнездо... С. 24.
30. Моціяка П. П. Indicated book. С. 59.
31. Ibid. С. 59.
32. Ibid. С. 61.
33. Ibidem.
34. Ibidem.
35. Добиаш А. Indicated book. С. 38–39.
36. Моціяка П. П. Indicated book. С. 64–65.
37. Ibid. С. 65.
38. See: Самойленко Г. В. Николай Алексеевич Лавровский: библиографический указатель... С. 4.
39. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине... С. 42–43.
40. See: Самойленко Г. В. Нежинская филологическая школа... С. 108–130.
41. Моціяка П. П. Indicated book. С. 66.
42. Ibidem.
43. Ibid. С. 67.
44. See: 4 сентября 1881 г. в Нежине. Открытие памятника Н. В. Гоголя. К., 1882.
45. Моціяка П. П. Indicated book. С. 68.
46. Ibidem.
47. Добиаш А. Indicated book. С. 49.

References

1. Dobyash A. Nikolai Alekseevych Lavrovskiy, pervyi dyrektor Ynstituta kniazia Bezborodko. Nezhyn, 1900. - 50 s.
2. Samoilenko H. V. N. A. Lavrovskiy: byobyblyohrafycheskyi ukazatel. Nezhyn, 1993. 17 s.
3. Motsiaka P. P. Nizhynskiy Istoryko-filolohichnyi instytut kniazia Bezborodka u portretakh yoho dyrektoriv. Nizhyn, 2011. 312 s.
4. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. Nizhynska vyshcha shkola: storinky istorii. Nizhyn, 2005. 420 s.
5. Samoilenko H. V. Nezhynskaia fylolohycheskaia shkola. 1820–1990. Nezhyn, 1993. 171 s.
6. Ystoryko-fylolohycheskyi ynstitut kniazia Bezborodko v Nezhynе. 1875–1900. Prepodavately y vospytannyky. Nezhyn, 1900. S. 39.
7. Ibidem. S.39.
8. Ibidem S. 40.
9. Motsiaka P. P. Indicated book. S. 47
10. Ibidem S. 40 Ibidem S. 48.
11. Dobyash A. Indicated book. S. 19.
12. Ibidem.
13. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. Indicated book. S. 120.
14. Ibidem. S. 121.
15. Motsiaka P. P. Indicated book. S. 49.
16. Ibid. S. 50.

17. Ibid. S. 51.
18. Ibidem.
19. Ibid. S. 52–53.
20. Ibidem.
21. Dobyash A. Indicated book. S. 27.
22. Ibid. S. 27.
23. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. Indicated book. S. 122.
24. Motsiia P. P. Indicated book. S. 54.
25. Ibid. S. 55.
26. Ibid. S. 57.
27. Krukovskiy A. Staroe pedahohycheskoe hnezdo (Yz vospomynanyi o Nezhynskom Ystoryko-fylohohychemskom ynstytute). Rukopys. Muzei istorii Nizhynskoi vyshchoi shkoly. S. 20–21.
28. Motsiia P. P. Indicated book. S. 59.
29. Krukovskiy A. Staroe pedahohycheskoe hnezdo... S. 24.
30. Motsiia P. P. Indicated book. S. 59.
31. Ibid. S. 59.
32. Ibid. S. 61.
33. Ibidem.
34. Ibidem.
35. Dobyash A. Indicated book. S. 38–39.
36. Motsiia P. P. Indicated book. C. 64–65.
37. Ibid. S. 65.
38. See: Samoilenko H. V. Nikolai Alekseevych Lavrovskiy: byoblyo-hrafycheskyi ukazatel... S. 4.
39. Ystoryko-fylohohycheskyi ynstytut kniazia Bezborodko v Nezhynе... S. 42–43.
40. See: Samoilenko H. V. Nezhynskaia fylohohycheskaia shkola... S. 108–130.
41. Motsiia P. P. Indicated book. S. 66.
42. Ibidem.
43. Ibid. S. 67.
44. See: 4 sentiabria 1881 h. v Nezhynе. Otkrytye pamiatnyka N. V. Hoholia. K., 1882.
45. Motsiia P. P. Indicated book. C. 68.
46. Ibidem.
47. Dobyash A. Indicated book. S. 49.

Л. М. Мицик

кандидат історичних наук, доцент кафедри *всесвітньої історії та міжнародних відносин* Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Микола Лавровський – перший директор Ніжинського історико-філологічного інституту

Завданням статті є спроба систематизації введеного до наукового обігу документального та фактичного матеріалу щодо постаті М. О. Лавровського та визна-

чення його ролі в історії Ніжина. Автор доводить, що Микола Олексійович Лавровський блискуче впорався з поставленим перед ним завданням – створенням в місті в 1875 році вищої освітньої установи нового типу з підготовки вчительських кадрів, – виявивши видатні якості адміністратора, господарника, педагога, вченого.

Ключові слова: Ніжинський історико-філологічний інститут, Ніжинська гімназія вищих наук, лицей, директор, професор, вчений, господарська діяльність, студент, освіта, навчання, практика, бібліотека.

Л. Н. Мыцык

кандидат исторических наук, доцент кафедры всемирной истории и международных отношений Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Николай Лавровский – первый директор Нежинского историко-филологического института

Задачей статьи является попытка систематизации введённого в научный оборот документального и фактического материала, касающегося личности Н. А. Лавровского, и определение его роли в истории Нежина. Автор доказывает, что Николай Алексеевич Лавровский блестяще справился с поставленной перед ним задачей – созданием в городе в 1875 году высшего учебного заведения нового типа по подготовке учительских кадров, – проявив выдающиеся качества администратора, хозяйственника, педагога, учёного.

Ключевые слова: Нежинский историко-филологический институт, Нежинская гимназия высших наук, лицей, директор, профессор, учёный, хозяйственная деятельность, студент, образование, обучение, практика, библиотека.

УДК 37.09.(477.51.):373.65

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-206-215

А. Г. Бровко

старший викладач кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Людмилиньська жіноча школа сільського домоведення та садибного господарства

У статті висвітлено діяльність одного з навчальних закладів в Чернігівській губернії поч. ХХ ст. Здійснено характеристику Людмилиньської жіночої школи; вивчено та проаналізовано правила прийому учениць до навчального закладу; висвітлено фінансування та особливості навчально-виховного процесу у школі.

Ключові слова: Людмилиньська жіноча школа, жіноча освіта, навчальний заклад.

Людмилиньська жіноча школа сільського домоведення та садибного господарства була заснована в невеликому містечку Мрин Ніжинського повіту Чернігівської губернії (суч. Носівський район Чернігівської обл.) за сприяння місцевого дворянина Павла Степановича Коробки.

Розуміючи причину зубожіння та бідності уродженців сільської місцевості, Павло Степанович прагнув покращити життєвий рівень народних мас, що і спонукало його відкрити Людмилиньську жіночу школу. Оскільки присадибним господарством та домашніми справами, головним чином, займалися жінки, то школа була створена саме для представниць жіночої статі. Як зазначав П. Коробка, жінка є "сила духовної життя общества" [9, с. 43]. Отримання знань з сільського господарства та застосування їх на практиці, на думку благодійника П. Коробки, сприятиме покращенню добробуту всіх прошарків сусільства, підвищенню їх рівня господарської культури: "школа усадебного хазяйства будет решительно полезна всем, потому что и богатый, и бедный имеют усадьбу. Всякій будет видеть, что изъ небольшого кусочка земли можна получить достаточно средств" [9, с. 41]. Саме відсутність необхідних знань у сфері сільського господарства, як стверджував П. Коробка, була основною причиною занепаду господарств та залишення сільської місцевості багатьма землевласниками. Тому Людмилиньська школа мала стати тим навчальним закладом, який надасть необхідні знання для ведення домашнього господарства та розвитку домашнього виробництва.

З метою відкриття школи П. Коробка звертався у 1900 році до Міністерства землеволодіння та у 1901 році – до Міністерства народної освіти. Розглянувши проект школи, вчений комітет Міністерства народної освіти одногосно висловився за відкриття даного навчального закладу. 1 грудня 1902 року імператор Микола II затвердив рішення Державної Ради щодо створення в містечку Мрин жіночого закладу даного типу.

До будівництва школи було залучено різних фахівців. Зокрема, у будівництві закладу взяли участь інспектори промислових училищ – В. Корватовський, Б. Овсянников, Л. Москальов та Н. Рудольф, а також архітектор відділу промислових училищ – Р. Мальфельдт. Допомогу школі у тих чи інших питаннях надали: очільниця Товариства заохочення жіночої професійної освіти – Софія Олександрівна Давидова, керівник навчального відділу Міністерства фінансів І. Антонов, штат-секретар Державної Ради Теунер, колишні директори департаменту Міністерства землеволодіння Н. Хомяков та Д. Тимирязєв, а також діючий директор – С. Лєнев, інспектор Міністерства землеволодіння І. І. Мещерський, уповноважений даного міністерства в Чернігівській губернії А. Р. Чернов та інспектор Жиздринського училища Г. Корюков [1, арк. 183–184].

Значну підтримку при відкритті школи, протягом всього періоду, П. Коробці всіляко надавав його давній знайомий професор та голова Вченого комітету Міністерства землеробства І. А. Стебута, який всіляко підтримував розвиток жіночої освіти.

Фінансування будівництва й подальшої роботи школи здійснювалось як за рахунок держави, так і коштів, які виділялися Чернігівським губернським і Ніжинським повітовими земствами. Утім найбільше пожертвував місцевий землевласник та засновник школи П. Коробка.

2 листопада 1903 року урочисто була відкрита Людмилиньська школа сільського домоведення та садибного господарства. Школа безпосередньо підпорядковувалась попечителю Київського навчального округу та відносилась до розряду нижчих технічних училищ. Це була перша державна школа такого типу на всю Російську імперію. Почесним опікуном школи було довічно призначено її засновника Павла Степановича Коробку, який доклав багато зусиль для відкриття навчального закладу, надав фінансову та матеріальну підтримку школі. Сама ідея відкриття школи належала матері Павла Степановича – Людмилі Платонівні Іванової-Коробці, на честь якої і був названий навчальний заклад.

Спочатку школа тимчасово містилась у власному будинку її попечителя, а з 1905 року була перенесена до нової будівлі, яка відпо-

відала всім санітарним нормам. Зокрема, у разі тяжких захворювань учениць школа мала окремі приміщення для їх ізоляції. Найбільш поширеними хворобами серед учениць, на той час, були захворювання органів дихання, хвороби шкіри та очей, грип. Значно рідше траплялись такі хвороби, як малярія, ревматизм, анемія, нервові захворювання та травматизм [4, арк. 20]. Не менш важливим є той факт, що лікування для всіх учениць було безкоштовним.

Людмилиньська школа була розміщена в парковій зоні на 20 десятинах присадибної ділянки, яка розподілялась наступним чином: 4 дес. відведені під сад, 4 дес. – під город, 4 дес. – під будівництво, решта – під засів та для коренеплодів [1, арк. 184]. Поблизу маєтку знаходилась річка Ковбоня, що було зручно для утримання водяної птиці. Окрім присадибної ділянки, школа мала ще 10 десятин сінокошу та 30 десятин рілля, які забезпечували школу сировиною і продуктами харчування.

На присадибній ділянці розміщувалось декілька будівель. Головний будинок – це двоповерховий цегляний навчальний корпус. У ньому розміщувались три класи, їдальня, кімната директора та інтернат для 26 учениць, а також лазарет та зал для рекреації.

Окрім того, на присадибній ділянці розміщувались такі споруди, як: цегляний флігель – навчальна кухня, пральня, квартира для сторожа, квартира економки та квартири для інших працівників школи; будинок для квартир вчителів; двір для худоби; молочарня; пташник; свинарник; вівчарник; бджільник; будинок для садівника та оранжерея, теплиця, парник; льодник; погріб; комора; конюшня; сарай для інвентарю; лазня; сторожка; тік; приміщення для прислуги чоловічої статі; будинок для варіння та сушіння фруктів [1, арк. 184–185]. На влаштування всіх цих будівель із державної скарбниці було виділено 34000 руб, 4000 руб надало губернське земство, 3250 руб – повітове земство, а також 11957 руб надійшло від С. П. Коробки. Вся сума становила 53957 руб [7, с. 348].

Очолював школу директор. З 1903 до 1904 р. обов'язки директора виконувала М. Лукіна, а з 1904 до 1911 р. – Е. Гриньова. До штату школи входили учителі Е. В. Шретер, А. І. Лінгольд, В. Бугай та виконуюча обов'язки вчительки Е. В. Дубравська. У школі також працювали: викладач Закону Божого священик К. С. Богдановський, а з 1905 року – отець Г. Г. Гонорський, садівник, економка та швачка, яка запрошувалась на зимовий період. На літній період планувалось запрошувати до школи майстриню з пральної справи. Окрім того, в школі працювали робітники: конюх, доглядач за худобою та його помічник, працівник саду, опалювач, а також 5 осіб жіночої при-

слуги. При навчальному закладі перебував лікар, який за надання медичної допомоги ученицям отримував від школи 100 руб на рік.

До директора та викладачів школи були особливі вимоги: окрім гімназійної загальної освіти, вони повинні були мати ще спеціальні знання з різних галузей сільського господарства.

Керівник закладу та вчителі користувалися правами державної служби та отримували пенсію по службі МОН у розмірі: начальниця – 540 руб НА рік, а вчителі – 400 руб [5, арк. 188]. Оплата праці садівника становила 360 руб, а економки – 300 руб.

Управління школою здійснювалось шляхом поєднання одноособісного керівництва з урахуванням колективної думки. З цією метою була створена педагогічна рада, до складу якої входили почесний піклувальник, керівник, викладачі та законовчитель школи. Засідання ради відбувалось щомісяця, а в разі екстрених випадків – позачергові зібрання. На педагогічній раді вирішувались питання, пов'язані з навчально-виховною роботою закладу, а також питання благоустрою школи.

Курс навчання в школі становив 3 роки з відповідним поділом на 3 класи. Зарахування учениць до першого класу проводилось щорічно з 15 вересня до 1 жовтня. Зарахування посеред навчального року могло здійснюватись лише за згодою педагогічної ради. У 1903 році було подано 40 заяв тих, хто бажав навчатися у школі. З числа осіб було зараховано 15 учениць. Утім вже протягом перших трьох днів чотири учениці залишили школу, натомість було прийнято одну нову ученицю. Протягом навчального 1903–1904 року навчання залишили ще 5 учениць, тому до другого класу було переведено лише 7 учениць, з яких троє проживало в інтернаті [6, арк. 50].

До школи мали право вступати особи лише жіночої статі з освітою не нижче двокласного училища, незалежно від соціального статусу, віросповідання, віком не молодше 16 років. Утім, з дозволу попечителя Київського навчального округу, до навчання, за умови міцної статури, допускались дівчата 14 років. Для вступу до школи абітурієнтки мали подати такі документи, як свідоцтво про закінчення початкової школи, свідоцтво про народження, довідку з поліції за місцем проживання про поведінку учениці, а також медичну довідку [5, арк. 178].

За рівних умов вступників перевага надавалась місцевим мешканцям та особам, батьки яких мали велике власне господарство, оскільки для таких сімей технічні знання про садібне господарство було вкрай необхідним. Учениці, які мали фізичні вади чи незадовільний стан здоров'я, що перешкоджали виконанню сільськогосподарських робіт, до школи не зараховувались. Випуск учениць,

які закінчували школу, відбувався щорічно 1 жовтня, після попереднього складання іспитів у вересні місяці поточного року. Згідно зі шкільними правилами, ученицям з бідних сімей, найбільш здібним та працьовитим призначались державні або ж приватні стипендії.

Учениці Людмилиньської школи за період навчання мали засвоїти необхідну інформацію та навички, потрібні для введення господарства як в будинку, так і поза ним. Так, для ведення господарства за межами будинку передбачалось отримання знань з садівництва, городництва, квіткарства, птаховедення, свиноведення, бджільництва, молочного господарства та рахівництва. Для ведення господарства в будинку передбачалось освоїти такі навички, як: приготування звичайного обіду, випікання хліба, миття посуду, сушіння та в'ялення фруктів, приготування різних консервацій, варення, наливок, квасу, крохмалю, мила, прасування білизни, елементарний пошив та штопання [1, арк. 175].

Навчальний план школи передбачав вивчення таких дисциплін: Закон Божий, російську мову, арифметику, практичну геометрію, фізику, хімію та суспільні дисципліни. Навчання в школі здійснювалось за підручниками, які закуповувались школою. У разі відсутності необхідної літератури учениці записували коротко лекційний матеріал, який обов'язково мав перевірятися відповідним викладачем. Окрема увага приділялася практичним заняттям на земельних ділянках та в саду.

Теоретичні заняття у Людмилиньській школі розпочиналися 1 жовтня і тривали до 1 квітня. Решта часу відводилась для практичних занять. Канікули щорічно відбувалися в такі періоди: 1) з 15 грудня по 15 січня; 2) пасхальні – два тижні (7-ма неділя посту та тиждень свят) [5, спр. 7, арк. 181]. У свою чергу, Ю. Русанов, окрім зазначених зимових канікул, вказує ще й на 20-денні літні канікули, що тривали в липні місяці [10, с. 310].

Окрім канікул, згідно з навчальним планом, учениці могли отримати відпустку під час навчання. Відпустка до 7 днів на рік надавалась за згодою директора школи, у разі особистого прохання чи за письмовою заявою їх батьків. На більш тривалий період відпустка дозволялась лише за згоди педагогічної ради школи.

Практичні заняття в школі проводились з поділом на три групи, з розрахунком того, що кожна учениця протягом всього навчального періоду в школі мала освоїти не менше 3-х професій. Учениці мали право самостійно обирати професії, утім такі професії, як садівництво та кулінарія були обов'язковими для вивчення [5, арк. 182].

Практичні заняття вимагали фізичної підготовки, тому не всі учениці справлялися належним чином із поставленими перед ними завданнями, про що свідчить лист батька однієї з учениць до дирек-

тора школи, в якому зазначалось, що: "... у Вась практичечкія занятія для девочек слабостныхъ очень изнурительные, что при ея (доньки – А. Б.) слабой комплексії, известные работы не можуть соответствовать здоров'ю, – то назначайте ее по Вашему усмотренію к работамъ согласно ея здоров'ю. Прошу Вась это потому, что она всегда жалуется на боль въ боку, где ей делали небольшую операцію" [3, арк. 23].

У школі діяла п'ятибальна система оцінювання знань, згідно з якою 1 бал передбачав – слабо, 2 – незадовільно, 3 задовільно, 4 – добре та 5 – відмінно. В кінці чверті виставлялась підсумкова оцінка. Відвідування занять та успішність учениць слугували підставою для їх переведення до наступного класу. Учениці, які мали незадовільні знання з теоретичних та практичних занять, підлягали відрахуванню з навчального закладу. У разі отримання незадовільної оцінки лише з теоретичної частини учениця залишалась в класі на другий рік, а практичними заняттями займалась згідно з планом. Якщо ж незадовільний рівень знань учениця продемонструвала з теорії і в наступному році, то вона звільнялась від вивчення теорії та переводилась до розряду практиканток. По закінченні курсу така учениця отримувала свідоцтво "удостоверяющее знаніе ее практическія сь поясненіем что она теоріи не обучалась" [5, арк. 183].

Особливе місце в школі належало практиканткам – стороннім особам, які прагнули вивчити одну із галузей присадибного господарства. Кількість практиканток визначалась педагогічною радою, а відповідальність за них входила до обов'язків директора школи. Практиканток приймали до школи в будь-який час, вони повинні бути освіченими, не молодше 16 років та мати гарне здоров'я. За згодою педагогічної ради практикантки мали можливість, за умови наявності вільних місць, відвідувати заняття в класі. Перебування практиканток в школі, на відміну від штатних учениць, не обмежувалось певним терміном. Залишаючи школу, практикантки отримували свідоцтво, в якому зазначався термін навчання, професія та успішність [5, арк. 193–194].

Штатні учениці, що закінчували школу, протягом вересня місяця складали випускні іспити з теорії та практики. Іспити відбувались в присутності педагогічної ради та почесних осіб, яких запрошувала школа. З теоретичних предметів іспит передбачав відповіді учениць на питання екзаменаційного білета, а також на додаткові питання екзаменаторів. Іспит з практичних занять передбачав розповідь учениць про роботи, які вони виконували протягом навчання в школі, а з кулінарної справи – приготування обіду, на замовлення екзаменаторів, або ж за власним вибором учениці [5, арк. 184]. Випускниці, які

закінчили повний курс школи, отримували свідоцтво в якому зазначались успіхи з кожної навчальної дисципліни.

Навчання в школі передбачало не лише засвоєння теоретичних та практичних знань, але й дотримання дисциплінарних правил, які діяли у навчальному закладі. Правила містили 18 пунктів, в яких були викладені основні положення щодо поведінки учениць під час їх перебування в школі. Згідно з правилами, всі учениці православного віросповідання повинні щонеділі, святкові та табельні дні відвідувати загальне богослужіння, щорічно сповідуватися та причащатися. У разі проходження ученицями таїнства причащення та сповідання, з дозволу директора школи, утім без нагляду керівництва навчального закладу, вони зобов'язані були надати відповідну довідку. Від богослужіння звільнялися лише учениці, котрі були черговими по школі. Утім під час читання загальної молитви повинні були присутні всі учениці.

Під час перебування у школі учениці мали дотримуватись порядку та пристойної поведінки. Зокрема, в приміщенні школи заборонялося голосно говорити чи співати. Учениці мали утримуватись від вчинків, які могли негативно вплинути на репутацію школи. Вони мали бути одягнуті у шкільну форму та бути охайними. Під час перебування в громадських місцях вести себе скромно, ввічливо, дотримуватись правил поведінки, не створюючи незручностей оточенню.

Щодо безпосередньо навчального процесу, то згідно з правилами, всі учениці обов'язково повинні були відвідувати уроки та практичні заняття. Шанобливо ставитись до директора школи та вчителів: при їх входженні до класу учениці мали вставати зі своїх місць, при зустрічі на вулиці чи в громадських місцях – вітатися ввічливим уклоном; при зверненні до викладачів учениці повинні називати їх на ім'я та по батькові, не запізнюватися на урок, а в разі запізнення заходити до класу лише з дозволу вчителя; заборонялося без дозволу учителя чи майстра залишати своє робоче місце під час практичних занять чи полишати клас під час вивчення теоретичних предметів; виконувати всі накази вчителя чи керівника практичною роботою та обов'язково, відповідаючи на питання викладачів, піднімати зі свого місця.

Правила передбачали також ведення ученицями щоденника, в якому коротко записували практичні роботи і теоретичні заняття.

До закінчення занять у школі ніхто з учениць не мав права залишати приміщення. Відлучатися із навчального закладу без дозволу на те директора школи чи чергового вчителя категорично заборонялося. У разі залишення школи на період канікул учениці отримували від директора школи так званий відпускний квиток, в якому зазначався період відпустки, з якої учениці мали повернутися в чітко визначений

термін. Якщо учениця не з'являлася вчасно та не подала довідку про законну та поважну причину своєї відсутності в школі, вона підлягала стягненню за рішенням педагогічної ради. Стягнення, якому піддавались учениці, що порушували правила школи, передбачали: індивідуальне зауваження, зроблене наставницею; зауваження наставниці у присутності класу; зауваження директора школи в присутності класу; зауваження, зроблене педагогічною радою; повідомлення батьків про погану поведінку чи погані успіхи в навчанні учениці; позбавлення стипендії та виключення зі школи [6, арк. 118–120].

Як уже зазначалось, при школі діяв інтернат, розрахований на 26 осіб, в якому мали проживати приїжджі учениці. Варто зазначити, що не всі навчальні заклади на той час могли дозволити собі забезпечити своїх вихованок гуртожитком. У інтернаті мали право проживати як штатні учениці, так і практикантки. Плата за проживання в інтернаті здійснювалась за півроку вперед та становила 120 крб на рік. Утім якщо внесення оплати за півроку було для родини учениці обтяжливим, то за рішенням педагогічної ради такої родині надавалась розстрочка, згідно з якою оплата здійснювалась кожні два місяці наперед. В разі несплати за проживання в інтернаті протягом місяця учениця виселялась, про що заздалегідь повідомлялось батькам. Якщо учениця вступила до навчального закладу в середині чи наприкінці навчального року, то плата за проживання вносилась за період, який залишився до кінця року. Якщо залишилось менше місяця, то оплачувалися тижні проживання, а за дні менше тижня – оплата не здійснювалась [3, арк. 4а–4 б].

Учениці, які проживали в інтернаті, мали дотримуватись певного розпорядку дня. Згідно з правилами проживання, підйом відбувався о шостій годині ранку. Протягом години учениці повинні були провести ранкові процедури (одягнутися, вмитися). О 7 годині ранку проводилась загальна молитва, після якої до 8 години ранку учениці займалися прибиранням кімнат. О 8 годині передбачався чай, а вже о 8.30 розпочинались теоретичні або практичні заняття. О 10.00 розпочинався сніданок, який складався зі склянки молока та хліба. Після сніданку півгодини відводилось на відпочинок і вже з 10.30 до 12.30 – знову заняття з практичних чи теоретичних предметів. О 13.00 передбачався обід з двох страв, після якого учениці йшли на відпочинок до 15.00. З 15.00 до 18.00 проводились заняття. О 19.00 – вечерея. До 20.00 – виконання ученицями домашнього завдання. З 20.00 до 21.00 – відпочинок, який завершувався загальною молитвою. Після молитви передбачався сон [2, арк. 21]. Харчування учениць відбувалось разом з викладачами школи.

Людмилиньська жіноча школа проіснувала до 1911 року. В цьому ж році на її базі було відкрито жіночу учительську семінарію з факультативним вивченням садибного господарства з метою передання набутих знань учителями своїм вихованцям [8, с. 24].

Таким чином, можна стверджувати про значну роль Людмилиньської жіночої школи для тогочасного суспільства. Адже це один із навчальних закладів, який був доступний для осіб жіночої статі всіх верств населення, надавав загальноосвітню підготовку та відповідну професійну підготовку, яка давала можливість успішно вести сільське господарство. Отримані знання мали запобігти бідності в умовах постійного приросту населення та при збереженні незначного наділу землі.

Література

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині О созыве очередного земского собрания. 1906 г. (далі – *ВДАЧОН*). Ф. 342. Оп. 1. Спр. 1488. 645 арк.
2. Листування з попечителем Київського навчального округу про призначення на посади та витрати на утримання школи. Програми викладання навчальних предметів. Телеграми. З вересня – 28 листопада 1903 р. *ВДАЧОН*. Ф. 1353. Оп. 1. Спр. 2.15 арк.
3. Протоколи засідань педагогічної ради. 1904 р. *Там само*. Спр. 5. 37 арк.
4. Відомості про успішність та поведінку учениць, кількість уроків та практичних занять, даних та пропущених вчителями, кількість захворювань у школі, вартість шкільного майна. Загальні відомості про школу. *Там само*. Спр. 7.24 арк.
5. Протоколи засідань педагогічної ради. 1905 р. *Там само*. Спр. 9. 445 арк.
6. Протоколи засідань педагогічної ради 17 січня 1907 – 24 травня 1909 рр. *Там само*. Спр. 13. 241 арк.
7. Діденко Т. О. Людмилиньська жіноча школа сільського домоводства та садибного господарства. *Сіверщина в історії України*. 2011. Вип. 4. С. 347–349.
8. Малюга В. В. Діяльність жіночих сільськогосподарських навчальних закладів на Чернігівщині в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Збірник наукових праць "Гілея: науковий вісник"*. 2014. Вип. 87. С. 21–26.
9. Общественная деятельность П. С. Коробки. 1868–1903 гг. Санкт-Петербург, 1904. 47 с.
10. Русанов Ю. Освітньо-доброчинна діяльність Павла Степановича Коробки. *Український історичний збірник*. Київ, 2013. Вип. 16. С. 304–312.

References

1. Viddil derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v misti Nizhyni (dali – *VDACHON*). F. 342. Op. 1. Spr. 1488. O sozyve ocherednoho zemskovoho sobranyia. 1906 h. 645 ark.

2. VDACHON. F. 1353. Op. 1. Spr. 2. Lystuvannia z popechytelem Kyivskoho navchalnogo okruhu pro pryznachennia na posady ta vytraty na utrymannia shkoly. Prohramy vykladannia navchalnykh predmetiv. Telehramy. 3 veresnia – 28 lystopada 1903 r. 15 ark.
3. Tam samo. Spr. 5. Protokoly zasidan pedahohichnoi rady. 1904 r. 37 ark.
4. Tam samo Spr. 7. Vidomosti pro uspihnist ta povedinku uchenyts, kilkist urokov ta praktychnykh zaniat, danykh ta propushchenykh vchyteliamy, kilkist zakhvoriuvan u shkoli, vartist shkilnoho maina. Zahalni vidomosti pro shkolu. 24 ark.
5. Tam samo. Spr. 9. Protokoly zasidan pedahohichnoi rady. 1905 r. 445 ark.
6. Tam samo. Spr. 13. Protokoly zasidan pedahohichnoi rady 17 sichnia 1907 – 24 travnia 1909 rr. 241 ark.
7. Didenko T. O. Liudmylinska zhinocha shkola silskoho domovod-stva ta sadybnoho gospodarstva. Sivershchyna v istorii Ukrainy. 2011. Vyp. 4. S. 347–349.
8. Maliuha V. V. Diialnist zhinochykh silskohospodarskykh navchalnykh zakladiv na Chernihivshchyni v druhii polovyni KhKh – na pochatku KhKh st. Zbirnyk naukovykh prats "Hileia: naukovyi visnyk". 2014. Vyp. 87. s. 21–26.
9. Obshchestvennaia deiatelnost P. S. Korobky. 1868–1903 hh. Sankt-Peterburh, 1904. 47 s.
10. Rusanov Yu. Osvitno-dobrochynna diialnist Pavla Stepanovycha Korobky. Ukrainskiy istorychny zbirnyk. Kyiv, 2013. Vyp. 16. S. 304–312.

А. Г. Бровко

старший преподаватель кафедры всемирной истории и международных отношений
Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

Людмилинская женская школа сельского домоводства и усадебного хозяйства

В статье отражена деятельность одного из учебных заведений в Черниговской губернии нач. XX в. Охарактеризована Людмилинская женская школа; изучены и проанализированы правила приема учениц в учебное заведение; освещены финансирование и особенности учебно-воспитательного процесса в школе.

Ключевые слова: Людмилинская женская школа, женское образование, учебное заведение.

A. G. Brovko

Lecturer of World History and International Relations,
Mykola Gogol State University of Nizhyn

Ludmylinskaya women school of agricultural housekeeping and garden household

In the article activity of one of the educational institutions in the Chernihiv province of begun XX century. Characterization of Lyudmila Women's School is made; the rules of admission of students to the curriculum have been studied and analyzed; the financing and peculiarities of the educational process in the school are highlighted.

Key words: Lyudmilin women's school, women's education, educational institution.

УДК 027.7.09(477.51)"1917/1920"

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-216-253

Г. С. Осіпова

завідувач відділу обслуговування і зберігання фондів бібліотеки
Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Сторінки історії бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: роки революції (1917–1920 рр.)

У статті на основі значної документальної бази висвітлено історію становлення та розвитку бібліотеки першого на теренах України вищого педагогічного навчального закладу – Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька в роки революції 1917–1920 рр. Розкривається діяльність бібліотеки та її місце у контексті історії Ніжинської вищої школи та бібліотечної справи в Україні.

Ключові слова: *Історико-філологічний інститут, бібліотека, Ніжин, революція, історія бібліотечної справи, Михайло Березжов.*

Історія бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя тісно пов'язана з історією навчального закладу, у стінах якого вона перебувала весь цей час. Її по праву можна вважати однією з найдавніших в Україні діючих науково-освітніх книгозбірень, яку було започатковано 1820 року одночасно з відкриттям у Ніжині Гімназії вищих наук князя О. Безбородька. За майже 200-річний період існування бібліотека, як органічна та невід'ємна складова Ніжинського ліцею, пройшла довгий та нелегкий шлях становлення і розвитку від традиційної книгозбірні до сучасного університетського науково-інформаційного центру.

Неодноразова зміна назви бібліотеки як структурного підрозділу відображала зміни статусу найвищого навчального закладу. Зокрема, упродовж 1820–1832 років вона існувала як бібліотека Гімназії вищих наук князя Безбородька. У 1832 році гімназійну книгозбірню було перетворено на бібліотеку Фізико-математичного ліцею. У цьому статусі вона проіснувала до 1840 року, коли ліцей було перепрофільовано на юридичний. З 1875 року книгозбірня ліцею стала бібліотекою Ніжинського історико-філологічного інституту. Згодом це була бібліотека Науково-педагогічного інституту (1920–1921), Інституту народної освіти (1921–1930), Інституту соціального

виховання (1930–1933), Педагогічного інституту (із 1933, у 1939 році йому присвоєно ім'я Миколи Васильовича Гоголя), Педагогічного університету імені Миколи Гоголя (1998–2004), і, нарешті, сьогодні це бібліотека імені академіка Миколи Олесійовича Лавровського (з 2010 року) Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя (з 2004 р.). Змінювався статус та назва вищого навчального закладу, але бібліотека завжди залишалася його невід'ємною частиною. Незважаючи на численні реорганізації та драматичну історію Ніжинської вищої школи, книгозбірні вдалося зберегти головну частину свого найдавнішого фонду, який сьогодні є її окрасою та виокремлений у сектор фондкових колекцій і рідкісної книги. Найцінніші книжкові пам'ятки та раритети бібліотеки становлять основу рідкісного фонду і мають велику історичну значущість.

На превеликий жаль, за весь 200-річний період існування бібліотеки так і не було написано її історію. Хоча слід зауважити, що кілька разів такі спроби робилися. Так, з нагоди підготовки до 100-річного ювілею Ніжинської вищої школи конференція Історико-філологічного інституту ухвалила скласти його історію. Кожен з членів конференції зобов'язався написати історію своєї кафедри, а історію бібліотеки було доручено скласти професорам Ф. В. Режабеку і В. П. Клінгеру [1]. Але складні й неоднозначні соціальні, економічні та політичні процеси, що відбувалися в цей період (а саме – Перша світова війна та революційні події 1917–1921 років), завадили втілити задумане.

Тому сьогодні, коли бібліотека університету готується відзначити у 2020 році свій 200-річний ювілей, постала потреба в детальному вивченні її історії, відтворенні цілісної картини бібліотечного життя того часу, поверненні маловідомих імен бібліотечних працівників, переосмисленні досвіду наших попередників. Вирішення цього завдання є можливим тільки шляхом розширення джерельної бази дослідження, залучення вже виявлених та ще невідомих архівних матеріалів. Разом із цим автор змушений визнати, що дана робота не може претендувати на всю повноту розкриття теми, численні аспекти якої ще потребують свого поглибленого дослідження й аналізу.

У даній статті постає завдання висвітлити становлення та розвиток бібліотеки Ніжинського історико-філологічного інституту, використовуючи як опубліковані, так і неопубліковані джерела. Хронологічні межі дослідження охоплюють діяльність бібліотеки в період 1917–1920 років, тобто в останні роки перебування книгозбірні в стінах Історико-філологічного інституту князя Безбородька.

Варто зауважити, що архівні матеріали в розпорядженні автора при написанні цієї статті були розпорощені в різних фондах та

архівосховищах, що значно ускладнювало їх виявлення і створювало значні труднощі під час опрацювання, що, у свою чергу, не могло не позначитися на якості цього дослідження. Однак будемо сподіватися, що й у такому вигляді стаття викличе певне зацікавлення читача.

Під час роботи ми, у першу чергу, спиралися на документи фонду Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька з Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині, де зібрано річні звіти про роботу навчального закладу, протоколи засідань Конференції і Правління інституту (у яких бібліотека завжди посідала незначне місце). Важливу інформацію нами почерпнуто з інвентарних книг самої бібліотеки. Надзвичайно важливою категорією актових джерел є особові справи викладачів і службовців інституту, документи радянського уряду про бібліотечну справу, накази й розпорядження Народного комісаріату освіти тощо. У роботі використовувалися також матеріали, у яких знайшли відображення події періоду 1917–1920 років у м. Ніжині, опубліковані в місцевій пресі, зокрема у таких, як "Известия Нежинского Общественного комитета", "Нежинские ведомости", "Бюлетень" та ін. Крім того, автором було використано унікальні матеріали з особового фонду професора М. М. Бережкова, який шість років працював у бібліотеці Історико-філологічного інституту. Наразі цей матеріал зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Особливе значення з-поміж цих матеріалів має "Щоденник" М. М. Бережкова, який подає не тільки відомості з приватного життя автора, але й змальовує широку панораму суспільного життя Ніжина й інституту у складні роки революції.

Зазначимо, що автори статей XIX ст. про фундаментальну бібліотеку, свідки її розбудови (професори М. О. Лавровський, А. В. Добіаш, М. Автономов та інші) розкривають історію надходження цінних книжкових колекцій до фондового зібрання бібліотеки. Окремі теми історії Ніжинської вищої школи та її книгозбірні висвітлюють праці Г. В. Самойленка та О. Г. Самойленка "Ніжинська вища школа: сторінки історії" (Ніжин, 2005), С. Г. Самойленка "Бібліотека Ніжинського Історико-філологічного інституту та формування її фондів" (1997), П. П. Моціяки "Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька в системі вищої освіти Російської імперії (1875–1917 рр.)" (2011), монографія П. П. Моціяки "Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів" (2011) тощо.

До вивчення історії бібліотеки Ніжинської вищої школи долучалися й інші науковці. Ґрунтовні статті про книжкові зібрання бібліо-

теки НІФІ написані С. М. Міщуком, В. М. Шевченком, про гімназійну та ліцейську бібліотеки – О. К. Супрунюк, В. Мостовою та ін. Слід зазначити, що публікації в різних збірниках, наукових та популярних журналах і газетах стосувалися головним чином окремих періодів діяльності книгозбірні або були присвячені опису книжкових колекцій та окремих рідкісних видань, що зберігаються у фонді.

Безумовно, період української національно-визвольної революції 1917–1921-го років – це один із найскладніших та найсуперечливіших періодів в історії державності, освіти й культури України. Це, з одного боку, була доба суспільного піднесення, боротьби за незалежність та розбудову Української Народної Республіки, відродження національної мови та культури; з іншого боку, це був складний час хаосу, анархії, жорстокої політичної боротьби, громадянських конфліктів та військового протистояння. Ось як емоційно охарактеризував цей час студент Історико-філологічного інституту, комісар Центральної Ради І. Ковалевський, дописуючи у хроніці подій 1917 року в газеті "Известия Нежинского Общественного Комитета": "Ніжин слав, крізь сон хрестячись і невиразно бурмочучи слова старих і добре відомих молитов, коли все чутніше стали доноситися громові удари. І враз заgrimіли громи, замиготіли блискавки над самою головою Ніжина, налетів на нього вихор революції, налетів і закрутив старого в своїм вирі, як маленьку трісочку" [2, с. 2].

Спочатку Лютнева революція, а згодом і жовтневий більшовицький заколот у Петрограді кинули країну у вир політичних заворушень та військового протистояння. Упродовж 1917–1919 рр. жодна влада не могла протриматися й року, поступаючись іншій політичній силі [3, с. 221]. Цілковито зрозуміло, що складні й неоднозначні соціальні, економічні та політичні процеси, пов'язані з поваленням царизму, більшовицьким переворотом і розгортанням українських визвольних змагань, справили значний вплив і на життя Ніжинського історико-філологічного інституту.

У березні 1917 року Почесний попечитель навчального закладу граф О. Мусін-Пушкін визнав, що "институт в настоящее время переживает серьёзный кризис во всех отношениях... Мы все осознаём необходимость полного обновления нашей высшей школы". Як свідчив досвід, "Нежинский институт как одно из самых миниатюрных по объёму и одно из самых простых по структуре высших учебных заведений, легче всякого другого мог подвергаться всяким экспериментам в духе времени", але кілька спроб реформування, що були здійснені упродовж 1917–1919 рр., так і не мали успіху [4, с. 31].

Діяльність Історико-філологічного інституту князя О. Безбородька у цей період не є предметом нашого дослідження. Але бібліотека

була частиною і певною мірою його живильним середовищем, без якого унеможлиблювалася будь-яка робота навчального закладу. Бібліотека поділяла з ним і радості перемог, і гіркоту невдач, шукала нових шляхів у науковій та освітній діяльності. Отже, декілька слів про інститут.

Історико-філологічний інститут князя Безбородька – це одна з яскравих сторінок історії Ніжинської вищої школи. Діяльність НІФІ з чотирирічним терміном навчання регламентувалася Статутом, що визначав основну мету закладу: "підготовка учителів стародавніх мов, російської мови і словесності для середніх навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти, а також за домовленістю з цим міністерством і для інших відомств, які бажають утримувати в інституті своїх стипендіатів" [5, с. 21]. З 1875 року інститут мав два відділення: класичне і російської словесності, а з 1882 року було відкрито історичне відділення. НІФІ у Ніжині був першим педагогічним вищим навчальним закладом на теренах України, який за роки свого існування дав освіту майже семи сотням кваліфікованих педагогів для колишньої величезної Російської імперії [6]. У 1917–1918 навчальному році на чотирьох курсах навчалося 68 чоловік, із них 55 були на повному утриманні інституту і 13 – на самозабезпеченні. У цьому ж році диплом вчителя одержали 29 випускників. Двох найкращих із них відрядили до Петербурзького університету з метою підготовки до одержання професорського звання [7, с. 186]. У 1918 році в Ніжині навчалося 160 студентів, із них казенних – 100, "своєкоштных" – 60. Казенні студенти отримували стипендію з відсотків капіталу почесних попечителів навчального закладу [8].

Для нормального функціонування навчального закладу були необхідні викладачі вищої категорії, а також матеріальна база, у першу чергу – наукова бібліотека. А вона, у свою чергу, була сформована в інституті як одна з найцінніших у країні, що зберегла фонди Ніжинської гімназії вищих наук, Фізико-математичного та Юридичного ліцеїв, придбані книжкові колекції з бібліотек Ніжинського Олександрівського грецького училища та Варшавського університету, особові зібрання професорів І. Б. Штеймана, С. П. Шевирьова, Ф. В. Річля та інших [9].

Зі Статуту Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині: "При Інституті передбачається бібліотека та зібрання навчальних посібників, необхідних для викладання призначених в Інституті наук... Бібліотека і зібрання навчальних посібників Інституту підлягають підпорядкуванню як Конференції, так і Правління. Перша піклується про утримання їх у порядку і належній повноті, а останнє

має загальний нагляд за їх цілісністю, як за власністю інституту. Для найближчого завідування бібліотекою і зібрання навчальних посібників інституту обирається і затверджується конференцією бібліотекар із числа викладачів або наставників інституту" [10].

Зазначимо, що історія та книжкові фонди бібліотеки НІФІ станом на 1895 рік висвітлені у спеціальній статті професора грецької словесності А. В. Добіаша, що опублікована в періодичному друкованому органі інституту "Известия Историко-Филологического Института князя Безбородко в Нежине". Історичний нарис професора А. Добіаша "Нарис про основну бібліотеку Історико-філологічного інституту князя Безбородька, що складена з нагоди реорганізації бібліотеки", залишається і досі безцінним матеріалом для дослідження історії бібліотеки університету, єдиним джерелом для вивчення історії бібліотеки за перше сторіччя її діяльності. І дійсно, як писав автор цієї фундаментальної праці про бібліотеку Історико-філологічного інституту: "легше їм (бібліотечним працівникам – Г. О.) буде, з цією заміткою в руках, підтримати те, що знайдуть корисним, правильним і простим, так само, як і змінити інше, що, можливо, знайдуть складним і менш практичним" [11, с. 16].

Від самого початку свого існування бібліотека була розташована в приміщенні гімназії, а потім – інституту (так званий "старий", або "гоголівський", корпус університету). Також завдяки праці А. В. Добіаша відомо, що "бібліотека у зв'язку з цим (мається на увазі реорганізація бібліотеки у 1891–1893 роках – Г. О.) була зовсім виділена з гімназійного приміщення і отримала більш зручне сполучення з інститутом. Вона займає... шість прохідних в одну лінію кімнат, з них 5 великих і одну меншу, а крім того, в її розпорядженні великий коридор, що проходить через усі кімнати і сполучений дверима з трьома з цих кімнат, в тому числі з меншою. Коридор розділений перегородкою на книгосховище "Е" і на передпокій; в останньому розміщений, до того ж, і знову влаштований "архів", тобто шафа з екземплярами видань Інституту, що повинні продаватися та розсилатися поштою, а також з виправленими дефектами в різного роду записах минулих років, – словом із усім, що усунуто з обігу в бібліотеці. Потім чотири великі кімнати повернені в книгосховища "D", "C", "B" і "A" (в залі "A" знаходиться і бібліотечарській стіл), а в меншій кімнаті розкладені на особливих меблях екземпляри, які не видаються додому і доступні тільки в самій бібліотеці, періодичні видання поточного року; вони, за заведеним у даний час порядком, повинні знаходитися в меншій кімнаті доти, поки не складеться з них повний комплект за рік; тільки тоді вони переплітаються, каталогізуються і

отримують місце на полицях бібліотеки. У 6-й, нарешті, кімнаті передбачається відкрити читальню, щоб та-ким чином дати можливість користуватися бібліотекою, не виносячи з неї книг; в читальню, між іншим, можна буде видавати і періодичні видання, що знаходяться в меншій кімнаті" [12].

Звичайно, відкриття читального залу значно розширило можливості студентів для ознайомлення з фондами основної бібліотеки. За правилами користування бібліотекою читальня працювала тричі на тиждень з 15.30 до 21.00 години. Три інші дні були відведені для видачі книг додому [13, с. 51–52].

У бібліотеці на той час була впроваджена "форматно-кріпосна" система розстановки книжкового фонду. При цій системі розстановки книзі, з урахуванням її формату, відводилося одне конкретне місце на полиці, яке закріплювалося за примірником раз і назавжди. Шифр книги включав позначення кімнати бібліотеки, де вона знаходилася (літерами латинської абетки від "А" до "Е"); номер шафи в конкретній кімнаті (римською цифрою); номер полиці конкретної шафи (цифра у чисельнику); порядковий номер на цій полиці шафи (цифра у знаменнику) [14]. Зауважимо, що і зараз в окремих кімнатах книгосховища зберігається той же принцип розстановки, що був вироблений наприкінці ХІХ ст.

Безумовно, бібліотечна колекція НІФІ – це було, як на той час, добре організоване за змістом книжкове зібрання. В основі його – книги з різних галузей знань, відповідно до предметів, що викладалися в інституті. Також відомо, що у бібліотеці велися "перевірочні книги", які забезпечували зручний пошук книжок і були чи не єдиним зручним засобом для проведення швидкої ревізії бібліотеки [15]. "Перевірочні книги" велися не за інвентарними номерами, а відповідно до топографічного порядку, за яким книги розміщувалися на полицях [16]. Аркуші в них не перепліталися, а в тих місцях, де мали б зшиватися, були нанизані на гвинтові стрижні. Довідкова система бібліотеки складалася з друкованого систематичного [17] та карткового абеткового каталогів [18].

Перегортаючи сторінки протоколів засідань Правління інституту 1918 року, знову ж таки звертаємо увагу на детальний опис інститутського приміщення, де зазначено: "Другий поверх. На другому поверсі розміщуються фундаментальна бібліотека інституту у 7 залах і в коридорі, студентська читальня, бібліотека гімназії, 8 класних приміщень гімназії, актовий зал, рекреаційний зал для гімназистів, фізичний кабінет, приймальня завідувача гімназії" [19]. Тому можна цілком припустити, що до 1917 року саме так і була розташована бібліотека упродовж багатьох років.

До посади бібліотекаря на початку минулого століття існували такі важливі професійні вимоги, як наявність вищої або спеціальної бібліотечної освіти та володіння іноземними мовами. Але бібліотекарів-фахівців не вистачало, отже, обов'язки бібліотекарів виконували люди, хоча й освічені, але, на жаль, випадкові, без спеціальної бібліотечної освіти. Через відсутність кваліфікованих кадрів книгозбірню навчального закладу опікувалися частіше викладачі, які не були обізнаними в бібліотечній справі й виконували швидше технічні функції з опрацювання, зберігання та видачі книг. Платня у працівників бібліотеки була дуже низькою, що також не сприяло фаховому удосконаленню й залученню професійно підготовлених фахівців до виконання бібліотечних обов'язків. Саме тому штату службовців у бібліотеці не було. Обов'язки бібліотекаря поклалися на одного з викладачів інституту з додатковою платнею в 200 карбованців на рік. Звісно, за таких умов бібліотекар міг займатися тільки веденням записів із видачі та прийому книг, а якоїсь складнішої роботи з організації бібліотеки або опрацювання фондів з нього не варто було вимагати. Організацією бібліотеки доводилося займатися власне бібліотечній комісії, в якій бібліотекар діяв на однакових умовах з "іншими працюючими її членами" [20].

Упорядкування бібліотеки було важливою справою для інституту і великою заслугою бібліотечної комісії, оскільки відкривало можливості для правильного функціонування бібліотеки, дозволяло задовольняти усі потреби читачів. Але, зауважимо, що після надрукування систематичного каталогу бібліотечна комісія фактично на довгі роки припинила свою діяльність, після чого бібліотекар залишився наодинці з непосильною для однієї особи, що має свої прямі обов'язки, роботою [21].

Разом із тим, переглядаючи протоколи конференції та правління Історико-філологічного інституту можна помітити, що керівництво закладу впродовж усього часу наполегливо дбало про збереження бібліотеки, призначало окремих бібліотекарів і, найголовніше, пильно стежило за поповненням книжкового зібрання. В перші роки ХХ століття книжковий фонд бібліотеки інтенсивно поповнювався. Дирекція інституту замовляла книжки у великих російських та закордонних видавництвах. Не шкодували грошей ні Міністерство народної освіти, ні куратор інституту граф О. Мусін-Пушкін, спадкоємець князя Безбородька. Відомо, що найбільші книжкові фірми і видавництва Німеччини та інших європейських країн (наприклад, Брокгауза й Ефрона, Тейбнера, Вейдмана, Гашет і К^о та інш.) завжди надсилали до інститутської бібліотеки наукові книжкові новинки. На початку

більшовицького перевороту 1917 року до інститутської бібліотеки приєдналися наступні книжкові зібрання: бібліотека колишньої Ніжинської класичної гімназії (так звана студентська бібліотека), бібліотека вищих жіночих курсів, а також приватні бібліотеки професорів Леціуса, Тихомирова, Новодворського, Клінгера та інших. Таким чином, на початку ХХ сторіччя бібліотека інституту з повним правом посідала почесне місце серед інших бібліотек. Щодо зібрання творів з питань історії античного світу та його культури (літератури, мови, мистецтва та інш.), то воно посідало перше місце серед інших університетських бібліотек Російської імперії [22, с. 2].

З річного звіту інституту за 1917 рік бачимо, що фундаментальна бібліотека станом на 1 січня 1917 року складалася з 32 984 назв у 76 623 томах на загальну суму 135 861 крб 66 коп. Поповнювалася бібліотека за рахунок закупівлі книг за постановами конференції й одержання видань російських та іноземних наукових осередків, видавництв, громадських і навчальних закладів, а також окремих осіб, переважно в обмін на "Известия Институту". Нарощування фондів бібліотеки за звітний рік визначалося цифрою – 127 назв у 368 томах. Витрачено на придбання нових книг упродовж звітного року 1 940 крб 26 коп. Таким чином, станом на 1 січня 1918 року фундаментальна бібліотека нараховувала 33 111 назв у 76 991 томах. Обсяг студентської бібліотеки на 1 січня 1917 року становив 1497 назв у 9 778 томах на суму 15 778 крб 42 коп. Протягом 1917 року було отримано в дар і придбано три назви у 53 томах. На придбання нових книг для студентської бібліотеки витрачено 42 крб 95 коп. Таким чином, станом на 1 січня 1918 року в студентській бібліотеці перебувало 1 500 назв в 9 831 томах на суму 15 221 крб 31 коп.

1 січня 1918 року був надрукований особливий звіт про стан колекцій Інституту кн. Безбородька. Підкреслимо, що багатством фундаментальної бібліотеки був її рукописний фонд, який збирали професори і студенти на свої кошти протягом багатьох років. З цього звіту бачимо, що інститут мав у своєму розпорядженні наступні колекції: "Гоголівське зібрання" у кількості 148 одиниць зберігання книг, рукописів, малюнків, портретів та ін. (у тому числі – автографи письменника); рукописне зібрання в кількості 238 примірників; колекцію картин; нумізматичне зібрання; зібрання посібників з психології; кілька примірників рукописних лекційних курсів та декілька предметів для історико-етнографічних зборів [23]. На жаль, відомостей про видачу книг та відвідування в бібліотеці за цей період прак-

тично немає. Статистичні показники з'являються у звіті інституту тільки після 20-х років.

1917 рік додав до скрутного становища інституту ще низку проблем, пов'язаних з розвалом Російської імперії та, зокрема, невдачами російської армії на західному фронті. У Ніжині стало з'являтися все більше військових частин, які або прямували на фронт, або від'їжджали у тил на переформування. Крім того, у Ніжині з'являються також і частини Центральної Ради. Найбільшим приміщенням Ніжина був будинок інституту і, звичайно, погляди квартир'єрів та місцевої влади були спрямовані на інститут [24, с. 114]. Військові формування усіх урядів фактично унеможливили нормальне функціонування Історико-філологічного інституту, безперервно займаючи його під казарми для розквартирування солдатів чи розгортання штабів. Разом з тим відбувається докорінне руйнування старої системи освіти, здійснюється пошук нових форм, що відповідали б характеру й завданням політичних режимів, які формувалися на руїнах старої влади.

У важкі воєнні й революційні роки директором інституту був призначений колишній ординарний професор Імператорського Варшавського університету, доктор російської історії Іван Павлович Козловський. Ситуація в інституті на той час була дуже складною. Позбавлений фінансування заклад переживав важку фінансову кризу, приміщення взимку не опалювалися, з ростом інфляції погіршилися умови життя викладачів і співробітників. Упродовж 1917–1920 рр. інститут зазнав колосальних (без перебільшення) матеріальних і моральних збитків. Переважна більшість майна інституту тоді була знищена або вкрадена різними військовими формуваннями, які належали до різних політичних таборів. Беззаперечно "першість" у цьому ганебному пограбуванні належить Червоній армії, яка завдала навчальному закладу шкоди більше, ніж війська усіх інших урядів (у тому числі – й німецької окупаційної армії) разом узятих. Наприкінці 1920 р. садиба інституту являла собою цілковиту руїну, хоча ніяких боїв за неї не велось. Колектив інституту був фактично обібраний до нитки, майже не мав засобів для існування, а дехто навіть втратив і дах над головою, бо був безцеремонно витурений зі своєї власної домівки [25]. Але бібліотека інституту продовжувала працювати й у цих важких умовах. Відсутність фінансування, голод і холод не дозволяли забезпечувати виконання всіх поставлених перед бібліотекою завдань. У тому, що Історико-філологічний інститут та його бібліотека продовжували виконувати свою місію в роки лихоліття, є велика заслуга його директорів – І. П. Козловського та

П. В. Тихомирова. Вже 1 лютого 1917 року І. П. Козловський подає доповідну записку попечителю Київського навчального округу, у якій пише: "Турбуючись про заходи, які потрібно ужити, щоб ще більше упорядкувати зберігання книг в інститутській бібліотеці та користування ними, а також збереження цінних колекцій картинної галереї, так у рівній мірі й про те, щоб сприяти подальшому збагаченню означених колекцій, конференція в засіданні, що відбулося 28 минулого січня, висловила побажання об'єднати ці колекції в один підрозділ та разом із цим постановила просити клопотання Вашого Превосходительства перед п. Міністром народної освіти про те, щоб при опрацюванні нового Статуту інституту були запроваджені при інституті, за прикладом університетів, з якими зрівняно інститут у своїх правах, штатні посади бібліотекаря та зберігача музею з відповідними їх становищу окладами, що є вкрай необхідним для успішного розвитку цієї справи" [26]. Треба зазначити, що бібліотека на той час працювала цілий день, що було дуже зручним для наукових занять студентів [27].

З доповідної записки директора інституту І. П. Козловського міністру народної освіти "Про потреби Інституту" (1916): "Посада бібліотекаря відсутня; завідування бібліотекою оплачується додатково винагородою в 200 карб., що є очевидним непорозумінням. Не тільки розповсюджені навчальні заклади мають штатну посаду бібліотекаря, але й навіть такі заклади, як Олександрівський інститут, Демидівський ліцей. Достатньо сказати, що бібліотека інституту включає в себе більш ніж 30 000 назв у 75 000 томах. А студентський її відділ – 1 500 назв в 10 000 томах" [28]. Слід нагадати, що в той час посада секретаря правління оплачувалася в розмірі 600 крб, бухгалтера – 500 крб. "Така, в найвищому ступені, важлива установа, як бібліотека, розміщена в неопалюваній частині коридору, так що бібліотекар взимку видає книги учням в шубі та калошах. Приміщень ні для гімназистів, ні для кабінетів наукових та докторського, немає зовсім. Виділивши таке мізерне приміщення для гімназії, інститут повинен відмовити собі в розширенні бібліотечного приміщення, в облаштуванні наукових кабінетів" [29]. Зауважимо, що вже у 1913 році в бібліотеці Харківського університету працювали 21 працівник (бібліотекар, 4 штатні помічники і зараховані за рахунок спецзасобів 7 переписувачів, 4 помічника і 5 служителів) [30, с. 67].

Разом із тим хотілося б звернути увагу на те, що в різні часи в бібліотеці Ніжинської вищої школи працювали авторитетні вчені, які залишили слід у її біографії. З діяльністю кожного з них пов'язана певна епоха в житті бібліотеки. Так, архівні документи свідчать, що

17 вересня 1916 року на місце звільненого, згідно з проханням, бібліотекаря інституту професора Вітольда Павловича Клінгера (відомого польського історика, етнографа й мовознавця), функцію бібліотекаря освітянської книгозбірні певний час виконував професор кафедри загальної історії, відомий історик-античник Франц В'ячеславович Режабек (1856–1920) [31].

Франц В'ячеславович Режабек, уродженець Богемії, у 1879 році прийняв російське підданство. У 1883 закінчив відділення історико-філологічного факультету Новоросійського (Одеського) університету зі ступенем кандидата. Після складання магістерського іспиту став приват-доцентом Новоросійського університету (1888–1893). У 1893–1895 перебував у закордонному відрядженні, слухав лекції в університетах Праги і Берліна. У 1896 захистив магістерську дисертацію ("Маркоманські війни") у Новоросійському університеті. 1906 року отримав призначення на посаду екстраординарного професора в Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька, де працював до 1920 року. Розробляв питання історіографії та методології давньої грецької історії та історії Візантії часів середньовіччя. Мав урядові нагороди [32, с. 158]. У бібліотеці університету зберігається книжкове зібрання професора Ф. В. Режабека, яке надішло після смерті вченого у 1920 році.

Питання збереження книжкових зібрань завжди привертало увагу бібліотекарів. З цією метою директор бібліотеки професор Режабек виступив із пропозицією про можливість виділення зі складу фундаментальної бібліотеки і зберігання в рукописному відділі книг XVI століття, що належали бібліотеці Ніжинського грецького Олександрівського училища. Конференція прийняла його пропозицію з тією умовою, що професори та викладачі інституту збережуть право користування виділеними книгами для читання вдома [33]. У вересні 1916 року конференція розглядала заяву професора Ф. В. Режабека про необхідність визначити кількість книг, які можуть брати студенти з фундаментальної бібліотеки, і постановила обмежити видачу книг студентам п'ятьма назвами і десятьма томами без дозволу професорів, а з їхнього дозволу – десятьма назвами і десятьма томами. Потрібно зауважити, що питання, пов'язані з діяльністю бібліотек, обговорювалися на засіданнях Конференції інституту. Так, під час опрацювання нового статуту інституту, як уже згадувалося вище, конференція зазначила необхідність порушити негайне клопотання перед міністром народної освіти про запровадження при навчальному закладі, за прикладом університетів, двох нових штатних посад – бібліотекаря та зберігача музею [34].

Цікавим видається ще й той факт, що бібліотека інституту стояла біля витоків утворення Ніжинської міської публічної бібліотеки. Про це, зокрема, свідчить звернення бібліотечної комісії Ніжинської міської думи до конференції інституту з проханням "надати сприяння в організації запровадженій з лютого 1917 року міської публічної бібліотеки імені великого вихованця Ніжина М. В. Гоголя шляхом пожертвування дублікатів книг, особливо по гоголівському питанню, а також видань інституту". Конференція ухвалила передати заснованій бібліотеці на загальних підставах збірку "Известий" інституту, "Гоголівський збірник", брошури "Пам'яті Гоголя" С. І. Пономарьова та "Гоголівську виставку" [35].

У березні 1917 року члени конференції слухали повідомлення Російського бібліотечного товариства (1916–1921), першої бібліотечної громадської організації в Росії, яка була створена 25 квітня 1916 року. Метою його створення проголошувалося "сприяння розвитку бібліотечної справи і поліпшення підготовки, побуту та умов праці бібліотекарів у Росії". Конференція розглянула питання про утворення при товаристві комісії державних і академічних бібліотек для розробки питань бібліотечної організації, методів і прийомів бібліотечної справи і для практичного проведення їх в життя, запрошення бібліотечного персоналу і взагалі осіб, які беруть участь в житті бібліотек, до об'єднання і спільної роботи в зазначеному напрямку [36].

Бібліотечний фонд зростав, що ускладнювало роботу бібліотеки. Особливо погано йшли справи з обліком фонду та його розстановкою. У травні 1917 року конференція розглядала пропозицію директора з питання перевірки інститутської фундаментальної бібліотеки, яка, як зазначала конференція, була вкрай необхідною. На участь у інвентаризації виявили свою згоду директор І. П. Козловський, професори В. І. Резанов, В. А. Розов, В. В. Новодворський та викладачі О. С. Грузинський, С. М. Купіч [37]. Але, на жаль, провести перевірку так і не вдалося. Також розглядалося питання про становище бібліотекаря [38].

Як уже зазначалося, завдяки зусиллям багатьох поколінь викладачів Гімназії вищих наук, ліцею та інституту вдалося зібрати одну з найбільших на той час науково-освітніх книгозбірень в Україні. Бібліотека формувалася відповідно до профілю основної діяльності навчального закладу й одночасно здійснювала значну збиральницьку роботу. Поступово вона сконцентрувала у своїх фондах книги, манускрипти та книжкові колекції й зібрання ліквідованих установ, приватні колекції видатних діячів науки та культури. Зростання

книжкового фонду бібліотеки за 1916–1920 рр. характеризується наступними даними [39; 40; 41; 42]:

Рік	Назва зібрання (бібліотеки)	Кількість	
		назв	томів
1916	Фундаментальна	32 584	75 665
	Студентська	1 489	9 716
1917	Фундаментальна	32 984	76 623
	Студентська	1 497	9 778
1918	Фундаментальна	33 111	76 991
	Студентська	1 500	9 831
1919	Фундаментальна	33 192	77 108
	Студентська	-	-
1920	Фундаментальна	33 559	77 581
	Студентська	1 505	8 000

Як бачимо з даної таблиці, книжкові фонди за ці роки збільшилися зовсім незначно. Швидше за все, скромна цифра придбань пояснюється тим, що, в силу виняткового політичного становища країни, кошти на комплектування бібліотеки після 1917 року не збільшилися, їх було недостатньо. Крім того, бібліотека була позбавлена можливості отримувати іноземні видання, якими вона поповнювалася в попередні роки. Також за час з 1916–1919 рр. (включно) були вилучені з фондів бібліотеки зношені та загублені читачами книги з учнівської бібліотеки. Усього було вилучено книг у кількості 84 назви в 91 томах [43].

Зауважимо, що безпосередню участь у комплектуванні фонду бібліотеки брали всі викладачі, які подавали свої пропозиції щодо забезпечення потрібною літературою дисциплін, що викладалися в інституті. Питання діяльності бібліотеки, у тому числі й рішення про придбання тієї чи іншої книги, самостійно вирішувала Конференція інституту, до якої входив і бібліотекар. У цей час дирекція історико-філологічного факультету з дозволу конференції займалася купівлею книжок та журналів за замовленням професорів інституту: І. І. Семенова, В. І. Резанова, Ф. В. Режабека, В. Г. Ляскоронського, В. І. Петра, В. П. Клінгера, викладачів С. М. Купича, Р. А. Фохта та інших.

Звернемо увагу, що російські та іноземні періодичні видання наукових товариств і навчальних закладів надходили переважно за рахунок обміну на інститутські "Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине", що виходили протягом 42

років (упродовж 1877–1919 років вийшло 33 томи) та "Сборника Историко-филологического общества при Институте кн. Безбородко в Нежине" (з 1896 до 1916 р. вийшло 10 томів). Тут друкувалися наукові дослідження з філології, історії, психології та права. Зауважимо, що розповсюджувалися вони не лише в Російській імперії, а й у країнах Західної Європи та Америки. Про праці науковців Історико-філологічного інституту знали не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Про це свідчить вербальна нота з висловленням своєї щирої вдячності за доставлені інститутом книги, яку надіслало до міністерства Англійське Посольство [44], повідомлення Нью-Йоркської публічної бібліотеки [45]. Це, безумовно, сприяло ознайомленню наукової громадськості з дослідженнями вчених Ніжина. У 1917 році висилалися "Известия..." за 1914–1916 роки в Пермську міську громадську бібліотеку [46], бібліотеку Імператорського Харківського університету [47], бібліотеку Імператорського Варшавського університету [48], Миколаївську бібліотеку Приамурського відділу Російського географічного товариства [49].

Зазначимо, що поступово бібліотека розширювала сферу своєї діяльності. Архівні документи свідчать, що в цей складний час книжковими зібраннями бібліотеки користувалися не тільки студенти та викладачі інституту, але й сторонні особи. Наприклад, викладач Азовської чоловічої гімназії [50], слухачки Ніжинських вищих жіночих курсів [51], члени Просвітицької комісії 4-го окремого польового важкого артилерійського дивізіону батареї [52], викладачка природної історії Ніжинської єврейської гімназії [53], слухачка Вищих жіночих курсів у м. Києві, викладач Мінської чоловічої гімназії [54] та інші. Але у зв'язку з тим, що сторонні особи, які отримали дозвіл брати книги з фундаментальної бібліотеки додому, затримували їх зі збитком для інтересів викладачів інституту, конференція була вимушена ухвалити доповнення до правил користування бібліотекою: "Стороння особа, що не дотримується термінів, зазначених у цьому пункті, втрачає право користуватися бібліотекою" [55]. Пізніше конференція знову розглядала це питання і було дано доручення бібліотекарю М. Бережкову вести реєстр сторонніх осіб і суворо стежити за терміном повернення книг [56].

Саме в цей час, у зв'язку з пропозицією Адміністративного відділу Департаменту загальних справ Міністерства народної освіти від 29 жовтня 1918 року про висилку до міністерства для національної бібліотеки наявних у бібліотеці дублетів книг та інших видань, створюється особлива комісія в складі директора І. П. Козловського, проф. І. І. Семенова, В. І. Резанова і Ф. В. Режабека, яка повинна

була відібрати дублети книг та інших видань до національної бібліотеки [57]. Можна припустити, швидше за все, що видання і були відправлені для поповнення фонду Національної бібліотеки України.

Виконувати обов'язки бібліотекаря стає все складніше. Франц В'ячеславович Режабек відмовляється від завідування фундаментальною бібліотекою на користь позаштатного професора інституту Михайла Миколайовича Бережкова. Конференція 18 лютого 1919 року ухвалили цю заяву і, крім того, прийняла рішення знову, вже вкотре, порушити перед урядом клопотання про заснування самостійної посади бібліотекаря з причини того, що завідування такою великою бібліотекою, як інститутська, зробилося зараз дуже складним [58]. І вже 22 лютого 1919 року виконувач обов'язків директора інституту П. В. Тихомиров надсилає лист за № 373 комісару народної освіти наступного змісту: "З огляду на багатогранність занять по завідуванню такою великою бібліотекою, якою є бібліотека інституту, що нараховує станом на 1 січня 1919 року 33 192 назви в 77 108 томах Конференція постановою від 18-го лютого визнала за необхідне заснувати самостійну посаду бібліотекаря з винагородою, яка належить бібліотекарям у вищих школах з одним факультетом, тобто з винагородою в розмірі 6 000 руб. щорічно. Доводячи про це до Вашого відома, товаришу Комісарє, прошу Вас не відмовити в затвердженні вищезазначеної постанови". І нарешті 26 березня 1919 року за підписом завідувача Відділу вищих шкіл Комісаріату народної освіти І. Назарова ухвалили постанову конференції від 18 лютого 1919 року щодо самостійної посади бібліотекаря з винагородою в 600 крб щорічно [59]. Але не обійшлося без курйозу: оклад призначили 600 крб замість 6000 крб. І тільки 18 квітня встановлюється самостійна посада бібліотекаря з винагородою в 6 000 крб щорічно [60].

Запорукою виконання книгозбірнею своїх завдань протягом усього періоду існування завжди були її кадри, люди, які залишили слід у віковій історії інституту та її бібліотеки. Підкреслимо, що для становлення й розвитку інститутської книгозбірні багато зробила передова професура Ніжинського інституту. Адже ні приміщення і навіть не цінні фонди роблять історію бібліотеки, а саме особистості творили і творять її. Серед них треба згадати і Михайла Миколайовича Бережкова (1850–1932), представника Ніжинської історичної школи у вітчизняній історіографії, становлення якої свого часу відбулося за його безпосередньої участі. Син сільського священика з Володимирської губернії. Навчався у Володимирському повітовому духовному училищі й Володимирській духовній семінарії, після закінчення якої працював учителем у Івано-Вознесенську в "там-

тешній земській школі". Свій шлях у науку він почав торувати під час навчання в Петербурзькому університеті під керівництвом професора К. Бестужева-Рюміна. Після закінчення університету він був залишений при кафедрі для підготовки до професорського звання, і у 1879 р. здобув науковий ступень магістра російської історії за дисертацію з історії російсько-ганзейських торгівельних зв'язків XIV–XV ст. Після цього М. Бережков протягом трьох років працював домашнім учителем у родині відомого вченого-археолога О. Уварова у Москві. Цей московський період його діяльності позначився активною співпрацею з Московським археологічним товариством, місцевими науковцями. А з 1 жовтня 1882 року М. Бережков пов'язав своє життя з Ніжинським історико-філологічним інститутом князя Безбородька, перетвореним у післяреволюційні роки на Ніжинський інститут народної освіти. Тут він працював на посаді спочатку екстраординарного, а потім ординарного професора [61, с. 133]. У 1904 р. М. Бережков залишив викладацьку діяльність, вийшов на пенсію за вислугою років. Проте у 1919 р. він прийняв пропозицію Конференції інституту і, зі згоди Комісара народної освіти, знову повернувся на службу в інститут, який з 1921 року став називатися Ніжинський інститут народної освіти, на посаду позаштатного професора і "бібліотекаря великої фундаментальної бібліотеки, де мав багато справ і задоволення на старості років" [62]. На цій посаді він перебував до 1 липня 1925 року. У бібліотеці університету зберігається книжкове зібрання професора М. М. Бережкова, що налічувало 560 томів, яке надійшло у 1938 році після смерті вченого. Книжки з бібліотеки М. Бережкова були занесені в інвентарну книгу № 13 інститутської бібліотеки у серпні 1938 року за номерами 113171–113624 з поміткою "Із нерозібраного фонду" [63, с. 130].

Слід відзначити здобутки М. Бережкова у справі упорядкування фундаментальної бібліотеки Історико-філологічного інституту. Протягом кількох років він входив до складу бібліотечної комісії і разом з професором Піскорським займався упорядкуванням матеріалів архівів Ніжинського грецького магістрату та Ніжинської міської думи, котрі зберігалися в бібліотеці Ніжинського історико-філологічного інституту [64, с. 85]. Знаково, що професор відіграв помітну роль у відкритті Ніжинської народної бібліотеки-читальні в березні 1905 року в Ніжинському народному домі, яка припинила діяльність 1930, коли Народний дім було закрито [65, с. 505]. Крім того, саме у 1919–1926 роках М. Бережков обіймає посаду завідувача секції української й російської історії Науково-дослідної кафедри ІНЮ, виконує обов'язки члена Ніжинського наукового товариства, здійснює підго-

товку молодих наукових кадрів, а саме керує роботою аспірантів, знайомить молодь із чудовими експонатами функціонуючої упродовж 1923–1924 рр. виставки джерелознавства з української та російської історії письменства та історії соціалізму тощо [66, с. 9–10]. У березні 1923 року його було внесено до списку наукових діячів третьої категорії.

Тому цілком зрозуміло, що із таким навантаженням дуже складно було працювати в бібліотеці. Тим паче, що на цей період професорові було вже 69 років. Але, незважаючи на похилий вік, вистачало сил та енергії тримати в полі зору листування, звітність, виконувати замовлення на книги. Варто зазначити, що М. Бережков залишив по собі величезний архів, який у 1934 році був переданий до бібліотеки АН України завідувачем бібліотеки Ніжинського педагогічного інституту В. Пухтинським. Нині особистий архів М. Бережкова зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Значний інтерес становлять "Щоденники" професора, які він вів з 1876 до 1930 року. Це сорок чотири окремі сторінки кожний. Записи у "Щоденнику" фіксують основні етапи кар'єри вченого, його ставлення до власної роботи [67]. "Дневник – развлечение: пусть он не будет "откровением" от прямого моего дела, которое я обязуюсь по долгу службы исправлять аккуратно, честно, благородно" [68], "Дневник – не мемуары, не автобиография. А впрочем "от нечего делать", да и в поисках "дела", пишу дневник свой. И по привычке пишу его, вот уже полвека, кажется" [69], "мой дневник, впрочем, слишком субъективный и узкий, мало историчен" [70], – пояснював автор суть власного витвору.

У своєму "Щоденнику" вчений не обійшов увагою події політичного життя, сучасником яких він був. Будучи, зрештою, байдужим до політики, М. Бережков, як й усі освічені люди того часу, стежив за перебігом подій у країні, а інколи й коментував те, що відбувалося. Головну увагу він приділяв умовам життя і тяжко переживав побутові негаразди. Дуже багато клопотів він мав під час революційних подій в Україні 1917–1921 рр. Про це яскраво свідчить лист М. М. Бережкова у Бюро Ніжинського інституту народної освіти, який зберігається у його особистій справі. У грудні 1922 року Михайло Миколайович писав: "Ко вчерашней просьбе о денежном пособии на лечение, ныне присоединяю просьбу об улучшении моей квартиры. Комната, отведенная мне, оказывается холодной и сырой в такой степени как я не ожидал: одежда, платье отсыревают; стены, корешки книг покрываются плесенью. Необходима для согревания

и просушки железная печка: не находит ли возможным Бюро установить ее? Было бы для меня важным удобством устроить электрическое освещение: удлинить провод, пристроить лампочку. И об этом моя покорнейшая просьба к товарищам-членам Правления. Извиняюсь, что не лично излагаю свою просьбу: болезнь держит меня в комнате моей" [71].

Записи "Щоденника", залишені вченим, дають можливість уявити в деталях життя людини, побачити події очима очевидця й дізнатися більше фактів про те, що відбувалося у місті Ніжині в той непростий час: "Дороговизна и голод не делают людей благородными, генералами. Война делает "генералов"; но она не делает людей благородными, милостивыми, кроткими. Война – зло: она родится из ненависти, и сама родит дальнейшую ненависть и всяческое зло, происходящее из голода, усиливающую зло" [72], "Больше недели город остается без керосину... хлеб печется из житней муки с ячменной (треть первой, две трети другой, если не больше), и из пшеничной с кукурузной, 2/3 первой, 1/3 второй). Евреи продают пшеничный хлеб посредственного качества по 1 руб. 25 коп. за фунт и больше, до 1 рубля 80 коп... Как же будет переживать город зиму и весну? Будет ли сносный хлеб? До какой цены дойдет он к весне? Колотятся, волнуются, унижаются люди из-за куска хлеба. Бедствие!"; "19 января. Город Нежин объявлен на военном положении со вчерашнего дня. Образован военно-революционный комитет, который будет производить строгий суд за уголовные преступления и военно-полевой суд за выступления контрреволюционного и провокационного характера. Позже 8 часов вечера по улицам не ходить" [73], "3 марта 1918 года. (1 фунт сахарного песка стоит 1 руб. 10 коп. 1 фунт рафинаду – 1 руб. 20 коп.), грибы – 8 руб. фунт. (Придется поневоле поститься, даже голодать.)" [74]; "Но вот пришла беда: в Нежине петлюровцы; требуют удаления немцев; чего дальше потребуют? Если город очутится в их власти, то плохо придется ему; не пощадят; сочтутся за неудачу 21 июля"; "Декабрь 2. У И. П. Козлов[ського]. Он уже избран на кафедру русской истории в Ростовский университет. [...] Собрание о памятнике кн. Безбородько не состоялось: этим делом очевидно мало интересуются. В Институте – в библиотеке его, в коллекциях его – так много примечательного, важного, но и этим всем мало интересуются. И до науки ли, до искусства ли теперь? Нужда, голод настает... Культура делается шах и мат... Я расплакался даже в присутствии Директора и В. И. Резанова: слабый я человек, невыдержанный; да и непрямой, а главное любящий" [75]; "В городе грабежи и воровство

увеличиваются. Анархия, или междудиректориум; ожидается все-ление каких-то новых властей; новых солдат: но каких?" [76]; "Простился с Иваном Павловичем Козловским. Мне очень жаль его. Он хороший, богобоязненный человек, скромный, благородный человек. И за то мне жаль, что он оставляет институт разочарованный. (неразб.) Увидимся ли еще когданибудь? Наше время убийственное" [77]; "Печеный хлеб на базаре продаётся по 1 000 руб. фунт и дороже! стакан молока – 300 руб., яйцо – тоже 300. Где взять мне этих сотен и тысяч?"; "Возвратилась делегация от Института в Харьков и привезла мало интересных вестей для нашего заведения... К нам относятся невнимательно, безучастно, если не сказать пренебрежительно"; "Благодарю Господи, что он привел мне потрудится в Нежинском институте – учить и учиться. Скажу же в похвалу себе: мне есть на что оглянуться, с удовольствием, и с радостью, в моей профессорской работе. Да я поработал по силе своей, по совести доброй. P.S. А тепер пора серьезно подумать об отставке, о библиотеке, об отъезде из Нежина. Пора! Покою сердце просит" [78]; "31 декабря 1921 года ... Отправил с У. Р. Фохтом записку о своей библиотеке в Наробраз, по наказу советского правительства о регистрации библиотеки (записка уклончивого характера, но неправды в ней я не писал)" [79]; "Продал книги на хлеб, на разные нужды" [80]; "Удивительные глупости происходят у нас: (неразб.) спекуляция торговцев, торговков, дороговизна товаров, никуда негодность бумажных денег" [81]; "Говорят, что в Институтскую церковь переносят гоголевский музей и картинную галерею. Все возможно в наше время" [82]; "Беседа в библиотеке с А. А. Карпекой (Он меня очень любит, спасибо ему)" [83]; "Получил известие, что я утверждаюсь членом Нежинской ученой исследовательской кафедры. Если бы кафедра осталось прочно, то мог бы работать спокойно, имея порядочное обеспечение, средствами для жизни. В одном Нежине найдется много работы – в архивах и библиотеке Института. Мне нужно теперь же обдумать план работы и наметить темы, справиться, какие пособия найдутся в институтской библиотеке. ... Жить и умереть за работой. Хорошо. Но чтобы не умереть преждевременно, надобно кушать не кое-что, не голодать" [84]; "Стакан парного молока, да кусочек булки поддерживает мои силы; постным борщом, да тыквенной кашей немногo питаешься... Сала, масла, сметаны, сыру не могу покупать: роскошь недоступная!" [85].

Але, на жаль, М. Бережков залишив зовсім мало фактів про бібліотеку, в якій він працював упродовж шести років. Зрозуміло, що це були нелегкі часи, і можна припустити, що вчений намагався робити свою справу, як завжди, сумлінно, але не вважав за потріб-

не описувати її у своєму "Щоденнику". Але й ці маленькі нотатки вченого допомагають нам відновити діяльність бібліотеки в цей період, пожвавлюють сухі рядки офіційних протоколів конференції.

"Все в інституті і в гімназії прийшло в розбродство і в упадок. Бібліотека очень содержательна, очень хороша; но в ней нет прежнего строгого порядка. Я очень доволен все-таки, что бываю в ней для занятий: прекрасная библиотека! Уцелеет ли она в эту смуту?" [86]; "В собрании бюро назначили помощником мне по библиотеке О. Е. Бову. Посмотрим, как устроится читальня студенческая: надо это обдумать" [87]; "Простудился в библиотеке" [88]; "Октябрь. Отчет по библиотеке я представил. Ревизируем с Карпом библиотеку. Дело налаживается. Дороговизна растет; как жить дальше? Где и как заработать лишний миллион? Постараюсь бросить куренье табаку, меньше питаться на булках: сберечь немного из запаса бумажных денег... Главное: не унывать, а на Бога уповать!" [89]; "Вечером работал в библиотеке: день был учебный, рабочий для библиотекарей (с 5 часов вечера по официальному времени и до 10-ти часов. Читаю, читаю – и опять читаю, читаю" [90]; "Надо описывать библиотеку профессора Режабека" [91]; "16(29) Принимали студенческую библиотеку во владения А. Д. Голышкина (у О. Д. Максимковой хотя библиотека оказалась в малом порядке). К понедельнику 18 числа (что 1 октября) надобно составить акт передачи и вручить его ректору. В библиотеках института очень много интересного дела. И надобно делать его мне на пользу обучения, а себе на удовольствие. Может быть, поработаю год, а может и два. Силы мои убывают заметно"; "18 с.г. дня библиотека Института открывается поутру в 10 часов (по новому советскому времени). Занятия в ней продолжаются до трех часов. Так ежедневно, кроме воскресных дней: шесть часов работы! Оно и хорошо: утром и днем при свете лучше заниматься, чем при электричном свете: легче, добрее работается" [92]; "А дела в городе много. Надобно книги держать в порядке, что я и делаю, хотя Карп Ермоленко свысока замечает мне в глаза, (неразборчиво), что у нас в библиотеке нет порядка. (Карп Архипыч – хитрый хохол и заносчивый. А Бова Александр – боюсь – не крадет ли книги казенные. Ну, да плевать мне на них: через год я оставлю библиотечную службу. Впрочем не буду зарекаться. И нет надобности, да нет и серьезных у меня сотрудников, перед которыми было бы зарекаться" [93]; "21. Завтра надо идти на службу в библиотеку (я пропустил почти всю прошлую неделю, сидя дома со своим кашлем); "В комнате у меня сыро, в библиотеке холодно: вот и кашляю" [94];

"И еще отмечу, третьего дня, точнее в среду 5-го сего ноября, приходил ко мне милиционер по какому-то делу библиотечному. Но в чем дело, доселе не успел узнать: ожидаю другого прихода его, но доселе не дождусь? (Беспокоюсь... Предчувствую неприятности по службе...) [95]; "И вчера, и сегодня служили: в библиотеке я с С. М. Никонором отбирали книги в педагогический кабинет; утомился, но после обеда отдохнул, погулял, полюбовался разлитием речки [...] А от Надежды Павловны узнал про несчастье: что сегодня обкрадена церковь Иоанна Богослова; воры отбили два замка: забрали все серебро, какое нашли на святом престоле, повергли на пол (неразб.) несчастье, кощунство растут [...] 29. В бюро, по делу об искалеченных журналах из библиотеки фундаментальной – ректор объявил, что библиотека д.б. открыта до субботы великой. А во вторник на пасху снова открывается. Ну, что просить отдыха я не буду, кроме законного. Было бы и не прилично просить с моей стороны. Работать никогда не грех. Дело о журналах с вырванными страницами ректор постановил передать на расследование в прокуратуру: но передаст ли? И будет ли польза какая делу? P.S. Мне грустно и досадно, что я в этом деле вел себя вяло, не энергично, не предусмотрительно, но дело без меня сделалось, а я остаюсь в конфузе сам перед собой, перед ректором и перед всеми, кто был на заседании бюро. Надо было быть мне более ловким, твердым, мужественным. Прекрасно молиться Богу, быть смиренным перед Ним, (равняться нер.) на Него. Но хорошо и другое: то есть быть умным и твердым в делах службы, в обхождении с людьми. Давно бы мне пора выработать такт, характер. (А может быть и пора та уже прошла. Чувствую, что не умный я служака, что разленился и оглупел в своем одиночестве за книгами, да и за писанием своих дневников)... Постараюсь собраться с последними силами, что бы стать достойным своего звания профессорского и службы библиотечной. Работать не опуская рук; держаться прямо и мужественно во всяких положениях; не бояться брани и порицаний, не бояться льстецов и самообмана. Тогда придет ко мне ум, энергия..." [96]; "Навестил библиотеку Николай Григорьевич Куис. Поговорили об американском методе устройства библиотек..." [97]; "Меньше писать в Дневнике. Больше писать (неразб.) записки по части библиотечной, по части научной. Дела, дела и дела. Не слова, а дела!" [98]; "Надо разобрать книги: одни оставить в институтской библиотеке, другие раздать, кому они будут интересны, иные продать, если купят" [99]; "Удручает меня отчет по гимназической библиотеке: устаю, кашляю, напрягаю глаза... [100]; "18. (июня 1–го) подал про-

шение ректору об освобождении меня от библиотечарской службы. Принято" [101].

На заваді подальшій роботі професора стали вік та стан його здоров'я. Визнавав це і сам М. Бережков: "Да, да я слабею силами, чувствую, что больше не служака я для Института. Довольно тянуть лямку, пора отдохнуть..." [102].

Зі справи Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині: "О доставлении разного рода сведениям учреждениям и лицам по Институту" за 1921 рік удалося встановити тих, хто працював у таких складних умовах у бібліотеці. У кожного з цих людей була своя доля, свої радості й горе, однак усіх їх об'єднувало бажання налагодити діяльність бібліотеки і вести її на належному рівні. Не всі бібліотекарі встигали це зробити тому, що їх переводили на іншу посаду. Незважаючи на це, зусиллями небайдужих співробітників у бібліотеці все ж таки приводили до ладу каталог, складали списки, суворо стежили за надходженнями замовленої літератури. Короткі відомості про бібліотекарів, що працювали у цей час, зберегли архівні документи. Отже, серед них вищезгаданий Михайло Миколайович Бережков – професор інституту і бібліотекар, 10 годин на день, безсімейний, вища освіта [103]; Ольга Дмитрівна Максимкова – 20 років, посада – помічник бібліотекаря, кількість робочих годин – 6, спеціальність – курсистка, освіта – середня [104]. У архівних документах збереглася характеристика на Ольгу Максимкову. "Помічниця бібліотекаря фундаментальної бібліотеки Інституту, завідувач студентської бібліотеки Ольга Дмитрівна Максимкова, рідна дочка бухгалтера Інституту Д. О. Максимкова, служить в бібліотеці з серпня місяця 1918 року. Внаслідок того, що обов'язки свої вона виконує сумлінно й акуратно, а також внаслідок тієї досвідченості, яку вона придбала під час життя без служби і яка виражається в тому безумовному порядку, в якому знаходиться студентська бібліотека Інституту, якою вона завідує. Постановили: вважати Максимкову бажаною, корисною і незамінною робітницею студентської бібліотеки Інституту та незважаючи на її споріднений зв'язок по відношенню до бухгалтера Інституту Максимкова, залишити її, Максимкову, завідувачем студентської бібліотеки Інституту, про що згідно Постанови Народних Комісарів від 16 червня 1920 року за обмеження спільної служби родичів в радянських установах довести до відома: Народний Комісаріат Робітничо-Селянської "інспекції", Всеросійський Професійний Союз і Народний Комісаріат Праці" [105]; Карпо Єрмоленко – 43 роки, служитель бібліотеки, кількість робочих годин – 8, четверо дітей, дружина – 38 років, службо-

вещь [106]. Конференція зазначала, що Єрмоленко несе працю з видачі та прийому книг, веде запис за цією операцією і виконує різного роду доручення бібліотекаря. Праця служителя при бібліотеці вимагає спеціальних знань, таких як: знання іноземних шрифтів, бібліотечних порядків з розподілу книг і установки їх по полицях, розуміння каталогу, інвентарю і т. д., і що за цю саму працю Єрмоленко отримує платню, що не відповідає спеціальним знанням і витраченої ним праці [107]. Також у бібліотеці працювали: Олександр Голишкін – помічник бібліотекаря [108], Григорій Береговий – служитель бібліотеки [109], Карп Потороча – служитель бібліотеки [110]. Архівні документи свідчать, що кількість службовців в інституті 1920 року складала 26 осіб, із них було чоловіків – 24 та лише дві жінки, одна з яких – О. Максимкова – працювала у бібліотеці [111].

Слід зазначити, що бібліотекарі Ніжинського історико-філологічного інституту відіграли важливу роль у її формуванні і кожен з них вніс свою посильну частку у її подальший розвиток.

У жовтні 1919 року виходить Постанова № 129 від 30 жовтня 1919 року Ради вищих навчальних закладів Наркомосу про користування університетською бібліотекою. Документ видається настільки цікавим у наш час, що наводжу його повністю: "Беручи до уваги, що декретом 6 серпня 1918 років університети з усіма їх настановами відкриті для користування найширших мас населення і повинні бути максимально доступні всім і кожному бажаючому вчиться, відділ вищих навчальних закладів постановляє: доступ у читальні зали університетських бібліотек відкрити для всіх в усі часи, поки відкриті самі читальні зали. У разі відсутності в читальному залі місця, такий випадок повинен бути засвідченим письмово, за підписом відповідальної особи.

З проханнями про дозвіл брати книги додому охочі звертаються до бібліотекаря або особи, яка його заміщає, усно або письмово. Відповідь має бути дана негайно. При видачі книг бібліотекар керується інструкцією, затвердженою відділом вищих навчальних закладів. Якщо бібліотекар або його заступник знайде неможливим задовольнити прохання, справа переноситься на дозвіл ректора або чергового члена президії, що дає відповідь, по можливості, в той же день і в усякому разі не пізніше наступного дня. Якщо прохач не буде задоволений відповіддю ректора (або чергового члена президії), справа переходить на остаточне рішення в центральний орган, який завідує вищими навчальними закладами республіки.

За порушення цієї постанови винні віддаються до суду революційного трибуналу. Завідувач відділом вищих навчальних закладів Мих. Покровський. Секретар Н. Манцева" [112, с. 211].

Невідомо, чи виконувалася ця постанова в нашому провінційному місті, хоча можна припустити, що швидше за все обслуговування користувачів відбувалося спокійно і не дійшло до втручання революційного трибуналу. Разом із тим треба зауважити, що інколи поведінка студентів у читальному залі бібліотеки "бажала кращого". Про це свідчить заява наставника-керівника В. А. Заболотського про те, що гучні розмови, які ведуться відвідувачами читальної зали, є прикрою перешкодою для правильного ходу наукових занять. Від імені конференції було вивішено оголошення про те, що розмови і паління в читальному залі безумовно забороняється [113].

29 квітня 1919 року конференція ухвалила заяву Ради студентських депутатів про необхідність переглянути правила користування фундаментальною бібліотекою, а саме:

1. Установити терміни користування книгами в 6 місяців для професорів і в 2 місяці для студентів з тим, що термін може бути поновлений, якщо на взяті книгу не було пред'явлено вимог.

2. Обмежити число назв, які потрібно брати додому, п'ятьма для студентів і двадцятьма п'ятьма для професорів.

3. Зрівняти в правах користування бібліотекою студентів старших і молодших курсів.

4. Стежити суворо за справністю повернення книг і встановити у вигляді покарання для осіб, які несправно повертають книги, позбавлення права користуватися книгами в перебігу відомого терміну.

5. При звільненні у відпустку видавати студентам не більше 3-х назв і під "поручительством" професора, при чому тих осіб, які будуть відвозити більше 3-х назв без заяви про від'їзд, позбавляти права користуватися бібліотекою протягом 2-х місяців.

6. Точно дотримуватися правила про невидачу рідкісних екземплярів додому [114].

Однією з головних проблем бібліотеки того часу був стан алфавітного каталогу. У травні 1919 року конференція розглядала заяву проф. І. Г. Турцевича про те, що, за його спостереженнями, збереження бібліотеки інституту малозабезпечене і що друкування карткового каталогу є нагальною важливою справою. Визнаючи всю користь, яку принесе бібліотеці друкований картковий каталог, ухвалили: "із здійсненням пропозиції проф. Турцевича почекати, у зв'язку з великим обсягом роботи і витрат, які будуть потрібні для цього, але разом з тим, просити бібліотекаря проф. М. Н. Бережкова, підготов-

ляти необхідні для цього матеріали" [115]. Про це свідчить і клопотання студентського виконавчого комітету від 16 серпня 1920 року щодо впорядкування алфавітного каталогу студентської бібліотеки, для чого конференція зверталася до бібліотекаря фундаментальної бібліотеки проф. М. Н. Бережкова зробити відповідне розпорядження [116].

Після Лютневої революції 1917 року та утворення у березні Української Центральної Ради (далі – УЦР) секретаріат з освіти українського уряду розробив програму реформи, в якій центральне місце посідала українізація навчальних закладів. Незважаючи на складну політичну ситуацію, УЦР оголосила про відродження української мови, культури, освіти та науки, "... про забезпечення всіх освітніх закладів і установ книжками, підручниками" [117, с. 60]. 1 січня 1919 р. було ухвалено Закон про державну мову, згідно з яким навчання в закладах мало здійснюватися українською мовою та затверджено правила українського правопису.

В історії Ніжинської вищої школи на 20-ті роки припадає надзвичайно цікавий та водночас короткий період українізації. Першим його легітимним актом можна вважати постанову ВУЦВК "Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською" у лютому 1920 р., а надалі серію декретів від 27 липня – 1 серпня 1923 р. [118, с. 26]. Перехід до викладання та діловодства українською мовою ставив серйозні проблеми перед бібліотекою через відсутність підручників та посібників українською мовою. У цей складний час книгозбірня інституту намагається формувати фонд національної книги. Відомо, що книги за списками проф. А. С. Грузинського, необхідні для викладання української мови, літератури, історії, купували в Ніжинському українському книжковому магазині [119], місцевій книгарні товариства "Друкар" [120]. Також купувалися книги в Москві і Петрограді через посередництво завідувача Ніжинської центральної бібліотеки Л. С. Кулжинської [121].

Слід нагадати, що традиція придбання для бібліотеки книжкових колекцій учених постійно підтримувалася. Саме у 1918 році бібліотека придбала рукопис записок генерала Манштейна, який відноситься до XVIII століття [122]. У 1919 році до книгозбірні надійшло цінне книжкове зібрання бібліофілів Миколи Матвійовича та Івана Миколайовича Михайловських, що були подаровані бібліотеці викладачем Ніжинської класичної гімназії Іваном Миколайовичем Михайловським. У складі зібрання – унікальні видання кириличного та "гражданського друку" XVII–XVIII ст. [123], цінні твори від професора І. Г. Турцевича (про республіку Бодена (вид. XVI ст.), історії римського права в середні віки Савинї (в оригіналі), твори Грегора

про англійських політичних мислителів і мн. ін.), твори Крашевського від І. М. Михайловського [124], видання Милюкова "Історія 2-й російської революції" [125], книги релігійного змісту від колишнього за новчителя гімназії, професора церковної історії Й. В. Боркова [126]. До фонду книгозбірні надходять і нові періодичні видання: "Правда", "Известия", "Беднота", "Червоне слово" та інші [127].

Хотілося б звернути увагу на те, що в роки військової інтервенції і громадянської війни широкому розмаху агітаційної літератури сприяло те, що для її поширення були використані агітпункти й агітпоїзди і пароплави, які розвозили її по всій країні й по окопах фронтів. Потяг "імені В. І. Леніна" розгорнув роботу в Україні. Тут була своя друкарня і час від часу видавалася газета "Известия". Був кінематограф, величезна кількість літератури для роздачі населенню. Потяг постачав місцевим організаціям спеціальну й суспільно-політичну літературу. Також був магазин для роздрібного продажу комуністичної і соціалістичної літератури. Література з магазину продавалася всім охочим, зі складу вона відпускатися організаціям [128, с. 128]. Бібліотека також отримувала книги для книгозбірні з цього потягу. Архівні документи свідчать, що конференція затвердила рахунок на суму 418 крб 20 коп за закупівлю книжок із книгарні потягу імені Леніна [129].

1918–1919 н. р. значно погіршилося становище інституту та бібліотеки через політичні і військові обставини, брак фінансування, невпевненість у завтрашньому дні. 7 грудня 1919 року в інститут прибули квартир'єри Штабу XII Армії і, подивившись будівлю інституту і квартири службовців, заявили, що вони вибирають садибу закладу для розміщення в ньому Штабу Армії і що з цієї метою всі казенні меблі будуть реквізовані. Усі столи, стільці і диван; що стоється картин, які висіли в студентській читальні, а на інших трьох стінах картини, повинні бути залишені, причому вони сказали, що формальна передача чи здача всього казенного майна відбудеться потім. Вимоги квартир'єрів були виконані: усі меблі були винесені з бібліотеки; картини з однієї стіни були винесені в бібліотеку; на трьох інших були залишені [130].

Уже в грудні 1919 року професори та викладачі допускалися в інститутську бібліотеку за особливими, постійною або тимчасовою, перепустками, що видавалися Штабом XII Армії [131]. А як непряме розграбування можна назвати наступні дії військових, які зафіксовані у протоколах конференції: 27 (14) грудня завідувачем господарством Штабу Армії т. Ярошем були зрізані у фундаментальній бібліотеці всі блоки з абажурами, всі розетки. Викручені всі наявні там лампочки, а також була знята частково проводка; усього знято

8 блоків, 21 розетка, 29 лампочок, із них 2 по 100 св., 11 по 50 св., залишилося 16 лампочок менших сил, не рахуючи читальної студентської кімнати, де проводка й арматура залишилися тоді недоторканими, і по всій арматурі були лампочки по 50 свічок. Так само в темній кімнаті перед бібліотекою [...] і т. д. [132].

17 березня 1919 року комісар народної освіти міста Ніжина відношенням за № 1630 просить про відведення для центральної бібліотеки, архіву та музею графських кімнат і теперішньої квартири директора інституту. Звісно, правління не знаходить можливості погодитися на це, оскільки вже було заплановано зазначені приміщення віддати бібліотеці інституту та гімназії, тому що ці бібліотеки настільки переповнені книгами, що в приміщеннях їх, особливо в бібліотеці гімназії, немає більш вільних місць, і вони, безумовно, потребують розширення приміщення. У квартирі Почесного Попечителя передбачалося помістити не тільки книжкові шафи, але і студентську читальню [133]. Але ремонт графської квартири вимагав серйозних робіт. На засідання правління був запрошений технік Федорина, який порадив укріпити підпільні балки, щоб згодом можна було встановити бібліотечні шафи [134]. І після ремонту в графській квартирі від пожежі в минулому році конференція ухвалила рішення про переміщення у квартиру двох студентських бібліотек, української бібліотеки, для якої вже відпущений кредит в 7 000 крб, та читального залу [135].

Архівні документи свідчать, що в приміщенні фундаментальної бібліотеки 1920 року був розміщений інвентар інституту і на якийсь час в бібліотеку був обмежений допуск учнів основного відділення "з огляду на те, що багато хто з них по своїй молодості можуть легко важко поводитися з книгами та іншими цінними предметами, що зберігаються в бібліотеці" [136].

У силу історичних обставин, що склалися, – революції, громадянської війни, зміни суспільно-політичної формації – відбуваються іноді досить різні історії. Цікавим здається той факт, що в цей час до конференції інституту звертається якийсь генерал-майор Михайло Федорович Вакулин про надання йому якогось місця в бібліотеці або канцелярії, хоча б із найменшим окладом, що дасть йому можливість зберігати в одному з приміщень інституту його старовинну бібліотеку, залишки архіву і залишки зборів акварелей, гравюр і картин. Він закінчив історико-філологічний факультет і електротехнічний факультет в Парижі, прослужив 22 роки в кавалерії, поранений і контужений 9 разів під час китайської, японської кампанії, працював у мирний час в історичній комісії 1812 року і з польської історії епохи Костянтина Павловича завідував складанням полкових музеїв у Київському

військовому окрузі. Володів французькою, німецькою, польською і румунською. Але, на жаль, за відсутності посади конференція відмовила у проханні людині, що володіла настільки широкими знаннями й науково-практичним досвідом [137]. У приміщенні інститутської бібліотеки знайдена в порожньому ящику, залишена невідомо ким, нікельована зовні й позолочена всередині посудина, що мала форму чаші, з датою "1813 року". Ця посудина потім була передана у Гоголівський музей, але подальша її доля невідома [138].

Як свідчать протоколи засідання правління та конференції інституту, навчальний заклад у 1918–1919 рр. продовжував перебувати у тяжкому становищі: не було чим опалювати приміщення (не вистачало дров); його постійно займали військові підрозділи; не виплачувалася заробітна платня, не було коштів на утримання студентів, на ремонт тощо. Документи свідчать про холод, голод, нестачу кадрів. Але жодного разу не пролунали слова про можливість закриття бібліотеки.

А тим часом сімейно-побутові умови викладачів часто сягали критичного стану, найбільш тяжко було навчально-допоміжному та адміністративно-господарчому складу службовців, до якого належали й бібліотекарі. Доведені голодом, злиднями й безвихідністю становища, у квітні 1919 року до конференції звертаються молодші службовці інституту з проханням видати хоча б в одноразову матеріальну підтримку, видавши різницю окладів за ставками, надісланих для керівництва Правлінню інституту комісаром праці. Слід нагадати, що оклади були збільшені в 1918 році від 120 до 400 крб, але все здорожчало, коли 1 фунт чорного хліба коштував не менше 4 крб 50 коп. "...сподіваємося, що кожен з членів Правління знає, що в місяць за 120 руб. в даний час не можна прогодувати хорошої собаки" [139]. Конференція доручила професору В. Г. Ляскоронському, який вирушав до Києва, підтримати особистими клопотаннями в міністерстві і знайти кошти для полегшення, хоча б тимчасово, скрутного матеріального становища, в якому знаходилися молодші службовці інституту [140]. На щастя, якісь невеликі гроші знайшли з господарської суми.

Становище інституту та його бібліотеки і надалі залишалось складним. У 1920 році Історико-філологічний інститут завершив своє існування. Починалася нова сторінка історії Ніжинської вищої школи та її бібліотеки.

Література

1. ВДАЧОН (Відділ держ. архіву Чернігівської області в м. Ніжині). Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2097. Арк. 55 зв.

2. Ковалевський І. Ніжин і його Комітет в дні революції. *Известия Нежинского общественного комитета*. 1917. № 1. С. 2–3.
3. Моціяка П. П. Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька у портретах його директорів. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2011. 310 с.
4. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба розквіту (20-і – початок 30-х р.р. ХХ ст.). *Сіверянський літопис*. 2000. № 5. С. 31–38.
5. Устав Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. *Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине*. Киев, 1877. Т. 1. С. 21–31.
6. Моціяка П. П. Ніжинський історико-філологічний інститут... С. 10.
7. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя; Аспект-Поліграф, 2005. 420 с.
8. Там само. С. 188.
9. Там само. С. 187.
10. Устав Историко-филологического института... С. 29.
11. Добиаш А. В. Заметка об основной библиотеке Историко-филологического института князя Безбородко, составленная по случаю реорганизации библиотеки. *Известия Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине*. Нежин, 1895. Т. 15. С. 1–39.
12. Там само. С. 5.
13. Литвиненко Л. Наша бібліотека. *Рідна школа*. 2000. № 8. С. 50–53.
14. Добиаш А. В. Заметка об основной библиотеке... С. 19.
15. Там само. С. 21.
16. Там само. С. 20.
17. Там само. С. 9.
18. Там само. С. 14.
19. Самойленко Г. В., Самойленко О. Г. Ніжинська вища школа... С. 194.
20. Добиаш А. В. Заметка об основной библиотеке... С. 6.
21. Там само. С. 13.
22. Пухтинський В. Історія Ніжинського інституту. *Ніжинські вісті*. 1942. № 20. С. 2.
23. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2167. Арк. 7.
24. Моціяка П. П. Людина зі зброєю в храмі науки: хроніка протистояння (історико-філологічний інститут князя Безбородька в 1917–1920 рр.). *Література та культура Полісся*. Ніжин, 2009. Вип. 48. С. 112–125.
25. Там само. С. 124.
26. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2081. Арк. 15, 15 зв.
27. Там само. Арк. 5.
28. Там само. Арк. 8.
29. Там само. Арк. 10, 10 зв.
30. Березюк Н. М., Левченко І. Г., Чигринова Р. П. Библиотека Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина за 200 лет (1805–2005). Харьков: Тимченко А. Н., 2006. 390 с.
31. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2105. Арк. 2, 2 зв.
32. Гранатович Л. В. Викладачі Ніжинської вищої школи: біобібліогр. покажч. Вид. 2-ге, випр. і доповн. Ніжин, 2001. Ч. 1. 1820–1920. 244 с.

33. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2168. Арк. 58 зв.
34. Там само. Арк. 9 зв.
35. Там само. Арк. 14.
36. Там само. Арк. 20 зв.
37. Там само. Арк. 43, 43 зв.
38. Там само. Арк. 74 зв.
39. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2105. Арк. 7, 7 зв.
40. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2167. Арк. 7.
41. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2281. Арк. 1, 1зв.
42. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1 зв.
43. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 54.
44. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2168. Арк. 35.
45. Там само. Арк. 55 зв.
46. Там само. Арк. 4.
47. Там само. Арк. 24.
48. Там само. Арк. 13 зв.
49. Там само. Арк. 74 зв.
50. Там само. Арк. 48.
51. Там само. Арк. 65, 65 зв.
52. Там само. Арк. 79.
53. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2264. Арк. 37.
54. Там само. Арк. 122 зв.
55. Там само. Арк. 128 зв., 129.
56. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2344. Арк. 36 зв.
57. ВДАЧОН. Ф. 1105. Спр. 2264. Арк. 198 зв.
58. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2344. Арк. 12, 12 зв.
59. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2281. Арк. 1, 1 зв.
60. Там само. Арк. 4.
61. Острянюк А. "Щоденник" професора Бережкова. *Сіверянський літопис*. 1997. № 5. С. 133–139.
62. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2358. Арк. 10, 10 зв.
63. Самойленко С. Г. Книжкове зібрання професора історії М. М. Бережкова в бібліотеці Ніжинського педагогічного інституту. *Історія та культура Лівобережжя України: матеріали міжнародної конференції* (травень, 1996). Київ; Ніжин, 1997. С. 129–138.
64. Острянюк А. М., Бережков М. М. (1850–1932): біографічний нарис. *Ніжинська старовина*. Ніжин, 2007. Вип. 3 (6). С. 83–94.
65. Чернігівщина: енциклопедичний довідник / за ред. А. В. Кудрицького. Київ: УРЕ. 1990. 1005 с.
66. Шипко Л. В. Наукова та освітня діяльність Михайла Бережкова: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / КНУ ім. Т. Шевченка. Київ, 2007. 16 с.
67. Острянюк А. "Щоденник"... С. 133.
68. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. XXIII. Од. зб. 51. Арк. 26 зв. Бережков М. Н. Дневник. XXXVI-я [тетрадь]. 1922–1923 гг.
69. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 58. Арк. 4. Бережков М. Н. Дневник. XLIII-я [тетрадь]. 1928 г.

70. Там само. Арк. 26 зв.
71. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2358. Арк. 8, 8 зв.
72. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 43. Арк. 10. Бережков М. Н. Дневник. XXX-я [тетрадь]. 1917 г.
73. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 44. Арк. 5, 5зв. Бережков М. Н. Дневник. XXXI-я [тетрадь]. 1918 г.
74. Там само. Арк. 9 зв.
75. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 45. Арк. 21, 22. Бережков М. Н. 1-е доповнення к дневнику. XXXI-я [тетрадь]. 1918 г.
76. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 46. Арк. 3 зв. Бережков М. Н. Дневник. XXII-я [тетрадь]. 1919 г.
77. Там само. Арк. 17.
78. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 49. Арк. 11, 12. Бережков М. Н. Дневник. XXXIV-я [тетрадь]. 1921 г.
79. Там само. Арк. 26.
80. Там само. Арк. 45.
81. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 50. Арк. 10 зв. Бережков М. Н. Дневник. XXXV-я [тетрадь]. 1922 г.
82. Там само. Арк. 12 зв.
83. Там само. Арк. 18 зв.
84. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 51. Арк. 3 зв. Бережков М. Н. Дневник. XXXVI-я [тетрадь]. 1922–1923 гг.
85. Там само. Арк. 10 зв.
86. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 44. Арк. 8, 8 зв. Бережков М. Н. Дневник. XXXI-я [тетрадь]. 1918 г.
87. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 52. Арк. 1 зв. Бережков М. Н. Дневник. XXXVII-я [тетрадь]. 1922–1923 гг.
88. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 49. Арк. 13. Бережков М. Н. Дневник. XXXIV-я [тетрадь]. 1921 г.
89. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 51. Арк. 11. Бережков М. Н. Дневник. XXXVI-я [тетрадь]. 1922–1923 гг.
90. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 52. Арк. 9. Бережков М. Н. Дневник. XXXVII-я [тетрадь]. 1922–1923 гг.
91. Там само. Арк. 6 зв.
92. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 53. Арк. 26, 26 зв. Бережков М. Н. Дневник. XXXVIII-я [тетрадь]. 1923 г.
93. Там само. Арк. 27.
94. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 54. Арк. 4 зв, 5. Бережков М. Н. Дневник. XXXIX-я [тетрадь]. 1924 г.
95. Там само. Арк. 22 зв.
96. Там само. Арк. 10, 11.
97. Там само. Арк. 18.
98. Там само. Арк. 20 зв.
99. Там само. Арк. 34.
100. Інститут рукопису НБУВ. Ф. XXIII. Од. зб. 55. Арк. 10 зв. Бережков М. Н. Дневник. XL-я [тетрадь]. 1925 г.

101. Інститут рукопису НБУВ. Ф. ХХІІІ. Од. зб. 55. Арк. 17. Березжков М. Н. Дневник. ХІ-я [тетрадь]. 1925 г.
102. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2358. Арк. 36.
103. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 6 зв.
104. Там само. Арк. 9.
105. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 22 зв.
106. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 9.
107. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 25 зв.
108. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 2. Спр. 130. Арк. 39, 39 зв.
109. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 59.
110. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 17, 17 зв.
111. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 656. Арк. 12, 12 зв.
112. Історія бібліотечного дела в СРСР: документи і матеріали. 1918–1920. Москва: Книга, 1975. 277 с.
113. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2264. Арк. 129.
114. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2344. Арк. 38, 39.
115. Там само. Арк. 50.
116. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 39.
117. Рогова П. Забезпечення інформаційних потреб вчителів: тенденції розвитку освітянських бібліотек. *Директор школи*. 2003. № 4. С. 59–66.
118. Страшко Є. Гоголівський інститут у 20–30-х роках. *Сіверянський літопис*. 2000. № 5. С. 24–27.
119. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2344. Арк. 54 зв.
120. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 68.
121. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 63 зв.
122. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2264. Арк. 12.
123. Книжкове зібрання М. М. та І. М. Михайловських з колекції бібліотеки імені академіка М. О. Лавровського Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: каталог. Ніжин, 2015. 82 с.
124. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2344. Арк. 58, 58 зв.
125. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 10 зв.
126. Там само. Арк. 70 зв., 71.
127. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 656. Арк. 11.
128. Культурне будівництво в Українській РСР 1917–1927: зб. док. та матеріалів. Київ: Наукова думка, 1979. 667 с.
129. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 88 зв.
130. Там само. Арк. 112 зв.
131. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2344. Арк. 77.
132. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 116 зв.
133. Там само. Арк. 33, 33 зв.
134. Там само. Арк. 53 зв.
135. Там само. Арк. 47 зв.
136. ВДАЧОН. Ф. Р-6121. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 50 зв., 51.
137. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2344. Арк. 33, 33 зв.
138. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2345. Арк. 103 зв.
139. ВДАЧОН. Ф. 1105. Оп. 1. Спр. 2344. Арк. 28, 28 зв.
140. Там само. Арк. 29.

References

1. VDACHON (Viddil derzh. arkhivu Chernihivskoi oblasti v m. Nizhyni). F. 1105. Op. 1. Spr. 2097. Ark. 55 zv.
2. Kovalevskiy I. Nizhyn i yoho Komitet v dni revoliutsii. Yzvestyia Nezhynskoho obshchestvennogo komyteta. 1917. № 1. S. 2–3.
3. Motsiaka P. P. Nizhynskiy istoryko-filolohichnyi instytut kniazia Bezborodka u portretakh yoho dyrektoriv. Nizhyn: PP Lysenko M. M., 2011. 310 s.
4. Ostrianko A. Nizhynska istorychna shkola: doba rozkvitu (20-i – pochatok 30-kh r.r. KhKh st.). Siverianskyi litopys. 2000. № 5. S. 31–38.
5. Ustav Ystoryko-fylolohycheskoho ynstytuta kniazia Bezborodko v Nezhyne. Yzvestyia Ystoryko-fylolohycheskoho ynstytuta kniazia Bezborodko v Nezhyne. Kyev, 1877. T. 1. S. 21–31.
6. Motsiaka P. P. Nizhynskiy istoryko-filolohichnyi instytut... . S. 10.
7. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. Nizhynska vyshcha shkola: storiky istorii. Nizhyn: NDU im. M. Hoholia; Aspekt-Polihraf, 2005. 420 s.
8. Tam samo. C. 188.
9. Tam samo. S. 187.
10. Ustav Ystoryko-fylolohycheskoho ynstytuta... . S. 29.
11. Dobyash A. V. Zametka ob osnovnoi byblyoteke Ystoryko-fylolohycheskoho ynstytuta kniazia Bezborodko, sostavlennaia po sluchaiu reorhanyzatsyy byblyoteky. Yzvestyia Ystoryko-fylolohycheskoho ynstytuta kniazia Bezborodko v Nezhyne. Nezhyne. 1895. T. 15. S. 1–39.
12. Tam samo. S. 5.
13. Lytvynenko L. Nasha biblioteka. Ridna shkola. 2000. № 8. S. 50–53.
14. Dobyash A. V. Zametka ob osnovnoi byblyoteke... . S. 19.
15. Tam samo. S. 21.
16. Tam samo. S. 20.
17. Tam samo. S. 9.
18. Tam samo. S. 14.
19. Samoilenko H. V., Samoilenko O. H. Nizhynska vyshcha shkola... . S. 194.
20. Dobyash A. V. Zametka ob osnovnoi byblyoteke... . S. 6.
21. Tam samo. S. 13.
22. Pukhtynskiy V. Istoriia Nizhynskoho instytutu. Nizhynski visti. 1942. № 20. S. 2.
23. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2167. Ark. 7.
24. Motsiaka P. P. Liudyna zi zbroieiu v khrami nauky: khronika protystoiannia (istoryko-filolohichnyi instytut kniazia Bezborodka v 1917–1920 rr.). Literatura ta kultura Polissia. Nizhyn, 2009. Vyp. 48. S. 112–125.
25. Tam samo. S. 124 .
26. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2081. Ark. 15, 15 zv.
27. Tam samo. Ark. 5.
28. Tam samo. Ark. 8.
29. Tam samo. Ark. 10, 10 zv.
30. Bereziuk N. M., Levchenko Y. H., Chyhrynova R. P. Byblyoteka Kharkovskoho natsyonalnogo unyversyteta ymeny V. N. Karazyna za 200 let (1805–2005). Kharkov: Tymchenko A. N., 2006. 390 s.

31. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2105. Ark. 2, 2 zv.
32. Hranatovych L. V. Vykkladachi Nizhynskoi vyshchoi shkoly: biobibliohr. pokazhch. Vyd. 2-he, vypr. i dopovn. Nizhyn, 2001. Ch. 1. 1820–1920. 244 s.
33. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2168. Ark. 58 zv.
34. Tam samo. Ark. 9 zv.
35. Tam samo. Ark. 14.
36. Tam samo. Ark. 20 zv.
37. Tam samo. Ark. 43, 43 zv.
38. Tam samo. Ark. 74 zv.
39. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2105. Ark. 7, 7 zv.
40. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2167. Ark. 7.
41. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2281. Ark. 1, 1zv.
42. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 1. Ark. 1 zv.
43. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 54.
44. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2168. Ark. 35.
45. Tam samo. Ark. 55 zv.
46. Tam samo. Ark. 4.
47. Tam samo. Ark. 24.
48. Tam samo. Ark. 13 zv.
49. Tam samo. Ark. 74 zv.
50. Tam samo. Ark. 48.
51. Tam samo. Ark. 65, 65 zv.
52. Tam samo. Ark. 79.
53. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2264. Ark. 37.
54. Tam samo. Ark. 122 zv.
55. Tam samo. Ark. 128 zv., 129.
56. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 36 zv.
57. VDACHON. F. 1105. Spr. 2264. Ark. 198 zv.
58. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 12, 12 zv.
59. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2281. Ark. 1, 1 zv.
60. Tam samo. Ark. 4.
61. Ostrianko A. "Shchodennyk" profesora Berezhkova. Siverianskyi litopys. 1997. № 5. S. 133–139.
62. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2358. Ark. 10, 10 zv.
63. Samoilenko S. H. Kryzhkove zibrannia profesora istorii M. M. Berezhkova v bibliotetsi Nizhynskoho pedahohichnoho instytutu. Istoria ta kultura Livoberezhzhia Ukrainy: materialy mizhnarodnoi konferentsii (traven, 1996). Kyiv; Nizhyn, 1997. S. 129–138.
64. Ostrianko A. M., Berezhkov M. M. (1850–1932): Biohrafichniy narys. Nizhynska starovyna. Nizhyn, 2007. Vyp. 3 (6). S. 83–94.
65. Chernihivshchyna: entsyklopedychnyi dovidnyk / za red. A. V. Kudrytskoho. Kyiv: URE. 1990. 1005 s.
66. Shypko L. V. Naukova ta osvithnia diialnist Mykhaila Berezhkova: avtofef. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.06 / KNU im. T. Shevchenka. Kyiv, 2007. 16 s.
67. Ostrianko A. "Shchodennyk"... S. 133.

68. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. F. KhKhIII. Od. zb. 51. Ark. 26 zv. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhVI-ya [tetrad]. 1922–1923 h.h.
69. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 58. Ark. 4. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhLIII-ya [tetrad]. 1928 h.
70. am samo. Ark. 26 zv.
71. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2358. Ark. 8, 8 zv.
72. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 43. Ark. 10. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKh-ya [tetrad]. 1917 h.
73. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 44. Ark. 5, 5zv. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhI-ya [tetrad]. 1918 h.
74. Tam samo. Ark. 9 zv.
75. Berezhkov M. N. 1-e dopolnenye k dnevnyku. KhKhKhI-ya [tetrad]. 1918 h. // Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 45. Ark. 21, 22.
76. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 46. Ark. 3 zv. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhII-ya [tetrad]. 1919 h.
77. Tam samo. Ark. 17.
78. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 49. Ark. 11, 12. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhIV-ya [tetrad]. 1921 h.
79. Tam samo. Ark. 26.
80. Tam samo. Ark. 45.
81. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 50. Ark. 10 zv. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhV-ya [tetrad]. 1922 h.
82. Tam samo. Ark. 12 zv.
83. Tam samo. Ark. 18 zv.
84. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 51. Ark. 3 zv. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhVI-ya [tetrad]. 1922–1923 hh.
85. Tam samo. Ark. 10 zv.
86. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 44. Ark. 8, 8 zv. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhI-ya [tetrad]. 1918 h.
87. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 52. Ark. 1 zv. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhVII-ya [tetrad]. 1922–1923 h.h.
88. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 49. Ark. 13. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhIV-ya [tetrad]. 1921 h.
89. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 51. Ark. 11. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhVI-ya [tetrad]. 1922–1923h.h.
90. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 52. Ark. 9. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhVII-ya [tetrad]. 1922–1923 h.h.
91. Tam samo. Ark. 6 zv.
92. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 53. Ark. 26, 26 zv. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhVIII-ya [tetrad]. 1923 h.
93. Tam samo. Ark. 27.
94. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 54. Ark. 4 zv, 5. Berezhkov M. N. Dnevnyk. KhKhKhIKh-ya [tetrad]. 1924 h.
95. Tam samo. Ark. 22 zv.
96. Tam samo. Ark. 10, 11.

97. Tam samo. Ark. 18.
98. Tam samo. Ark. 20 zv.
99. Tam samo. Ark. 34.
100. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 55. Ark. 10 zv. Berezkhov M. N. Dnevnyk. KhL-ya [tetrad]. 1925 h.
101. Instytut rukopysu NBUV. F. KhKhIII. Od. zb. 55. Ark. 17. Berezkhov M. N. Dnevnyk. KhL-ya [tetrad]. 1925 h.
102. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2358. Ark. 36.
103. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 130. Ark. 6 zv.
104. Tam samo. Ark. 9.
105. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 3. Ark. 22 zv.
106. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 130. Ark. 9.
107. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 3. Ark. 25 zv.
108. VDACHON. F. R-6121. Op. 2. Spr. 130. Ark. 39, 39 zv.
109. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 59.
110. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 3. Ark. 17, 17 zv.
111. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 656. Ark. 12, 12 zv.
112. Ystoryia bybliotechnoho dela v SSSR: dokumenty y materyaly. 1918–1920. Moskva : Knyha, 1975. 277 s.
113. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2264. Ark. 129.
114. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 38, 39.
115. Tam samo. Ark. 50.
116. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 4. Ark. 39.
117. Rohova P. Zabezpechennia informatsiinykh potreb vchyteliv: tendentsii rozvytku osvitianskykh bibliotek. Dyrektor shkoly. 2003. № 4. S. 59–66.
118. Strashko Ye. Hoholivskiy instytut u 20–30-kh rokakh. Siverianskyi litopys. 2000. №5. S. 24–27.
119. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 54 zv.
120. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 68.
121. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 4. Ark. 63 zv.
122. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2264. Ark. 12.
123. Knyzhkove zibrannia M. M. ta I. M. Mykhailovskykh z kolektsii biblioteky imeni akademika M. O. Lavrovskoho Nizhynskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykoly Hoholia : kataloh. Nizhyn, 2015. 82 s.
124. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 58, 58 zv.
125. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 10 zv.
126. Tam samo. Ark. 70 zv., 71.
127. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 656. Ark. 11.
128. Kulturne budivnytstvo v Ukrainskii RSR 1917–1927 : zb. dok. ta materialiv. Kyiv : Naukova dumka, 1979. 667 s.
129. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 88 zv.
130. Tam samo. Ark. 112 zv.
131. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 77.
132. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 116 zv.
133. Tam samo. Ark. 33, 33 zv.
134. Tam samo. Ark. 53 zv.

135. Tam samo. Ark. 47 zv.
136. VDACHON. F. R-6121. Op. 1. Spr. 4. Ark. 50 zv., 51.
137. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 33, 33 zv.
138. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2345. Ark. 103 zv.
139. VDACHON. F. 1105. Op. 1. Spr. 2344. Ark. 28, 28 zv.
140. Tam samo. Ark. 29.

Г. С. Осипова

заведуюча отдела обслуговування і зберігання фондів бібліотеки Нежинського державного університету імені Ніколая Гоголя

Страницы истории библиотеки Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя: годы революции (1917–1920 гг.)

В статье на основе обширной документальной базы отражена история становления и развития библиотеки первого на территории Украины высшего педагогического учебного заведения Историко-филологического института князя А. Безбородко в годы революции 1917–1920 гг. Раскрывается деятельность библиотеки и ее место в контексте истории Нежинской высшей школы и библиотечного дела в Украине.

Ключевые слова: *Историко-филологический институт, библиотека, Нежин, революция, история библиотечного дела, Михаил Бережков.*

H. S. Osipova

the Head of the Customer Service and Repository Department of the Nizhyn Gogol State University

The history pages of the Nizhyn Gogol state university: the years of revolution (1917–1920)

On the basis of a considerable number of documents, the history of the library of the first on the territory of Ukraine higher pedagogical educational establishment, History and Philology Institute by the count O. Besborodko, in the years of revolution 1917–1920 is highlighted in the article. The activities of the library and its place in the history of the Nizhyn School of Higher Learning and Library Science in Ukraine are revealed.

Key words: *History and Philology Institute, library, Nizhyn, revolution, Library Science History, Mykhailo Berezhkov.*

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 94(477.44)(049.32)

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-254-258

Є. М. Луняк

доктор історичних наук, професор кафедри історії України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Фактична енциклопедія Кальника

(Рецензія на працю: Казьмирчук Г., Казьмирчук М., Рябцева Я. Кальник – столиця України. *Казьмирчук Г. Вибрані твори*. Київ: ПП "КП УкрСІЧ", 2017. Т. 8. 353 с.)

Є в Україні старовинні населені пункти, історія яких сягає своїм корінням глибини віків і назви яких згадуються у зв'язку з різними подіями нашої минувшини з давніх-давен. Однак славетне минуле не вберегло їх від занепаду та скромного існування у наш час. Колишні літописні міста, згадувані з часів Київської Русі, що відігравали визначну роль у долі нашої Батьківщини, нині животіють у статусі сіл, населення яких, зазвичай, суттєво скорочується. І лише назва та пам'ять мешканців зберігають у собі згадки про їхню колишню велич. Це і Білогородка під Києвом, колишній давньоруський Білгород, пов'язаний з діяльністю Володимира Хрестителя. Це і літописний Любеч на Чернігівщині, де відбулося багато карколомних подій нашої історії, зокрема відомий Любецький з'їзд князів (1097). Це і перша козацька столиця Трахтемирів на Черкащині, у якому вже майже не залишилося місцевого населення. Цей перелік можна продовжувати й далі. Втім, незважаючи на багату минувшину цих місць, далеко не завжди увага істориків торкається вивчення подій, пов'язаних з ними. Хоча подібні дослідження мають надзвичайну цікавість і важливість.

У цьому зв'язку хотілося б згадати працю, яка нещодавно побачила світ у столиці нашої держави та присвячена одному з таких старовинних і славетних населених пунктів України, розташованому на мальовничій Вінничині. Це робота київських дослідників Григорія

Казьмирчука, Марії Казьмирчук і Ярослави Рябцевої з дещо провокативною назвою "Кальник – столиця України" (Київ, 2017).

Ім'я першого автора дуже добре відоме історичній спільноті. Це багаторічний професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, один з корифеїв вітчизняного декабристознавства, головний редактор часопису "Соціальна історія: науковий збірник" й автор кількох історичних посібників для вищої школи Казьмирчук Григорій Дмитрович. Впродовж останніх років у полі зору цього сумлінного дослідника одне з центральних місць займає історія його малої батьківщини – Кальника. Тож Григорій Дмитрович вже має численний доробок і на ниві історичного краєзнавства¹.

Слідом за своїм видатним батьком пішла і його донька Марія Григорівна Казьмирчук, яка зі шкільної лави зацікавилася історичними дослідженнями, після завершення вищої освіти успішно захистила кандидатську та докторську дисертації, написала низку змістовних робіт з історії, історіографії та джерелознавства й зараз стала фактично продовжувачкою наукової династії Казьмирчуків у Шевченківському університеті столиці. Певною мірою дослідницький інтерес Марії Григорівни скеровувався у фарватері наукових зацікавлень її батька. Це, зокрема, стосується й вивчення історії Кальника.

До створення рецензованої праці долучилася також і старша донька Григорія Дмитровича – Ярослава Григорівна Рябцева, котра, будучи кандидатом юридичних наук та діючим адвокатом, має потяг до історичних студій.

Тож доньки Григорія Дмитровича Казьмирчука стали для нього важливими помічницями на ниві вивчення історії рідного краю.

Для автора цих рядків відрадним фактом є те, що дефініція, винесена у підзаголовок праці батька та доньок Казьмирчуків, була підказана дослідникам саме ним після ознайомлення з мемуарами

---

¹ Село Кальник: поступ до промислового суспільства (кінець XVIII – на початку XX ст.). Зошит № 1. Документи з історії села. Київ, 2005. 38 с.; Роде наш красний: село Кальник. Київ, 2006. Кн. 1. Документи й дослідження з історії села (кінець XVIII – на початку XX ст.). 118 с. (У співавторстві з М. Г. Казьмирчук); Освіта в селі Кальнику з 60-х років XIX ст. – 20-х років XX ст. Київ, 2007. – 38 с. (у співавторстві з М. Г. Казьмирчук); Роде наш красний: Село Кальник. Київ, 2008. Кн. II. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. 249 с. (У співавторстві з М. Г. Казьмирчук); Роде наш красний: Село Кальник. Київ, 2010. Кн. III. Документи й дослідження соціальних проблем села Кальника наприкінці XVIII – на початку XX ст. 265 с. (У співавторстві з М. Г. Казьмирчук).

французького дипломата другої половини XVII ст. при дворі польського короля Яна III Собеського шевальє де Божо, де той називає Кальник "колишньою столицею" України, маючи на увазі тимчасове розташування там резиденції гетьмана Петра Дорошенка¹.

Компонування розвідки Казьмирчуків наступне: вона складається із вступу, дев'яти розділів (деякі з них розбиті на параграфи), післямови та корпусу додатків. Назви розділів книги досить промовисті:

- I. Стан наукової розробки проблеми.
- II. Кальник до козацької доби.
- III. Козацький Кальник в буремні роки Хмельниччини (1648–1657 рр.).
- IV. Кальницький полк після Б. Хмельницького.
- V. Парафія церкви Різдва Пресвятої Богородиці села Кальника.
- VI. Освіта в селі Кальнику з 60-х років XIX – до 20-х років XX ст.
- VII. Соціально-економічні зрушення у селі Кальнику.
- VIII. Боротьба кальничан за свої земельні права у 70-х роках XIX ст. та на початку XX ст.
- IX. Родовід Казимирчуків-Казьмирчуків у світовому просторі.

Особливістю цієї роботи Григорія Дмитровича Казьмирчука і його доньок Марії та Ярослави стала не тільки тривала сумлінна робота з джерелами, ретельне й уважне вивчення як опублікованих, так і архівних документів, але й детальне знання об'єкта свого дослідження, чудове орієнтування на місцевості, прекрасне володіння усною історією Кальника. Досить часто свідчення очевидців і сучасників дозволяли чітко локалізувати в часі чи з'ясувати обставини певної історичної події.

Надзвичайну цікавість книги має те, що вона показує нам розвиток і перетин людських доль. Особливо це стосується новітньої історії села. Звичайно, речі, подібні тим, які відбувалися у Кальнику, мали місце і в інших селах і містечках України, втім авторам вдалося дуже добре передати окремий регіональний шарм своєї малої батьківщини на Вінничині.

---

¹ Beaujeu. Memoires du chevalier de Beaujeu, contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie, avec des Relations particulieres des Affaires de ces Pays-là, depuis l'année MDMDLXXIX. Amsterdam: Chez les Héritiers d'Antoine Schelte, 1700. 496 p. P. 93; Луняк Євген. Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. Київ; Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2012. 808 с. С. 138; Луняк Євген. Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників: хрестоматія. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. 508 с. С. 143.

Уважне вивчення та аналіз джерел, помножені на здоровий глузд, допомогли авторам спростувати низку вигадок і нісенітниць про Кальник, які вже почали курсувати в публіцистичній, а подекуди й у науковій літературі. Зокрема, спростовано міф про народження відомого польського письменника Ярослава Івашкевича (1894–1980) не в Кальнику, а в Києві (с. 4).

Не бракувало авторам книги й гумору. Саме в гумористичному тоні висміяно міф про так званий "дуб Богуна" в Кальнику. Казьмирчуки показали всю недолугість тези про те, що це дерево було посаджене славетним козацьким полковником 5 грудня 1649 р.: "Уявіть собі морозну зиму і як полковник власноручно довбав промерзлу земельку, щоб викопати ямку для дуба, якого потрібно було задалегідь ще десь викопати. Уявили? Отож" (с. 5).

Досить детально автори зупинилися на проблемі трансформації свого родового прізвища, яке пройшло певні зміни, хоч і добре вгадується у джерелах: Каземер – Казимирчук – Казмірчук – Казьмирчук (с. 309). Подібні речі були досить типовими для дореволюційного суспільства та в перші роки радянської влади. Такі перекручення прізвищ, імен і навіть по батькові, а також дат народження та смерті не вважалися чимось надзвичайним і сприймалися спокійно. Тільки з початком загальної паспортизації прізвища почали записуватися за цим документом, що захищало їх від видозмін. Подібна ситуація відбулася й у родині матері автора цих рядків, де прізвище рідних братів і сестер почало фігурувати в двох варіантах: Квітка і Квітко. Також відрізнялися і їхні по батькові (хоча батько був той самий) – Іович, Іванович, Іоаннович.

Однією з важливих тем книги стала Друга світова війна. Авторі намагалися правдиво, без прикрас показати все жахіття цієї трагедії, яка не обійшла стороною жодний населений пункт України й не оминула своїм чорним крилом жодної української родини. На сторінках твору бачимо і страхіття раптової окупації, і втрати близьких людей, і помилкові похоронки, і діяльність партизанів та псевдопартизанів.

Зауважимо, що сам Григорій Дмитрович Казьмирчук народився 9 травня 1944 р., є дитиною війни та сином фронтовика, тому ця тема йому надзвичайно близька та болісна. Його батько Дмитро Тимофійович, маючи чотирьох дітей, був мобілізований у 1941 р. Під час невдалого радянського наступу на Харків у травні 1942 р., подібно до сотень тисяч червоноармійців, потрапив до німецького полону й утримувався у сумнозвісній "Уманській ямі". Лише дивом йому вдалося визволитися з полону: якась жінка "визнала" його

своїм чоловіком і вимолила у німецького офіцера, щоб той його відпустив (с. 325–326).

Втім варто позначити й певні недоліки рецензованої книги. Не беручи до уваги окремі помилки друку, відзначимо певні авторські хиби. Так відомий турецький мандрівник Евлія Челебі в книзі чомусь отримав ім'я Евіль (с. 21–22), відомий французький україніст Даниель Бовуа став "польським вченим" (с. 12), згадано, як у наступі на Харків в травні 1942 р. брали участь новенькі радянські танки Т-34, "виготовлені у харківському заводі" (с. 325). Вочевидь, тут явна помилка, адже Харків з жовтня 1941 р. перебував під німецькою окупацією. Час від часу трапляються майже дослівні інформаційні повторення. Однак, попри все, висловлені зауваження не знижують високої наукової оцінки згаданої праці.

Загалом книга Казьмирчуків "Кальник – столиця України" читається надзвичайно легко і буде цікавою не лише для кальничан. Це суттєвий внесок у розвиток вітчизняного історичного краєзнавства.

Фактично сумлінною працею Григорія Дмитровича Казьмирчука і його доньок Марії та Ярослави створено справжню енциклопедію Кальника, яка розкриває розвиток цього населеного пункту від появи перших людей на його теренах до сьогодення.

DOI 10.31654/2520-6966-2018-9i-90-259-262

Данилюк Д. Д.

доктор історичних наук, заслужений професор УжНУ

Рецензія
на монографію Міщанина Василя Васильовича
"Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр."
(Ужгород: РІК-У, 2018. 644 с.)

В історії Закарпаття переломними стали 1944–1946 роки. За той невеликий проміжок часу спресувалися події, які докорінно змінили подальшу долю краю: 1944 рік – визволення його від німецько-фашистських загарбників (28 жовтня), робота I з'їзду Народних комітетів (26 листопада), який проголосив утворення Закарпатської України і прийняв Маніфест про її возз'єднання з Україною, що й було юридично оформлено Договором, підписаним 29 червня 1945 р. у Москві між СРСР і Чехословаччиною, і, нарешті, утворення Закарпатської області 22 січня 1946 р. в складі Української РСР. Так, раз і назавжди було розв'язане завдання історичної ваги – Закарпаття ввійшло до складу Української РСР. Нова влада розпочала докорінні зміни у всіх сферах життя.

Зазначений період привернув пильну увагу дослідників, і на сьогодні в розпорядженні читача є значна кількість літератури. Однак вона написана в період тоталітарного режиму в СРСР, де свідомо замовчувалися одні факти і вирячувалися інші. Тому постає потреба об'єктивно і всебічно оцінити суспільно-політичне, соціально-економічне, культурно-освітнє життя краю. Воно і стало предметом дослідження у монографії доцента В. Міщанина.

Автору треба віддати належне у ґрунтовному аналізі в першому розділі історіографії теми, починаючи з оцінки публікації Ф. П. Шевченка 1950 р. Особливо слід відзначити введення в науковий обіг значної кількості нових джерел і не тільки з Державного архіву Закарпатської області (ДАЗО), а й загальнодержавних архівів (ЦДАГО України). На їх основі написаний другий розділ монографії: "Визволення і возз'єднання Закарпаття". Тут автор наголошує, що в цей час віковічні прагнення населення краю збіглися з імперськими устремліннями Радянського Союзу, чим його керівництво скористалось в повною мірою.

Але, як справедливо зазначає автор монографії, "саме тоді в регіоні політично-примусовими методами місцевими комуністами і центральними компартійно-державними органами СРСР і УРСР розгорнулося цілеспрямоване насадження радянської моделі політичних і соціально-економічних відносин, господарювання і адміністративно-директивного управління. Розпочалася руйнація вікових традицій, культури і моральних і духовних цінностей краю, їхня пролетаризація і маргіналізація".

Правильно наголошується на тому, що вже перші роки суспільно-політичного життя при радянській владі закарпатцям запам'яталися арештами працівниками військової контррозвідки "СМЕРШ" керівників та діячів Карпатської України, репресіями у вигляді депортацій представників німецької та угорської нацменшин краю, що стало одним із перших проявів радянзації.

Вказує В. Міщанин і на недовірливе ставлення більшовиків до місцевих комуністів, коли більша частина членів КПЧ не була переєстрована членами ВКП(б).

У новоствореній області центральна влада організувала суспільно-політичне життя, яке цілком базувалося на засадах політики Комуністичної партії, яка, в свою чергу, через партійні організації взяла під жорсткий контроль всі сфери життя. У своїй монографії, на основі численних матеріалів архівних джерел, доц. В. Міщанин вказує на особливості кадрових призначень в Закарпатській області, проведення комуністами виборів до Верховної Ради СРСР, УРСР та до місцевих рад, інші адміністративні та організаційні заходи.

Радянські історики вміли маніпулювати матеріалами статистики, зокрема, про ріст промислового розвитку краю. Промисловість Закарпаття за першу повоєнну п'ятирічку дійсно відновилася, і, навіть більше, з'являються нові галузі промисловості – меблева і лісохімічна. Не можна замовчувати той факт, що за короткий час область була вкрита сіткою промислових підприємств. Разом з тим справедливо підкреслюється, що командно-адміністративна форма управління підірвала їх виробничу потужність. Але в роботі доц. В. Міщанин своїм завданням не ставить самий розвиток промисловості, він бачить його у контексті радянзації краю. Тобто політика влади (НРЗУ, УРСР, СРСР) у розвитку індустрії, впровадженні нових виробничих відносин, встановлення радянської системи господарювання тощо. Він вказує, що розвиток індустрії здійснювався, в першу чергу, шляхом напруження сил робітництва і обмеження його політичних прав. Воно, на відміну від чехословацького періоду, вже не могло й

подумати про свободу слова, страйки чи демонстрації, спрямовані на розширення своїх прав.

Те ж можемо сказати і про аналіз автором аграрної політики комуністів у краї. Класичний підхід радянської історіографії полягав приблизно у такому її формулюванні: із визволенням Закарпаття НРЗУ здійснила земельну реформу, у результаті якої тисячі селян отримали землю. А далі, нібито усвідомивши всі переваги радянського колективного господарювання, вступили в колгоспи. При цьому різні "вороги" могли чинити опір. Доц. В. Міщанин довів, що аграрна політика (колективізація) була в першу чергу політичним заходом, спрямованим на цілковитий контроль закарпатського селянина. Він поступово став відчуженим від землі і закріпачений колгоспно-радгоспним ладом. Селянство Закарпаття проти колгоспного ладу (а головним чином тому, що від нього забрали землю) протестувало як могло. А тим, хто противився колективізації, шлях був короткий: арешт, засудження, термін ув'язнення.

Автор не заперечує, що зрушення в культурі, освіті й медицині були значними. Дослідники радянської західноукраїнських земель вважають їх такими, що викликали підтримку місцевого населення. Так було й на Закарпатті. Але не слід забувати й той факт, що головним завданням освіти, особливо перших повоєнних років, стало комуністичне виховання радянської людини, а культурно-освітніх закладів – пропаганда радянського способу життя. А тих, хто не погоджувався це робити, в рамках "ждановщини" всіляко шельмували на різноманітних зборах, мітингах (Ф. Потушняк, П. Літур, А. Ерделі, Ф. Манайла та ін.). Це підтверджується значною кількістю конкретних фактів.

У монографії на значній джерельній базі розглянуто й антирелігійну діяльність радянських і компартійних органів. Від виховання дітей у християнських традиціях цілком була усунута церква. За радянським законодавством церква була відокремлена від держави, а школа від церкви. Та й цього згодом виявилось замало. Держава всіляко втручається в діяльність церкви. Православна церква змушена була змінити свою юрисдикцію із Сербської на Московську (1945 р.). Радянськими спецагентами було вбито єпископа Мукачівської греко-католицької церкви Теодора Ромжу (1947 р.), а у 1949 р. й саму церкву ліквідовано, нечисленні протестантські громади поставлені під контроль Уповноваженого в справах релігійних громад.

Загалом, у своїй монографії доц. В. Міщанин охопив різноманітні аспекти радянської Закарпаття. Звичайно, чимало з них тією чи іншою мірою достатньо висвітлені в сучасних публікаціях. Однак

цілком можна стверджувати, що дана монографія є комплексним дослідженням процесів радянзації Закарпаття 1944–1950 рр., написана на основі документів, які вперше вводяться у науковий обіг. Частково долучається автор монографії і до публікації документів. Достоїнством автора є публікація фотоілюстрацій важливих рідкісних документів і подій суспільно-політичного життя.

Наприкінці монографії подано 35 документів, які, на нашу думку, вдало роблять наголос на головних складових елементах політики радянзації. Це, головним чином, матеріали із фондів Державного архіву Закарпатської області (м. Ужгород) та Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ). Архівні документи підкріплено усно-історичними джерелами, зібраними студентами історичного факультету у 2015 р. в ході етнографічної експедиції.

Вихід монографії В. Міщанина "Радянська Закарпаття 1944–1950 рр." є вагомим внеском у історіографію дослідження історії Закарпаття ХХ ст., "радянської", краєзнавства. Монографія стане в пригоді багатьом шанувальникам історії рідного краю, краєзнавцям, студентам.

ЗМІСТ

Історія

Шкарбан Ю. В. Українське питання у російсько-польських відносинах 1672–1685 рр.....	4
Кедун І. С. Підземні споруди ніжинського "грецького кварталу" на сучасному етапі дослідження.....	14
Котельницький Н. А. Печатка з архіву М. А. Шліппенбаха – унікальне джерело з історії земського ліберального руху на півночі Лівобережної України (60–80-ті рр. XIX ст.).....	33
Нетреба А. І. Судова реформа 1864 року на території ніжинського повіту Чернігівської губернії: особливості впровадження.....	39
Моціяка П. П. Створення Ніжинського повітового благодійного комітету (серпень 1914 р.).....	47
Давиденко Ю. М., Моціяка О. П. Діяльність Хорватської партії права до від'їзду Анте Павелича в еміграцію (1915–1929 рр.).....	61
Соколова Л. С. Микита Шаповал про Велику революцію та її провідників.....	70
Міщанин В. В. Комуністи – (не) більшовики: про переведення членів Комуністичної партії Закарпатської України до складу ВКП(б)....	77
Маврін О. О. Теорія і методика польової та камеральної археографії в Україні 1940–1980-х років.....	95
Страшко Є. М. Матеріально-побутові умови життя ніжинців у контексті історії повсякдення (кін. 1943–1953 рр.).....	107
Кузьменко Ю. В., Корпас О. М. Вплив компартійної ідеології на професійну повсякденність освітян СРСР у 1945–1953 рр.....	125

Історія стародавнього світу

Мойсейчук І. І. Аналіз фінансової політики імператорів Тіта Флавія та Доміціана (79–96 рр. н. е.) в англо-американській історіографії XX ст. ...	136
Дудка Р. А., Мойсейчук І. І. "Respublica non olet", або Інновації в податковій системі римського імператора Веспасіана.....	144

Історія культури

Кучменко Е. М. Історіографічний огляд міжкультурного діалогу та самоідентичності в політиці.....	152
Лейберов О. О. "Майже забутий" – матеріали до біографії Федора Івановича Корбелецького.....	163
Лейберов О. О. "Приглашая усердных соотечественников к участию в сем патриотическом предприятии..." – благодійна діяльність дворянства Ніжинського повіту Чернігівської губернії у справі будівництва пам'ятників у XIX столітті.....	178

Мицик Л. М. Микола Лавровський – перший директор Ніжинського історико-філологічного інституту.....	194
Бровко А. Г. Людмилинська жіноча школа сільського домоведення та садибного господарства.....	206
Осіпова Г. С. Сторінки історії бібліотеки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя: роки революції (1917–1920 рр.).....	216

Рецензії

Луняк Є. М. Фактична енциклопедія Кальника (Рецензія на працю: Казьмирчук Г., Казьмирчук М., Рябцева Я. Кальник – столиця України. <i>Казьмирчук Г. Вибрані твори</i> . Київ: ПП "КП УкрСІЧ", 2017. Т. 8. 353 с.).....	254
Данилюк Д. Д. Рецензія на монографію Міщанина Василя Васильовича "Радянізація Закарпаття 1944–1950 рр. (Ужгород: РІК-У, 2018. 644 с.)	259

СОДЕРЖАНИЕ

История

Шкарбан Ю. В. Украинский вопрос в русско-польских отношениях 1672–1685 гг.	4
Кедун И. С. Подземные сооружения нежинского "греческого квартала" на современном этапе исследований.	14
Котельницький Н. А. Печать из архива М. А. Шлиппенбаха – уникальный источник по истории земского либерального движения на севере Левобережной Украины (60–80-е гг. XIX в.).....	33
Нетреба А. И. Судовая реформа 1864 года на территории Нежинского уезда Черниговской губернии: особенности внедрения.....	39
Моцияка П. П. Создание Нежинского уездного благотворительного комитета (август 1914 г.).....	47
Давыденко Ю. Н., Моцияка О. П. Деятельность Хорватской партии права до отъезда Анте Павелича в эмиграцию (1915–1929 гг.).....	61
Соколова Л. С. Никита Шаповал о Великой революции и её лидерах ...	70
Мищанин В. В. Коммунисты – (не) большевики: о переводе членов Коммунистической партии Закарпатской Украины в состав ВКП(б)	77
Маврин А. Теория и методика полевой и камеральной археографии в Украине 1940–1980-х годов.	95
Страшко Е. М. Материально-бытовые условия жизни нежинцев в контексте истории повседневности (кон. 1943–1953 гг.).....	107
Кузьменко Ю. В., Корпас О. М. Влияние компартийной идеологии на профессиональную повседневность педагогов СССР в 1945–1953 гг.	125

История древнего мира

Мойсейчук И. И. Анализ финансовой политики императоров Тита Флавия и Домициана (79–96 гг. н. э.) в англо-американской историографии	136
Дудка Р. А., Мойсейчук И. И. "Rescunia non olet", или Инновации в налоговой системе римского императора Веспасиана	144

История культуры

Кучменко Э. Н. Историографический обзор межкультурного диалога и самоидентичности в политике	152
Лейберов А. О. "Практически забытый" – материалы к биографии Федора Ивановича Корбелецкого.....	163
Лейберов А. О. "Приглашая усердных соотечественников к участию в сем патриотическом предприятии..." – благотворительная деятельность дворянства Нежинского уезда Черниговской губернии в деле строительства памятников в XIX веке.....	178

Мыцык Л. Н. Николай Лавровский – первый директор Нежинского историко-филологического института	194
Бровко А. Г. Людмилинская женская школа сельского домоводства и усадебного хозяйства	206
Осипова Г. С. Страницы истории библиотеки Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя: годы революции (1917–1920 гг.)	216

Рецензии

Лунык Е. Н. Фактическая энциклопедия Кальника (Рецензія на працю: Казьмирчук Г., Казьмирчук М., Рябцева Я. Кальник – столиця України. <i>Казьмирчук Г. Вибрані твори</i> . Київ: ПП "КП УкрСІЧ", 2017. Т. 8. 353 с.)	254
Данилюк Д. Д. Рецензия на монографию Мищанина Василя Васильевича "Советизация Закарпатья 1944–1950 г." (Ужгород: РІК-У, 2018. 644 с.)	259

CONTENT

History

Shkarban Yu. V. The Ukrainian Question in Russian-Polish Relations 1672–1685.....	4
Kedun I. S. Underground structures of the Nezhyn "Greek Quarter" on the modern stage of research	14
Kotelnitsky N. A. Store from the archive of M. A. Shlippenbach – unique source of the little liberal movement history in the left-left Bearing Ukraine (60–80th XIX c.).....	33
Netreba A. I. Judicial reform 1864 in the territory of Nizhyn povit of Chernihiv gubernia: peculiarities of implementation	39
Motsiaka P. P. The creation of the Nizhyn County Charity Committee (August 1914)	47
Davidenko Y. M., Motsiaka O. P. The activities of the Croatian Right Party before leaving Ante Pavelich to emigrate (1915–1929)	61
Sokolova L. S. Mikita Shapoval about the great revolution and its leaders.....	70
Mishchanyn V. Communists – (not) bolsheviks: about the transmission of members of the communist party of Transcarpathian Ukraine to the complex of the VKP(b) (All-Union Communist Party of Bolsheviks).....	77
Mavrin O. O. Theory and methods of the field and cameral archeography in Ukraine in the 1940–1980s.....	95
Strashko E. M. Material and living conditions Nizhyn inhabitants in the context of the everyday life history (late 1943–1953)	107
Kuzmenko Y. V., Korpas O. M. The influence of the Communist Party ideology on the professional everyday life of the soviet educators in the postwar period (1945–1953).....	125

History of Ancient World

Moiseichuk I. I. The analysis of financial policy of emperors Tit Flavian and Domitian (79–96 AD) in the English and American historiography of the 20 century	136
Dudka R. A., Moiseichuk I. I. "Pecunia non olet" or Vespasian`s taxing innovation in Roman empire	144

History of Culture

Kuchmenko E. M. Historiographical review of intercultural dialogue and self-identity in politics.....	152
Leiberov O. "Practically forgotten" – materials for the biography of Foydor Ivanovich Korbeletsky	163
Leiberov O. O. "Inviting sustainable conflicts to participate in the seminary patriotic enterprise..." – charitable work of the nobility of the Nizhyn county of Chemihiv province in the construction of monuments in the nineteenth century.....	178

Mytsyk L. M. Mykola Lavrovskyy – the first director of Nizhyn Institute of History & Philology	194
Brovko A. G. Ludmylinskaya women school of agricultural housekeeping and garden household	206
Osipova H. S. The history pages of the Nizhyn Gogol State University: the years of revolution (1917–1920).....	216

Reviews

Luniak Y. M. Actual encyclopedia of Kalnik (Review Kazmyrchuk H., Kazmyrchuk M., Riabtseva Ya. Kalnik – the capital of Ukraine. <i>Kazmyrchuk H. Select Works</i> . Kyiv: PE "CE UkrSICH", 2017. V. 8. 353 p.)....	254
Danilyuk D. D. Review on the monograph of Vasil Mishchanyn "Sovietization of Transcarpathia of 1944–1950 yy." (Uzhorod: RIK-U, 2018. 644 p.).....	259

ПРАВИЛА оформлення статей до збірника "ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ"

До друку приймаються лише наукові статті, які мають такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

До опублікування у збірнику приймаються **вичитані** наукові статті, які раніше не друкувалися.

У даних про автора зазначаються прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчені звання, посада, місце роботи, службовий і домашній телефони, e-mail, поштова адреса, подаються *українською, російською та англійською мовами*.

1. Текст має бути складений у Microsoft Word (розширення *.doc, *.docx). Гарнітура – Times New Roman, кегль – 14 pt. Усі поля по два сантиметри. Міжрядковий інтервал – 1,5. Абзацний відступ – 1 см, встановлена заборона висячих рядків.

2. Якщо при наборі статті використовувалися нестандартні шрифти, необхідно обов'язково (!) їх надати.

Назва статті, прізвище, ім'я, по батькові подаються *українською, російською та англійською мовами*.

СТРУКТУРА СТАТТІ

1) Стаття починається з **індексу УДК** у верхньому лівому куті.

2) **Ініціали та прізвище автора** – напівжирними літерами по правому краю.

3) **Назва статті** напівжирними літерами вирівнювання по центру.

4) **Анотації та ключові слова подаються українською, російською та англійською мовами**. Кожна публікація не англійською мовою супроводжується анотацією англійською мовою обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова. Якщо видання не є повністю українськомовним, то кожна публікація не українською мовою супроводжується також анотацією українською мовою обсягом не менш як 1800 знаків, включаючи ключові слова.

5) **Основний текст** статті може розбиватися на підрозділи. Посилання в тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням номера джерела та сторінки (I7, с. 64) у підзаголовку Література.

Нерозривний пробіл (Ctrl+Shift+пробіл) ставиться **обов'язково**:

- між ініціалами та прізвищем (С. Русова);
- після географічних скорочень (м. Київ);
- між знаками номера (№) та параграфа і числами, які до них відносяться;
- у посиланнях на літературу [14, с. 60];
- всередині таких скорочень: і т. д., і т. п. тощо;
- між внутрішньотекстовими пунктами й інформацією, яка йде після них, між числами й одиницями виміру (20 кг), а також дат (XX ст., 2002 р.)

6) Схеми та малюнки у статті потрібно пронумерувати. Нумерація виділяється *курсивом*, назва малюнка – *курсивом напівжирним*.

Слово "Таблиця" виділяється **напівжирним шрифтом** по правому краю, *назва таблиці* – по центру *напівжирним курсивом*.

7) **Література** розміщується після статті у порядку згадування або в алфавітному порядку. Список літератури оформляється відповідно до ДСТУ 8302:2015 р. Окрім того, **перелік літератури дублюється в англійській транслітерації**.

За достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори публікації.

У РАЗІ НЕДОТРИМАННЯ АВТОРАМИ ВСІХ ВИЩЕЗАНАЧЕНИХ УМОВ РЕДАКЦІЯ МАЄ ПРАВО ПОВЕРНУТИ СТАТТЮ НА ДООПРАЦЮВАННЯ ЧИ ВІДМОВИТИ В ЇЇ ДРУКУВАННІ

Без попередньої оплати стаття до друку не допускається.

Матеріали надсилати за адресою: м. Ніжин, вул. Графська, 2
(кафедра слов'янської філології, компаративістики та перекладу)
E-mail: svit.lit@ndu.edu

Відповідальний редактор та упорядник: **Самойленко Григорій Васильович**
тел. робочий: (04631)7-19-77; дом.: (04631)2-41-10

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Збірник наукових праць

Випуск 90

Серія "Історичні науки"

№ 9

Відповідальний редактор та упорядник

Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор – І. П. Борис

Комп'ютерна верстка та макетування – В. М. Косяк, Н. О. Приходько

Літературний редактор – О. М. Лісовець

Підписано до друку

Гарнітура Arial

Замовлення №

Формат 60x84/16

Обл.-вид. арк. 16,12

Ум. друк. арк. 15,57

Папір офсетний

Тираж 100 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4.

(04631) 7-19-72

E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 2137 від 29.03.05 р.